

Akif Aşırılı

**Cümhuriyyət dövrü
mətbuatında
QAFQAZ İSLAM ORDUSU**

BAKI - "Nurlan" – 2007

Vəliyev Akif (Aşırılı). - Cümhuriyyət dövrü mətbuatında QAFQAZ İSLAM ORDUSU. Bakı "Nurlan", 2007. -185 səh.

Rəyçi: Şamil Vəliyev,

BDU-nun Mətbuat Tarixi və İdeoloji İş Metodları kafedrasının müdiri,
BDU-nun professoru, filologiya elmləri doktoru.

Qafqaz İslam Ordusunun azadlıq savaşında iştirakı XX əsr Azərbaycanının ən mühüm tarixi faktıdır. Akif Aşırılının 1918-1920-ci illər mətbuatında çap olunan rəsmi və siyasi-publisistik materiallar əsasında qələmə aldığı bu kitab xalqımızın şərəfli tarixinə həsr olunub.

Xalqımızın istiqlal savaşında böyük rol oynayan, Azərbaycanı dövlət müstəqilliyinə qovuşdurmuş Qafqaz İslam Ordusunun hərbi meydanında apardığı fədakarlığı mətbuatda çap olunmuş materiallar əsasında elmi araşdırma müstəvisinə çəkən Akif Aşırılı həm də cümhuriyyət dövrü mətbuatının mənzərəsini yaratmağa çalışmışdı. Təbii ki, kitabı mükəmməl, qüsurlardan xali hesab etmək olmaz. Müəllif bu mövzu üzərində növbəti illərdə daha geniş araşdırmalar apararaq kitabı yenidən nəşretməyi nəzərdə tutub.

4702000000

N- 098 -2007 *Qrifli nəşr*

© «Nurlan», 2007

"Əgər bu gün Anadolu Azərbaycanın azadlığı naminə qan tökürsə, sabah Azərbaycan Anadolunu yoxsulluqdan xilas edə bilər. Azərbaycanı xilas etməklə Anadolu həm də özünü xilas etmiş olur".

Əli bəy Hüseynzadə

"Mən Bakını İstanbulda və İstanbulu Bakıda görüb də özümü o qədər bəxtiyar götürəm ki, daha ölsəm də, o qədər qəmim yoxdur, dünyadan kam almış kimiyəm".

Əhməd bəy Ağaoğlu

"Qardaş Azərbaycan türkünün mənafeyi hər bir türk üçün müqəddəsdir. Əgər Azərbaycanın azadlığı yolunda yeni qurbanlar lazım olarsa, ona da hazırıq".

Nuru Paşa

"Azərbaycan xalqının tarixində bu gün 28 May qədər böyük bir dəyərə malikdir. 28 Mayda Cümhuriyyətin istiqlalı bütün cahana elan edilmişsə, 15 sentyabrda bu istiqlal maddətən təyid olunmuş, Azərbaycan hökuməti öz təbii mərkəzinə müvəffəqiyyətlə daxil olmuşdur".

M.Ə.Rəsulzadə

Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə ideoloji-siyasi yanaşmalar

XX əsrin əvvəlində başlayan istiqlal hərəkəti və bu hərəkətin məntiqi nəticəsi kimi yaranan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli mətbuatda davamlı şəkildə aparılan ideoloji mübarizələr meydanında təşəkkül tapdı. Muxtariyyətçilik fikrindən istiqlalçılığa, cümhuriyyətçiliyə keçidin siyasi-ideoloji təməlini yaradan milli mətbuat orqanları say etibarilə əks mövqedə dayanan qəzetlərə nisbətən çox az olsa da, fəaliyyətləri millətin xeyrinə nəticələndi.

1918-ci ilin mart hadisələrindək Azərbaycanada türk dilində 15-dək qəzet və jurnal çap olunurdu. Bu dövrə qədər isə bütövlükdə nəşr olunan qəzetlərin, jurnal və dərgilərin sayı 80-i ötüb-keçmişdi. Partiyalaşma prosesinin sürətləndiyi bu illərdə, demək olar, müxtəlif istiqaməti, siyasi-ideoloji dünyagörüşü özündə əks etdirən qəzetlərin əksəriyyəti partiyalı mətbuat ömrünün yeni inkişaf mərhələsini və çətinliklərini yaşayırdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrünün mətbuat tədqiqatçıları və biblioqraflarının apardıqları araşdırma və tədqiqatların nəticəsində maraqlı bir mənzərə yaranıb. Milli mətbuatımızın ilk nümunəsi olan "Əkinçi" qəzetinin yaranmasından 1918-ci ilin mayına qədərki dövrdə cəmi 40 adda qəzet çıxmışdısa, AXC-nin 23 aylıq hakimiyyəti dövründə qəzetlərin sayı 200-ə yaxın olmuşdu¹. Dövrü mətbuatın statistikasındakı bu qeyri-adi artımın səbəbləri hər şeydən əvvəl Azərbaycanda olan mövcud demokratik idarəçilik sistemi, əksfikirliyiə tolerant yanaşma, polemika və diskussiyalara verilən meydan ilə bağlı idi. Burada əsas faktlardan biri də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinin əksəriyyətinin jurnalist olmaları, onların azad sözbə önəm vermələridir. Təsis olunan demokratik yönümlü mətbuat orqanları xalqı narahat edən problemlərə həssas yanaşır, həllini gözləyən məsələlərə toxunur, azadlıq, istiqlalçılıq, türkçülük ideyalarını təbliğ edir və bir növ siyasi maarifçilik işi aparırdı.

Türk-Ədəmi-Mərkəziyyət "Müsavat" fırqəsinin siyasi nöqtəyi-nəzərini özündə əks etdirən "Açıq söz" qəzeti ilk dəfə olaraq cümhuriyyətçilik fikrini ortaya qoydu və qurulacaq dövlətin ideoloji təməl prinsiplərini açıqladı: "Türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək" şüarını müdafiə edirik²...

Xalq Cümhuriyyəti yaratmaq, hakimiyyət və torpağı xalqa qaytarmaq istəyi ilə mübarizə aparanaqların qarşısında çox ciddi, çətin vəzifələr dururdu. Bolşevik mətbuat orqanlarında hüriyyət və cümhuriyyət arzularının əleyhinə məqalələr çap olunur, bu istəyin real olmadığı fikri təbliğ edilirdi. Qafqaz canişini missiyasını Bakıda həyata keçirməyə çalışan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin

1. "Azərbaycan dövrü mətbuatı (1892-1920)".

Biblioqrafiya. Tərtib edən A.F.Axundov. Bakı - 1987.

2."Açıq söz" qəzeti, 4 yanvar 1918-ci il. "Oxuculara müraciət" məqaləsi. Səh.1.

sədri S.Şaumyan hələ mart ayında "Bakinski raboçi" qəzetində yazırdı: "Azərbaycan muxtariyyətini istəyən müsavətlilər nəticədə bir xarabazar alacaqlar". Daşnak və bolşeviklərin rüporu kimi çıxış edən "Bakinski raboçi", "Bakı və onun ətrafı Şurasının əxbarı", "İzvestiya raboçix deputatov sovetov", sol eserlərin mətbu orqanı "Naşe znamyä", "Naş trud" qəzetləri milli qüvvələrə qarşı çıxışlar edir, "Azərbaycanı simasızlaşdırmaq" xəttini həyata keçirirdilər. S.Şaumyanın milli qüvvələrə qarşı hədələrinin arxasında Bakı Sovetinin 6 min nəfərlik "Qırmızı Qvardiya"sı və Erməni Milli Şurasının və "Daşnakstyun" partiyasının 4 min nəfərlik silahlanmış dəstəsi dayanırdı. Hadisələrin siyasi-hərbi inkişafı gözlənilən faciəni qaçılmaz etmişdi. Azərbaycanı müstəqillik arzusundan daşındırmaq, onun sərvətlərini əldən buraxmamaq məqsədi ilə kütləvi qırğın aksiyalarını həyata keçirmək niyyəti ilə hazırlıqlar aparılırdı. Azərbaycanın aydınları, ziyalıları, siyasi xadimləri, publisistləri təhlükənin yaxınlaşdığını görür, milli mətbuat orqanlarında bu barədə xəbərdarlıq edirdilər. 1918-ci ilin mart ayının əvvəlində vətənin bütövlüyü, müstəqilliyi, xalq hakimiyyəti yaratmaq çağırışları müxtəlif partiyaların mətbu orqanlarının əsas mövzularına çevrilmişdi. Məşətlərdən, məqalələrin başlıqlarından hər şey aydın görünürdü: "Birlik tələb olunur", "Birləşəlim", "İttifaq edəlim", "İttihad gərək". Görkəmli Azərbaycan jurnalisti, dramaturqu Mirzə Bala Məhəmmədzadə mart soyqırımı ərəfəsində yazırdı: "Ey gənc türklər! Bu gün Kəbəyi-müqəddəsini olan vətənimizi azad ediniz... Vətənin yolunda can verməyən, milli muxtariyyəti yolunda can verməyən, milli muxtariyyəti yolunda varından keçməyən bir millət yaşamaq istəmir deməkdir"³. Məqalənin dərcindən çox keçməmiş, 1918-ci ilin 31 mart tarixində bolşeviklərin və Erməni Milli Şurasının hərbi birləşmələri azərbaycanlılara qarşı xüsusi amansızlıqla qətləmlər həyata keçirdi, 30 min insanın həyatına son qoydu. Qatillər minlərlə insanı, abidələri məhv etməklə yanaşı, "Novruz", "Turan", "Açıq söz", "Kaspi" mətbəələrini yandırmış, Orucov qardaşlarının mətbəəsini dağıtmışdılar. Bu vəhşiliklərdən dünyanın xəbər tutmaması üçün qəzet və jurnalları, dərgiləri, çap avadanlıqlarını əsasən sıradan çıxarmaq yolu tutanların fəaliyyəti nəticəsində "Açıq söz", "Bəsirət", "El həyatı", "İstiqlal", "İttihad" qəzetləri fəaliyyətlərini dayandırmalı oldu. Bolşevik-erməni ideoloqları gözəl anlayırdılar ki, hər bir xalqın azadlığına, müstəqilliyinə gedən yol mətbuatın ideoloji dəhlizindən keçir və bu dəhlizi sıradan çıxarmaqla istədiklərinə nail ola bilərlər. Bəzi istisnalarla Azərbaycan demokratik mətbuatı 1918-ci ilin martından sentyabr ayınadək özünün iflic dövrünü yaşadı.

Azərbaycan türklərinin qətlə yetirildiyi 31 mart tarixindən sonra tək milli yöndə olan mətbu orqanlar bağlanılmadı, o cümlədən bu soyqırım barəsində sırf faktoloji yazılar dərc etmiş bir neçə sol yönümlü qəzet də qapadıldı. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin mətbuat bürosunun qərarı ilə "mart hadisələrinə düzgün qiymət

3. "Açıq söz" qəzeti, 15 mart 1918-ci il, № 702 "Azərbaycan çağırıyor" məqaləsi.

vermədiklərinə, açıqdan-açığa qərəzli məqalələr çap etdirdiklərinə və vahid sosialist cəbhəsində dayanmadıqlarına" görə "Kaspi", "Baku", "Bakinets", "Vesti Baku" və menşeviklərin "Naş qolos" qəzetləri bağlandı, bəyanatların, əhəliyə müraciətlərin çapı qadağan olundu⁴.

Bu zaman kəsiyində Azərbaycan tarixində çox böyük ictimai-siyasi hadisələr baş verdi, Bakı Xalq Komissarları Soveti, həmçinin Zaqafqaziya Seymi yaradıldı və çox keçmədi ki, beynəlxalq aləmdə baş verən proseslər, Rusiya, Almaniya, Türkiyə ilə İngiltərə arasındakı gərgin hərbi-siyasi münasibətlər və bu münasibətlərin Zaqafqaziya uğrunda mənfəət savaşılarına təsiri ilə seym parçalandı. Gürcüstanın ardınca öz müstəqilliyini elan edən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Milli Şurası İstiqlal bəyannaməsini imzaladı. Cümhuriyyətin qarşısında həlli müşkülə çevrilən problemlər vardı ki, onlardan ən önəmlisi dövlətin paytaxtı Bakı şəhərinin bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin nəzarətində olması idi. Bir tərəfdən S.Şaumyanın başçılıq etdiyi Bakı Xalq Komissarları Sovetinin "Qırmızı Qvardiya"sı yaranmış şəraitdən istifadə edərək Bakı, Quba, Şamaxı, Salyan, Kürdəmir kimi şəhər və qəsəbələri dağıdıb viran qoyaraq Gəncəyə doğru hərəkət edir, digər tərəfdənsə Zəngəzuru işğal edib Qarabağa hücum edən Andranik də Gəncəyə hücumu hazırlıyordu. Bununla bağlı M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: "Bu müşkül vəziyyətdən milləti qurtaracaq yeganə çarə vardı - Türkiyə. Ümidlər oraya dikilmişdi".

Hələ 1918-ci il mayın 1-də Zaqafqaziya Seymi müsəlman fraksiyasının iclasında Trabzonda keçirilmiş sülh konfransı haqqında M.H.Hacinski məlumat verirdi ki, orada Türkiyənin hərbiyyə naziri Ənvər Paşa və digərləri ilə danışıqlar aparılıb. M.H.Hacinski deyirdi: "Azərbaycana geniş şəkildə kömək etmək üçün Türkiyə ciddi addımlar atır. Bu günlərdə Ənvər Paşanın qardaşı Nuru Paşa 300 nəfərlik təlimatçı ilə Təbrizdən keçərək Gəncəyə gəlməlidir".

Batıda Türkiyə təmsilçiləri ilə danışıqlar aparən nümayəndə heyətinin üzvü Xosrov bəy Sultanov Tiflis qəzetlərinə verdiyi müsahibədə isə deyirdi: "Müsəlman olan yerlərdə bolşeviklərlə mübarizə etmək üçün türklərdən kömək istədik. Türklər cavab verdilər ki, bizim gəlməyimiz Zaqafqaziya hökumətinin xahiş və tələbindən asılıdır. Zaqafqaziya hökuməti isə Türkiyənin müsəlmanları mühafizə etməsini müqəddəs vəzifə hesab edir. Türklərin gəlişi anarxiyanı yatırıb ermənilərlə münasibətin yaxınlaşmasına xidmət edəcəkdir"⁵. Regionda baş verən gərgin ictimai-siyasi, hərbi vəziyyətin məntiqi nəticəsi kimi gürcülərin almanlarla ittifaqından sonra Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan hökuməti arasında 4 iyun 1918-ci ildə "Dostluq və əməkdaşlıq haqqın"da müqavilə imzalandı. Bu müqaviləyə görə, Azərbaycan ölkədə asayiş və təhlükəsizliyin təmin olunması, dövlətə qarşı

4. X.Rəfiyev. "Böyük oktyabr və Azərbaycan bolşevik mətbuatı".

"Azərənşr". 1987. Səh. 105.

5."Hümmət" qəzeti, 2 iyun 1918-ci il. "Tiflis xəbərləri".

olan təhlükələrin aradan qaldırılması üçün Türkiyədən ordu yardımı və silah köməyi ala biləcəkdə. Bütün bunlarla yanaşı, müqavilənin şərtlərinə görə, Bakı neftinin boru kəməri ilə Batum limanına daşınacağı da qərarlaşdırılmışdı. Türkiyənin Azərbaycana hərbi yardımı üçün siyasi-hüquqi əsaslar qəbul olunduqdan sonra Türk ordusu milli hərbi qüvvə və könüllülərimizlə birgə xalqımızın istiqlal savaşında fədakarlıqla mübarizə aparmaq üçün ölkəmizə gəldi və bolşevik-daşnak birləşmələrinə, ingilis qoşunlarına qarşı 7 aylıq savaş apardı, Bakı azad olunaraq Azərbaycana qaytarıldı.

Türk hərbi birləşmələrindən, Azərbaycan milli korpusundan və çoxsaylı könüllülərindən formalaşan Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti barəsində tarixçilərimiz, publisistlərimiz müstəqilliyimizi bərpa etdiyimiz 1991-ci ildən başlayaraq xeyli kitab və əsər çap etdirmişlər. Bu mövzuya həsr olunan sanballı monoqrafiyalar işıq üzü görmüşdür. Milli Elmlər Akademiyasının Tarix İnstitutunun bu sahədə gördüyü iş, fəaliyyət proqramları xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. MEA-nın müxbir üzvü, professor Yaqub Mahmudovun rəhbərliyi və elmi yavaşmaları ilə Cümhuriyyət dövrünün bütöv bir salnaməsi yaradılmış, bu iş indi də sistemli şəkildə aparılmaqdadır. Bu baxımdan 2005-ci ildə çap olunmuş "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası" əhəmiyyətinə, elmi-tarixi faktoloji tutumuna görə xüsusilə seçilir. Geniş məlumatlar mənbəyinə istinadən yazılmış bu əsərdə Cümhuriyyət dövrü mətbuatına, publisistlərinə əhəmiyyətli yer verilmiş, lazımı bilgiler əks olunmuşdur. Mətbuat tariximizin araşdırıcıları Cümhuriyyət dövrü mətbuatını müxtəlif aspektlərdən təhlil etsələr də, bu dövr mətbuatında Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti, onun azadlıq hərəkatında flaqman olması barəsində sistemli yavaşmalar ortaya qoyulmaması təəssüf doğurur. Kitab üzərində işlədiyimiz müddətdə qarşımıza qoyduğumuz əsas məqsəd bu dövrün mətbu orqanlarını tədqiq etmək, milli qəzetlərimizlə yanaşı, müxtəlif yönümlü mətbu orqanlarda çap olunmuş siyasi-publisistik materialları və rəsmi informasiyaları müqayisəli təhlillərə çəkmək, tarixin real, obyektiv mənzərəsini yaratmaq istəyidir. Tədqiqatımızda professorlar Şirməmməd Hüseynovun, İslam Ağayevin, Mir Abbas Zamanovun, Asif Rüstəmlinin, Mövsüm Əliyevin Cümhuriyyət dövrü mətbuatı ilə bağlı elmi araşdırmalarına istinad edərək geniş mühakimə yürütmək istəmişik.

Əsası 1918-ci ilin may ayının 25-də qoyulan Azərbaycan-Türkiyə hərbi əməkdaşlığının bu mərhələsini geniş şəkildə ilk dəfə Türkiyə və Azərbaycanın arxiv sənədləri əsasında tədqiq etmiş tarix elmləri namizədi Mehman Süleymanov bir millətin çiyin-çiyinə verib istiqlal savaşında göstərdikləri qəhrəmanlıq salnaməsinin elmi-tarixi mənzərəsini yaratmışdı. M.Süleymanov 1999-cu ildə çap etdirdiyi "Azərbaycan ordusu" kitabında qarşısına qoyduğu məqsəd tamamilə fərqli olduğu üçün o dövrün mətbu orqanlarındakı materiallara geniş yer verməmişdi. Müasir dövrün məhsuldar tədqiqatçıları hesab olunan professorlar Cəmil Həsənlı və Musa Qasımlının geniş elmi tutumlu monoqrafiyalarında Qafqaz İslam Ordusu

hərəkəti ilə bağlı sanballı elmi müddəalar əksini tapmışdır. Tarix elmləri namizədi Ataxan Paşayevin geniş fəaliyyəti də bu yöndə qiymətləndirilməyə layiqdir. Onun "Azərbaycan" qəzeti necə yarandı?", "Bakının azad olunması" məqalələri, Cümhuriyyətin parlament fəaliyyəti ilə bağlı ikicildli toplunun hazırlanmasında əməyi həddən ziyadə böyükdür. Filologiya elmləri doktoru Alxan Bayramovun "Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat" monoqrafiyasında Qafqaz İslam Ordusu tərkibində ölkəmizə gəlmiş türkiyəli ziyahların, ədib və mühərrirlərin fəaliyyəti barəsində ətraflı bilgilər var.

Əhəmiyyətli haldır ki, qardaş Türkiyədə Qafqaz İslam Ordusunun fəaliyyəti ilə bağlı araşdırmalar, müxtəlif istiqamətləri özündə əks etdirən kitablar çap olunur. Kuratın, Şövkət Sürəyya Aydəmirin, Fəxri Bilənin, Nizaməddin Onkun, Mehmet Sarayın, Nəsir Nücəərin, Mustafa Çolağın, Xəlil Balm müxtəlif illərdə və dövrlərdə çap olunmuş əsərləri qiymətli məxəzlər hesab edilməlidir. Azərbaycan tarixşünaslığında bu əsərlərdən kifayət qədər istifadə olunaraq elmi əsərlərin miqyası bir qədər də genişlənməmişdir. Qafqaz İslam Ordusunun tərkibində Azərbaycanda olmuş türk zabıtlərinin xatirələri də hadisələrin ətraflı təhlili üçün etibarlı mənbələr hesab olunur. Ərkani-hərbiyyə podpolkovniki Rüstünün, Süleyman İzzət bəyin, Mucub Kavalərin, Xəlil və Nuru paşaların çap olunmuş xatirələri qiymətli məxəzlər hesab edilir. Bolşevik istilasından sonra Azərbaycanı tərk etmiş milli hərəkət liderlərinin mühacirətdə yazdıqları xatirələr, kitablar bir çox faktları bu günümüzdə daşımışdır. Bu yöndə M.Ə.Rəsulzadənin, Nağı bəy Şeyxzamanlının, Hüseyn Baykaranın, M.B.Məmmədzadənin fəaliyyətləri, tariximizin tədqiqi üçün qoyub getmiş olduqları əsərlər olduqca qiymətlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz elmi əsərlər, araşdırmalar tədqiqatımızın hərtərəfli aparılması üçün kifayət qədər əsaslar yaratmışdı. Azərbaycan arxivlərində, milli kitabxanamızda qorunan 1918-1920-ci illərin mətbuatını tədqiq edən zaman orada əksini tapmış məlumatlarla bu əsərlərdəki faktlar tutuşdurulmuş, müqayisəli təhlil üçün əsaslar əldə olunmuşdur.

Xalqımızın milli azadlıq savaşında Qafqaz İslam Ordusunun xilaskarlıq missiyası milli mətbu orqanlar tərəfindən kifayət qədər dəyərləndirilsə də, əks cinahda dayanan bolşevik qəzetlərində tarixin bu şanlı səhifəsi Almaniya-Türkiyə koalisiyasının işğalçılıq siyasəti kimi təbliğ olunmuşdur. Almanyanın Türkiyənin qardaş yardımının qarşısını almağa çalışmasına baxmayaraq bu tip mətbu orqanlar xalqın azadlıq savaşına Almaniya möhürü, yarlığı vururdular. Əslində, bolşevik mətbuatının təbliğatı bu cür qurmaları onların siyasətindən doğurdu. Çünki Azərbaycan milli qüvvələri, könüllüləri ilə bir sırada istiqlal savaşına qatılan türk ordusunun bu torpaqlar üzərində qan tökməsini milli soy-köklə və türk xalqlarının həmrəyliyi ilə bağlamaq bolşevik-daşnak mətbuatına sərf etməirdi. Buna görə də bu tip qəzetlərdə Almanyanın adının hallandırılması azadlıq savaşının milli miqyasını kiçiltmək məqsədi daşıyırdı. **2 illik çeşidli mətbu orqanların rəsmi, siyasi-publisistik materillərinin analitik təhlili, tədqiqi və statistikasını onu deməyə əsas**

verir ki, Qafqaz İslam Ordusunun azadlıq savaşında iştirakı XX əsr Azərbaycanının ən mühüm tarixi faktıdır. İstiqlalımızın elanı bu mürəkkəb, ziddiyyətli, eyni zamanda şərəfli tariximizin başlanğıcıdır, sentyabrın 15-i milli Azərbaycan dövlətinin təsdiqidir. Söyləyəcəyimiz bu fikir bəzi tarixçilərimiz, araşdırıcılar tərəfindən birmənalı qəbul olunmasa da, gəldiyimiz qənaət ondan ibarətdir ki, 15 sentyabr Tiflisdə sərhədləri şərti olaraq göstərilən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin sərhədlərinin coğrafi-faktoloji baxımdan müəyyənləşməsi tarixidir. Son əsrdə tarix Azərbaycan xalqına iki dəfə - bir 1918-ci ildə, bir də 1946-cı ildə bütövləşmə, Bütöv Azərbaycan qurmaq üçün şans verib. Məhz Qafqaz İslam Ordusu Bakıya doğru azadlıq savaşını aparan zaman Cənubi Azərbaycanda da ingilis qoşunları bolşeviklər kimi eyni hərəkət edirdi. Çox təəssüf ki, ingilislərə qarşı aparılan savaş kifayət qədər uğurlu olmadı və türk ordusu Bakının azadlığından 2 ay sonra Mudros barışıqına görə hər iki Azərbaycanı tərk etdi. Ancaq I Dünya savaşının ilk illərində Türkiyənin İttihad və Tərəqqi Komitəsinin Qafqaz məsələləri üzrə baş məsləhətçisi Ömər Nacinin təşəbbüsü ilə Cənubi və Şimali Azərbaycanı birləşdirib Türkiyənin himayəsində Vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq ideyası irəli sürülmüşdü. Lakin bu, bir çox sovet və Qərb müəlliflərinin iddia etdikləri kimi, pantürkizm və panturanizm iddialarından uzaq bir ideya idi. Burada məqsəd bir-birindən ayrı düşmüş azəri türklərinin birləşməsindən, vahid dövlət yaratmalarından gədir.

Tadeuş Svyatoçovskinin iddia etdiyi kimi, Zaqafqaziya Seymindəki fəaliyyətləri dövründə müsavətçilər Dağıstan da daxil olmaqla Rusiya və İranın tabeliyindəki Azərbaycan türklərinin yaşadıkları ərazilərdən ibarət Böyük Azərbaycan yaratmaq haqqında fikirlərini açıqlayırdılar. Bakının azad olunmasını Turan arzusuna qovuşmaq yolunda atılan ən mühüm fakt kimi dəyərləndirən Qərb tarixçisi hər iki Azərbaycanda osmanlılar üçün mühüm məqam yetişdiyini iddia etmişdir. Sadəcə, tarixi proseslərin arzuolunmaz istiqamətdə inkişafı, Türkiyənin I Dünya müharibəsindəki məğlubiyyəti Bütöv Azərbaycan yaratmaq istəklərinin üstündən xətt çəkdi.

Milli mətbuatımızın tədqiqi bir də onu aşkarlayır ki, Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycanda milli ordu quruculuğu prosesinin əsas təkanverici amili olmuş, bu sahədə edilən köməkliklər milli hərbi kadrların yetişməsinə həlledici təsir göstərmişdir.

Hesab edirik ki, Qafqaz İslam Ordusu hərəkəti barəsində hələ çox kitablar işıq üzü görəcək, elmi nəşrlər çap olunacaq, Vətən tariximizin bu səhifəsi gələcək nəsillərə çatdırılacaqdır.

Ordunun Gəncəyə gəlişi və görülən işlər

Osmanlı dövləti və Azərbaycan Cümhuriyyəti arasında bağlanmış dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsinin şərtlərinə görə, Azərbaycan türklərini bolşevik istilasından və ermənilərin törətdikləri qətlialmlardan xilas etmək üçün türk ordusunun ilk heyəti 1918-ci il may ayının 25-dən Azərbaycana gəlməyə başladı.

Qafqaz İslam Ordusunun sayı, hərbi sursatı, bu hərbi sursatın təyinatı barəsində podpolkovnik Rüşti öz hərbi memuarında müfəssəl məlumatlar verərək ordunun Gəncəyə iki qrup halında gəldiyini yazır. Birinci qrupda 147 zabit, 2812 əsgər, digərində isə 110 zabit və 2763 əsgər olan ordunun dislokasiyası, komplektləşdirilməsi işini Nuru Paşa sürətlə həyata keçirirdi.

Bakıda milli mətbuat nümunələri çap olunmadığı üçün türk qoşunlarının gəlişi xəbərini bolşevik mətbuatı, Tiflisin müxtəlif ideyaları təbliğ edən qəzetləri çap edir, siyasi məqsədlərindən doğan, istək və maraqlarına uyğun məlumatlar yayırdılar. "Bakinski raboçi" qəzeti Türkiyənin Azərbaycan milli hökumətinə hərbi yardımını istiləçiliklə bağlayır, qüvvələrin ölkəyə gəlişini "Bakı proletariyatının əzilməsinə yönələn" hərbi akt hesab edir, ordunun gəlişi xəbərlərini qısa, nəzərəcarpmayan səhifələrdə yerləşdirirdi. Belə xəbərlərin birində deyilirdi: "Türklər Qarakilsə-Ağstafa-Bakı şosesi üzrə hərəkət edirlər. İmzalanmış sülh sazişinə əsasən, türklər qoşunlarının Bakı və Culfa dəmir yolu ilə köçürülməsi işinə başlayacaqdır"⁶.

Zaqafqaziyanın Türkiyənin, Almaniyanın, İngiltərənin pay bölgüsündə olduğunu müxtəlif siyasi şərhlərdə, publisistik materiallarda vurğulayan bu tip qəzetlər Sovet Rusiyasını bu siyahıya əlavə etmirdi. Azərbaycanın gələcəyini Sovet Rusiyası ilə bir ittifaqda görən sol yönümlü mətbuat orqanları geniş təbliğat aparır, milli qüvvələri türk-alman beynəlxalq birliyinin "agentləri" adlandırır, şantaj mahiyyətli yazılar dərc edirdilər. Müstəqillik, istiqlalçılıq fikrinin əleyhinə olanlar Azərbaycan xalqının uzun illər boyu uğrunda mübarizə apardığı istəyinə qarşı çıxır, təhqir yolu tuturdular.

Azərbaycan və Qafqazda yaşayan türk xalqlarını öz müstəqilliyinə qovuşdurmaq siyasətini həyata keçirən Türkiyə isə 1918-ci il martın 3-də imzalanan Brest-Litovsk sülhü ilə müəyyənləşən sərhədi aşaraq türk xalqlarının azadlıq savaşına qoşuldu. Türk ordusunun hərəkət trayektoriyasından xüsusi narahatlıq keçirən Şaumyan Bakı Sovetinin 7 iyun 1918-ci il iclasında deyirdi: "Türklərin artıq təhlükə törədəcək qüvvələri qalmayıb. "Daşnaksütyun" partiyasının məlumatına görə, Qara dənizdən İrana qədərki cəbhə boyunca türklərin 18-20 min yorulmuş, başıpozuq qoşunu var. Onlar bu cür qoşunlarla Bakıya çatmaq üçün bütün Zaqafqaziyanı əllərində saxlaya bilməzlər. Bakıya çatmaq üçün onların Zaqafqaziya üzrə hərəkət etməsi mümkün olmayacaqdır. Onların yalnız cüzi bir

6. "Bakinski raboçi". 9 iyun (27 may) 1918-ci il. № 112 (224).

hissəsi bizə qarşı çevrilə bilər"⁷.

"Daşnaksütyun" partiyası və Erməni Milli Şurasından aldığı məlumatlara, təlimatlara əsasən hərəkət etdiyini öz çıxışında sübut edən Şaumyan bu fikirləri söyləməklə "hökumət də, ixtiyar da ermənilərdədir" deyib hərbi səfərbərlik elanına əhəmiyyət verməyən müsəlmanlara psixoloji təsir etmək istəyirdi. Bakı komissarlarının apardığı bu cür təbliğatlara baxmayaraq Bakıda yaşayan türklər Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru azadlıq yürüşünü bolşevik istilasından, erməni vəhşiliklərindən xilas yolu kimi qiymətləndirirdilər. Bakı Xalq Komissarları Soveti isə Moskvadan kömək, hərbi yardımlar gözləyir, nəzarətində olduğu qəzetlərdə bu barədə məlumatlar dərc etdirirdi.

"Xalq Nuru Paşanı göydən enmiş mələk kimi qarşıladı". M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" əsərində xatırladığı bu tarix - 1918-ci ilin may ayının 25-i Vətən tarixinin ən unudulmaz, şanlı səhifəsidir. Elə bu tarixi faktı fərqli rəkrursda bolşevik mətbuatı da öz səhifələrinə köçürüb: "Ənvər Paşanın nümayəndəsi Nuru bəy 30 nəfər zabıt və 25 nəfər təlimatçı ilə Yevlaxdadır. O, Zaqafqaziyyə İrandan Təbrizə, oradan isə Qarabağa keçərək gəlib. Yevlaxda Nuru bəyi erməni-müsəlman nümayəndələri duz-çörəklə qarşılayıb. Mühəndis Behbudov təbrik nitqi söyləyib. Nuru bəy cavab nitqində qayda-qanun yaradacağına söz verib"⁸.

Nuru Paşa Yevlax vəğzalında verdiyi hərbi-siyasi bəyanata sadıq qalaraq möhkəm nizam-intizamı bərpa etdi, qarşıdurmaların sülh, barışıq yolu ilə aradan qaldırılmasına səy göstərdi. Azərbaycan hökumətinin ilk milli təhlükəsizlik nazirlərindən biri kimi həyatının böyük hissəsini Türkiyədə mühacirətdə yaşamış Nağı bəy Şeyxzamanlı Nuru Paşanın gəlişini öz memuarında belə xatırlayır: "Gəncədən xəbər aldım ki, Nuru Paşa Qarabağa gəlibdir, bir gün sonra da Gəncədə olacaqdır. Mən dərhal ertəsi gün Yevlax stansiyasına yola düşdüm. Yevlaxda bir saat gözlədik. Gəncədən gedən heyət Nuru Paşanı Qarabağda qarşılamışdı. Çoxsaylı bir süvari dəstəsi aralandı, Nuru Paşa Yevlax stansiyasına çatdı. Xalqımız Nuru Paşanı böyük təntənə ilə qarşıladı.

Nuru Paşa mayın 24-də axşam qatarla Yevlaxdan hərəkət etdi və mayın 25-də Gəncəyə çatdı"⁹.

Şaumyan Gəncəyə hücum əməliyyatları üzərində düşünür, qüvvələrin sürətlə bu planı həyata keçirməsinə çalışırdı. Bolşevik qüvvələrinin Gəncəyə doğru irəliləməsi planı Sovet Rusiyasının liderləri tərəfindən dəstəklənir, qoşun hissələrinin möhkəmləndirilməsinə hər cür yardımlar olunurdu. Bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrinin başında dayananlardan Əmiryan bütün diqqətin Gəncəyə yönəlməsini istəyir, hücum əmrini gözlədiyini yazırdı: "Qafqazın Versalına (yəni

7. "Bakinski raboçi", 11 iyun (31 may) 1918-ci il. № 112 (228).

8. "Bakinski raboçi". 10 iyun 1918-ci il. № 109 (225).

9. M.Süleymanov. "Nuru Paşa". Bakı. 1999. Səh.29.

Gəncəyə -A.A.) hücum etmək əvəzinə, əksinqilabçıların bütün başçılarını tutub həbs etmək əvəzinə, biz onlara toplaşmağa imkan verdik. Müdafiə deyil, necə olursa-olsun hücumla keçmək lazımdır. Bizim başqa çıxış yolumuz yoxdur".

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlişi, hərbi qüvvələrinin say tərkibi, dislokasiyası, bölgələrdə yerləşməsi barəsində rusdilli mətbu orqanlarda müxtəlif məlumatlar əksini tapsa da, bəzən bu faktlar reallığı əks etdirmir. "Bakinski raboçi", "Bakı Şurasının əxbarı", "İzvestiya Raboçix sovetov deputatov" qəzetləri ordunun say tərkibi barəsində təhrif olunmuş rəqəmlər əks etdirirlər. Görünür, bu, bolşeviklərin hərbi təbliğat strategiyasından doğur. Belə ki, Şaumyan öz çıxışlarında türk ordusunun "gücsüz, başıpozuq" bir qüvvə olduğunu söyləyir, bu qüvvələrin yalnız "Yelizavetpol bəylərinin silah-sursatına", "Tiflis menşeviklərinin köməyinə" arxalanacağını vurğulayırdı.

Bakıda yeganə azərbaycandilli mətbu orqan olan "Hümmət" öz növbəsində hadisələri "Bakı xəbərləri", "Teleqraf xəbərləri", "Tiflisdən xəbərlər" rubrikası altında dərc etdirir, faktlara sinfi mübarizə kontekstindən yanaşır. Ordu komandanlığında təmsil olunan Nazim bəyin Nuru Paşadan öncə Gəncəyə gəlişi, döyüşlərə qatılması barədə "Hümmət"də "Bakinski raboçi"yə istinadən geniş məqalə dərc olunmuşdu: "Nazim Paşa qabaqca Gəncəyə gələrək camaat tərəfindən təntənəli surətdə istiqbal edilmişdi. Vağzaldan şəhərə kimi xalqalar döşənərək hər yerdə izdiham var idi. Musiqi dəxi çalınırdı". Nazim bəyin ordu ilə xalq arasında ünsiyyət və əlaqə yaratdığını, bunun isə böyük əhəmiyyət daşıdığını etiraf edən bolşevik qəzetləri onun xalqa müraciətindən epizodlar da dərc etmişdi: "İndi on beş gündür biz bütün zəhmətimizə mütəhəmmil olaraq sizləri görmək üçün İstanbuldan çıxmışıq. Mən artıq ikinci dəfədir doğulmuşam. Qafqaz İslam Ordusu şərəfinə Yelizavetpol bələdiyyəsində verilən ziyafətdə Nuru Paşa ilə birlikdə nitq icad edən Nazim bəy şəhəri gəzməyə çıxmış, gəncəlilər onu milli mahnılarla qarşılamışdılar"¹⁰.

Bu tip bolşevik mətbuatının apardığı təbliğatlara qarşı öz mətbuatını yaratmaq istəyən Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qafqaz İslam Ordusunun gəlişi ilə Tiflisdən Gəncəyə köçdü və bu istəyini reallaşdırmaq niyyəti ilə "Azərbaycan hökumətinin əxbarı" nəşrə başladı. Həftədə iki dəfə nəşri nəzərdə tutulan bu mətbu orqanının missiyası Azərbaycan milli hökumətinin qərarlarını çap etməklə yanaşı, ordu quruculuğu prosesinə qatılmaq, könüllülərin orduya cəlb olunması işində yaxından iştirak etmək idi. Təbliğata ciddi ehtiyac duyulduğunu görən ordunun siyasi müşaviri, böyük qəzetçilik təcrübəsinə malik olan Əhməd bəy Ağaoğlu "Türk sözü" adlı qəzet çıxarmağa çalışdı. Təəssüf ki, bu qəzetin ömrü çox uzun olmadı, cəmi iki sayı işıq üzü gördü.¹¹

Qafqaz İslam Ordusunun Gəncəyə gəlişi və aparılan mübarizələrin tarixi

10. "Bakinski raboçi", 10 iyun (28 may) 1918-ci il № 109 (225) səh. 2.

11. Əhməd Ağaoğlu. "Üç mədəniyyət". Bakı. "Mütərcim". 2006, səh. 6

xronologiyasını Tiflisdə nəşr olunan "Qruziya", "Qruzinskiy slov", menşeviklərin "Borba" qəzetlərindən və Bakıda nəşr olunan bolşeviklərin, eserlərin, daşnakların mətbu orqanlarından qismən əldə etmək mümkündür: "Türkçülük əhval-ruhiyyəsi hələ də sönməyib. Şəhərdə hakimiyyət türklərin əlindədir. Polis məmuru şəhərin bütün hissələrində öz mühafizə dəstələrini yaradıb. Zaqafqaziya hakimiyyəti gücsüzdür və yalnız türklərin əlində vasitəyə çevrilib". "Bakinski raboçi"nin "Borba" menşevik qəzetində dərc olunmuş məqaləni öz səhifəsində dərc etməkdə məqsədi Qafqaz İslam Ordusuna qarşı mənfi münasibət formalaşdırmaq idi. Ancaq müqayisəli təhlil üçün bu cür mahiyyətli məqalələrdən, rəsmi xəbərlərdən bəzi nəticələr əldə etmək mümkündür.

"Nuru Paşanın gəlişinə qədər Nazim Paşa əhalinin türk - silah olunmasının qayğısına qalıb... Hər yerdə musiqi çalınır, vağzaldan şəhərə qədər hər yerdə canlanma müşahidə olunur, yollar xalçalarla bəzədilib". Ordunun gəlişindən xalqın guya narazı olduğunu yazıb, təbliğat aparən qəzetlərdən fərqli olaraq "Borba" Nuru Paşanın xalqa müraciətindəki müsbət çalarları da qeyd etmiş və bu çağırışın xalq tərəfindən müsbət qarşılandığını istər-istəməz maraqları əleyhinə olsa belə, yazmağa məcbur olmuşdur: "Sizləri, müsəlman xalqını təbrik edirəm. Türkiyənin öz din qardaşları və qohum xalqla birləşməsinə dair çoxdankı arzusu baş tutdu. Bu mənim ikinci dəfə dünyaya gəlişimdir. Artıq 51 gündür biz Konstantinopolu türk edərək açlığa, susuzluğa, rahatsızlığa baxmayaraq sizlərə çatmaq üçün yol qət etmişik. Nəhayət ki, mən sizin etimadmıza layiqəm". Türk-islam həmrəyliyindən, Türkiyədə hakimiyyətdə olan "İttihad"çıların siyasi strateji xəttindən doğan bu nitqin emosional tonu Azərbaycanın qurtuluş savaşının notları idi. Bu nitqin məzmunundan da görüldüyü kimi, Türkiyə dövləti din qardaşlarına yardımçı olmağı, qohum xalqla birləşməyi, onların istiqlal döyüşündə iştirak etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu. Nuru Paşanın nitqindən bir epizod da diqqəti çəkir: "Tüfənglər artıq sizə, əhaliyə lazım gəlməyəcəkdir. Mənim əsgərlərim sizin rahatlığınızı qoruyacaq. Məqsədiniz sizi bir yerə yığmaq, səfərbər etməkdir. Siz hələ hərbi xidmət keçməmişiniz. Biz isə artıq yorulmuşuq".

Düşmən qüvvələrinə nisbətə sərəncamında olan əsgəri heyətin say azlığı, hərbi sursatın və texnikanın yetərinə olmaması Nuru Paşanı qayğılandırdı. O, general Əliağa Şıxlınskinin qısa bir vaxt ərzində formalaşdırdığı Müsəlman Milli Korpusundakı vəziyyətdən mütəəssir olaraq belə nəticəyə gəldi ki, Bakının bolşeviklərdən azad edilməsi planı bu qüvvələrlə mümkün olmayacaq. Nuru Paşa hərbiyyə naziri Ənvər Paşaya məktubunda yazırdı: "Bolşeviklər Quzey Qafqazı ələ keçirmək üzrədilər, hər yerdə ermənilərin təcavüzü artmaqdadır. Bakı sürətlə zəbt olunmasa, burada duruş təhlükəli olacaqdır".

Çar Rusiyasının apardığı siyasət nəticəsində hərbi mükəlləfiyyət keçməyən Azərbaycan əhalisinin orduda peşəkarlıq nümayiş etdirməsinin mümkünsüzlüyünü görən Nuru Paşa hərbi kadrların hazırlanması işinə başladı. İyun ayının əvvəlində Müsəlman Milli Korpusunun hərbiyyə məktəbi təsis edildi.

Məktəbə qəbul norması 100 nəfər olsa da, oxumaq istəyən azərbaycanlıların sayı xeyli çox idi. Məktəbin təchiz edilməsində, təhsil və təlim prosesində Gəncədə olan türk hərbi qüvvələrindən ən yaxşı zabitlər iştirak edirdilər. Aparılan işlər, hərbi təhsil məktəbinin yaradılması Azərbaycan Milli Ordusunun formalaşmasına, milli hərbi kadrların hazırlanması prosesinə böyük təkan verdi. Orduda döyüşmək istəyən könüllülərin sayı isə getdikcə artırdı. Nuru Paşa Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə mülki və hərbi işlərə nəzarət etmək üçün bir neçə zabit göndərmiş, beləliklə də bölgələrdə mövcud təşkilatı nizama salaraq canişinlərin vəzifə çalışmalarını təmin etmişdi. Nuru Paşanın qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biri kifayət qədər silah-sursata malik olan Gəncə ermənilərini tərk - silah etmək idi. Çünki Kürdəmirdə bolşevik-daşnak birləşmələrinin tərkibinə qatılan, basqın qüvvəsinə əlavə olunan ermənilər döyüşlərə atılır, türk ordusuna qarşı düşmənlə birgə vahid cəbhədə mübarizə aparırdılar. Bu təhlükənin qarşısını almaq üçün Nuru Paşa hərbin sərt qanunları ilə yanaşı, öncə ermənilərə müraciətlər edirdi: "Osmanlı ordusuna təslim olanlar və itaət edənlərlə yaxşı davranılacaq, əks hərəkət edənlər isə cəzalandırılacaqdır" ¹². Nuru Paşa Gəncədə də belə etdi, tək ermənilərə deyil, alman kolonistlərinə, yəhudilərə qarşı da heç bir basqı həyata keçirmədi, hərbin qayda-qanunlarına uyğun şəkildə onlardan silahların təhvil verilməsini, mövcud hakimiyyəti tanımağı tələb etdi. Qafqaz İslam Ordusunun Gəncədəki fəaliyyətini geniş şəkildə izah edən "İttihad" qəzeti yazırdı: "Onu qeyd etmək yerinə düşər ki, Nuru Paşa Gəncədə olduğu birinci gündən nəinki Qafqaz müsəlmanları üçün, o cümlədən qeyri - müsəlmanlar üçün böyük işlər gördü"¹³. Türk ordusunun ermənilərə qarşı deyil, Qafqaz müsəlmanları üçün böyük təhlükələr törətmiş, onları qətlə yetirmiş bolşeviklərə, xüsusilə də "Daşnaksütyun" partiyasının silahlarına qarşı mübarizə apardığını əsaslandıraraq "İttihad" yazır: "Nuru Paşa Yelizavetpolda yerli müsəlmanlara səbr verir və təmkinlə davranaraq deyirdi: "Sakit olun, hər şey yaxşı olacaq, ermənilər ona görə sizi incidir ki, bu gün onlar sizdən güclüdür, indi güc sizin tərəfinizdədir. Ermənilər tezliklə bu gücü görüb, sizinlə dostlaşacaqlar".

Nuru Paşanın Gəncə ermənilərinə müraciətinə toxunan qəzet silahlarını təhvil vermək istəməyən, türk ordusuna qarşı hərbi güc nümayiş etdirən ermənilərlə türk ordusu arasında olan döyüş zamanı itkiləri də müqayisə edir: "Həmin gün ermənilərdən on nəfər, türk əsgərlərindən isə 13 nəfər həlak oldu". Ancaq türk ordusunun imkanları vardı ki, erməni tərəfindən daha çox itkilərə yol versin. Gətirdiyi bu faktla qəzet sübut edir ki, ermənilərin yaratdıqları hay-küyün heç bir əsası yoxdur və Qafqaz İslam Ordusu ermənilərə və qeyri-millətlərə qarşı hər hansı kütləvi qətl, terror hərəkəti törətməyib: "Nuru Paşa Gəncədə olduğu

12. Rüştü. "Böyük hərbdə Bakı yollarında 5-ci Qafqaz piyada fırqəsi". 93 sayılı əsgəri məcmuənin tarix qisimi, 1934. № 34

13. "İttihad" qəzeti. 26 (13) may 1919. № 9

dördüncü gün erməni kilsəsini ziyarət edərək erməni icması ilə görüşdü, canlı ünsiyyət, əlaqə qurdu"¹⁴.

Gürcü menşeviklərinin mətbu orqanı "Borba" da Nuru Paşanın Gəncə ermənilərini qəbul etdiyini yazır: "Erməni nümayəndələri bir neçə dəfə müdafiə olunmaları xahişi ilə Paşanın qəbulunda olublar. O, ermənilərə onların həyatlarının və əmlaklarının qorunacağına dair vədlər verib. Şəhəri iki hissəyə ayıran körpü türk əsgərləri tərəfindən mühafizə olunur".

Ermənilərə mal, mülk və can təhlükəsizliyini təmin edən Qafqaz İslam Ordusu Mudros sazişinə əsasən Azərbaycanı tərk etdikdən sonra Bakıda və Tiflisdə fəaliyyət göstərən erməni milli şuraları türklərin guya Bakıda, Gəncədə erməni qətliaamları törətdiyi barəsində saxta ittihamlarla çıxış etməyə, üzünü Avropaya tutaraq böhtanlar yağdırmağa başladılar.

Ermənilərə qarşı amansız davrandığı iddiası ilə ingilislər tərəfindən Batumda həbs olunan Nuru Paşanın azadlığa çıxması üçün ermənilərdən bu iddianın əsassız olduğunu göstərən məktub almaq istəyən Nağı bəy Şeyxzamanlı o günü belə xatırlayır: "Gəncə ermənilərindən bir arayış almaq lazım idi ki, Nuru Paşanın gəlişində heç bir pislik etmədiyi kimi, erməniləri mühasirədən qurtarıb, onlara azadlıq verdiyini, həyatlarını təhlükəsizlik altına aldığı, bu yaxşılığa qarşı ermənilərin bir heyət göndərərək Nuru Paşaya təşəkkür etdiklərini isbat etmək mümkün olsun. Arayışın alınması üçün Gəncənin irəli gələnləri ilə bərabər, Erməni Milli Şurasına müraciət etdim. Arayış alacağına qəti şəkildə əmin idim. Ermənilər xahiş etdilər və dedilər: "Biz uşaq deyilik, çox yaxşı bilirdik ki, onun bizə pislik etməməsi məqsədli idi. Nuru Paşa çox yaxşı bilirdi ki, Gəncədə erməni qırğını törətsəydi, Bakının tutulması vaxtı orada bir nəfər türk belə qalmayacaqdır".

"Daşnaksütyun" partiyasına yaxın mətbu orqanlardan olan "Naşa vremya" qəzeti də Nuru Paşanın azad olunması üçün Gəncə ermənilərindən məktub alınmasına cəhd edildiyini yazır: "May ayının 10-da Yelizavetpol şəhər bələdiyyəsinin başçısı Ələsgər bəy Xasməmmədov Erməni Milli Şurası və keşiş Siona müraciət edib ki, Mürsəl və Nuru paşaların həbsi ilə bağlı ingilis komandanlığına teleqram vursunlar. Bildirsinlər ki, Nuru Paşa Gəncəyə gəlişində özünü yaxşı aparıb. Bu təklifi dinləyən Erməni Milli Şurası üzvləri Ələsgər bəy Xasməmmədovun təklifini qəbul etməyiblər"¹⁵.

Tarixən onlara edilən bütün humanist addımların, yaxşılıqların üzərindən xətt çəkən ermənilər bu dəfə də, təbii ki, fərqli addım ata bilməzdilər.

14. "İttihad" qəzeti, 26 (13) may 1919-cu il. № 9.

15. "Naşe vremya", 27 may 1919-cu il. № 94. səh.3.

Döyüş əməliyyatları mətbuat səhifələrində

Türk ordusunun Gəncəyə gəlişi, görülən işlər, könüllülərin ordu hissələrinə həvəslə yazılması və Osmanlı dövlətinin əlavə hərbi yardımı xəbəri Bakı Xalq Komissarları Sovetini, ələlxüsus da S.Şaumyanı, A.Caparidzeni yeni tədbirlər planı üzərində işləməyə sövq etdi. Bakıda cəm olan Erməni Milli Şurasının 4-5 min nəfərlik qüvvəsini Qırmızı Ordu ilə birləşdirən Şaumyan yazırdı ki, Türk ordusuna qarşı hücum əməliyyatında iştirak üçün Kürdəmirə göndərdiyi qüvvələrin sayı 13 min nəfərdən çoxdur. Bütünlükdə isə Qırmızı Ordunun sayı 18 minə çatdırılmışdı ki, bu hərbi qüvvənin də 60-70 faizindən çoxunu ermənilər təşkil edirdi. Rusiya tərəfindən Qırmızı Ordunun möhkəmləndirilməsi üçün ardı-arası kəsilməyən hərbi yardımlar göstərilir, bolşevik qəzetlərində "Moskvadan Bakıya yardım" başlığı ilə məqalələr, teleqraf xəbərləri dərc olunurdu. Qəzetlərin birində Stalinin cənubda olduğu, tezliklə Qafqaza gələcəyi, Bakıya yardım göndəriləcəyi xəbəri verirdi¹⁶.

Bakı-Tiflis dəmir yolu ilə hərəkət etməli olan Qırmızı Ordunun əsas qüvvələri Hacıqabul stansiyasına cəmləşəndən sonra iyun ayının 10-da hücum əmri verildi. Bolşevik-daşnak birləşmələrinin bu sistemli hücumu qarşısında hələlik Müsəlman Milli Korpusunun azsaylı bölmələri döyüşürdü. Gürcü polkovniki Maqolovun rəhbərlik etdiyi bu korpusun qərargahı Ucarda yerləşirdi. Zaqafqaziya Seyminin göstərişi ilə bolşeviklərin qarşısını almaq missiyasını həyata keçirən bu korpusun gürcü əsgərləri seym parçalandıqdan sonra geri çəkilməmiş, çox az sayda qüvvələri qalmışdı ki, bu qüvvələr də əsasən azərbaycanlılardan ibarət idi. "Bakı Şurasının xəbəri" qəzeti Qırmızı Ordunun qarşısında zəif hərbi dəstənin mövcudluğunun elə bir təhlükə törətmədiyini vurğulayaraq yazırdı: "General Şixlinski Şura qoşunlarının Gəncə üzərinə hücum etdiyini Tiflisdə teleqrafla bildirir və gürcü əsgərlərinin geri çəkilməməsini xahiş edir"¹⁷.

İyun ayının 11-də bolşevik-daşnak birləşmələri Sığırlı stansiyasında müdafiə xəttində dayanan Müsəlman Milli Korpusu üzərinə hücumu keçdilər və heç bir müqavimətə rast gəlmədən stansiyanı işğal etdilər. Bu o zaman idi ki, Qafqaz İslam Ordusu Gümrü və Qazax yolu ilə Gəncəyə doğru hərəkət edirdi və demək olar, ordu hələlik formalaşmamışdı. Milli qoşun hissələrinin zəif olduğunu gören bolşeviklər hücumu davam etdirib Kürdəmiri işğal etdilər. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin mətbu orqanları bu xəbəri ön səhifələrinə çıxardılar: "İyunun 12-dən sonra düşmən qüvvələri ilə atışmadan sonra bizim qoşunlar Kürdəmir kəndini və stansiyanı ələ keçirib. Bir neçə əsgərimiz yaralanıb. Düşmən tərəfindən də itkilər var və onlar geri çəkilir"¹⁸.

16. "Bakı Şurasının xəbəri", 12 iyun 1918-ci il. № 49.səh 1.

17. "Bakı Şurasının xəbəri", 13 iyun 1918-ci il. № 50, səh.1. "Hacıqabuldan".

18. "Bakinski raboçi", 15 iyun (2 iyun) 1918-ci il. № 113. (228). "Cəbhədən məlumat".

Ağsunu, Şamaxını, Göyçayı işğal edən bolşeviklər erməniləri türklərdən qorumaq bəhanəsi ilə Azərbaycan türkləri yaşayan 50 kəndi yerlə-yeksan etmiş, xeyli sayda insanı süngüyə keçirib qətlə yetirmişdilər. Qocalara, körpələrə aman verilmir, qadınlar zorlanırdı. Əhali yurd-yuvalarından didərgin düşüb, ən təhlükəsiz yer hesab olunan Gəncəyə doğru hərəkət edir, bir qismi isə dağlarda sığınacaq tapırdı. Ordusuna qarşı ciddi təhlükə görməyən Şaumyan zəbt etdiyi rayonların ermənilərini səfərbər edir, onları təşkilatlandırır, türk ordusuna qarşı böyük qüvvə ilə mübarizə aparırdı. Belə ki, bolşeviklərin Göyçayda dayanan 20 minlik ordusu Gəncə üzərinə hücum əmri gözləyirdi.

Kürdəmir ətrafındakı döyüşdən sonra hər iki tərəf öz qüvvəsini yenidən qruplaşdırmağa, gücləndirməyə səy göstərdi. Gəncədən Müsəlman Milli Korpusunun zirehli qatari türk qoşun hissələri ilə birgə Maqolovun sərəncamına göndərildi. Bütünlükdə isə Müsəlman Milli Korpusunun qüvvələri ilə türk qoşun hissələri Qafqaz İslam Ordusu adı altında komplektləşdirilərək üç qrupda döyüş əmri aldı. Əsas dəstə Bakı-Tiflis dəmir yolu boyunca hərəkət etməli, biri Göyçay-Şamaxı istiqamətində, digəri isə Muğana doğru irəliləməli idi.

Bakı komissarları isə Moskvadan növbəti hərbi dəstəyi gözləyir, müvəqqəti olaraq cəbhədəki uğurlarını dilə gətirir, təbliğat aparır, əhalini "qara qüvvələr"ə qarşı mübarizəyə səsləyirdi: "Burjuaziya yatmayıb, işləyir. Onlar fəhlə sinfinə zərbə vurmaq və Bakı fəhlə sovetini yıxmaq istəyirlər. Siz isə buna imkan verməyin" - deyər qəzetlərdə əks-təbliğat aparılırdı¹⁹.

Tərəflər arasında növbəti döyüş iyun ayının 16-da Qaraməryəm ətrafında oldu. Səhər tezdən Amzaspın komandiri olduğu briqada qarşısında mövqe tutan milli bölmələrimizə qarşı hücumə keçərək döyüşə başladı və qəfil hücum nəticəsində gücünü toparlaya bilməyən ordumuz geri çəkilməyə məcbur oldu. Bu istiqamətdə köməyə göndərilmiş türk hərbi hissələri elə həmin gün gəlib çatdığından istənilən müsbət nəticəni əldə etmək mümkün olmadı. Döyüş iyun ayının 18-də bir daha təkrarlandı və Qafqaz İslam Ordusu döyüş strategiyasını düzgün müəyyənləşdirə bilməməyinin nəticəsində yenə də uğursuzluğa düşər oldu. Bu uğursuz hərbi meydanında hissələrimiz iki ədəd dağ topu ilə yanaşı, 200-dən artıq döyüşçü itirdi²⁰.

S.Şaumyanın Moskvaya göndərdiyi təbrik teleqramında Qafqaz İslam Ordusunun 500 nəfər itki verdiyi vurğulanırdı. Korqanovun komandirlik etdiyi Qırmızı Ordunun bu qələbəsi münasibətilə Moskvadan Bakıya bir neçə zirehli maşın göndərildi. Qəzetlər yazırdı: "Marselyeza nəğmələri ilə texnikanı gətirən komandirlər istiqbal olunub. Bakının müdafiəsi üçün hərbi təyyarələr də gətiriləcək"²¹.

19. "Bakinski raboçi" 1918-ci il. № 114 (230).

20. M.Süleymanov. "Azərbaycan ordusu". Bakı-1998-ci il. səh.95.

21. "Bakı Şurasının xəbəri". 13 iyun 1918-ci il. № 50

Qafqaz İslam Ordusunun birgə uğursuz hərbi əməliyyatlarına ordudakı rus və gürcülərin fərariliyinin də böyük təsiri olmuşdu. Qafqaz İslam Ordusunun qərargah rəisi, podpolkovnik Nazim bəy bu barədə raportunda yazırdı: "Müsəlman-türk Azərbaycan Cümhuriyyətinin müdafiəsi də nəhayət öz ünsürünə, əsl öz övladlarına aid olan azərbaycanlı türk qanını sevgili milləti və məmləkəti üçün axıda bilər. Yoxsa gürcülər və ruslar vəziyyətin ciddiliyətini və təhlükəsini gördükdə dərhal aradan çıxmaq yolunu tuturlar"²².

Elə məhz buna görə də ordu yenidən komplektləşdirilən zaman qeyri-millətdən olan zabit və əsgərlər tərxis olundular.

Gəncədə isə gərgin siyasi ab-hava hökm sürür, Nuru Paşanın ətrafına toplaşmış ilhaqçılar, mühafizəkar qüvvələr Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti liderlərinə, Milli Şuraya qarşı pis münasibət formalaşdırmağa çalışırdılar. Məhz bu gərgin vəziyyət döyüşlərin gedişinə də mənfi təsir göstərirdi.

İyun ayının 16-da Gəncəyə köçən Azərbaycan Milli Şurasının ertəsi günü, yəni iyunun 17-də keçirdiyi iki iclasın tam və bir iclasın yarımçıq protokollarından bəlli olur ki, qapalı iclas iyunun 17-də şəhər dumasının binasında, ikinci açıq iclas isə Gəncə şəhər bələdiyyəsinin binasında keçirilib.

Hər iki iclasda AXC hökumətinin Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa ilə apardığı danışıqlar müzakirə olunub. Sənədlərdən bəlli olur ki, baş nazir Fətəli Xan Xoyski, M.Ə.Rəsulzadə, xarici işlər naziri M.H.Hacinski Nuru Paşanı qələbə münasibətilə təbrik edərək Gəncədə təşkil edilən hökumət barədə ona məlumat veriblər. Nuru Paşa öz növbəsində bir əsgər kimi mülki və siyasi işlərə qarışmadığına, bu barədə ordunun mülki işlər üzrə müşaviri Əhməd Ağaoğlu ilə məsləhətləşməyi tövsiyə edib. Türk dünyasının siyasi fikir tarixində önəmli yerlərdən birini tutan Əhməd bəy Ağaoğlu Osmanlı dövlətinin millət vəkili kimi Qafqaz İslam Ordusunda önəmli söz sahibi kimi tanınırdı. Siyasi türkçülüynün banilərindən biri olan bu insan rus imperiyasının daxilində yaşayan türklərin durumundan kifayət qədər məlumatlıydı. Şuşada doğulan, Fransada təhsil aldığı üçün firəng Əhməd kimi tanınan Əhməd bəy Ağaoğlu "Kaspi", "Həyat", "İrşad" kimi qəzetlərdə milli ideologiya axtarışlarında nəzəri, siyasi, problematik yazılarla çıxış edən, Azərbaycanın gələcək siyasi mənzərəsini cızan ideoloqlardan biri idi. Nuru Paşanın tövsiyəsi ilə Əhməd bəylə görüşən Fətəli Xan Xoyski müzakirələrin nəticəsini bu şəkildə ümumiləşdirir: "Danışıqlar zamanı Əhməd bəy Ağaoğlu bildirdi ki, Türk hökuməti və onun Gəncədəki nümayəndəliyi Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmayacaq. Siz özünüz istədiyiniz kimi hökumət yarada bilərsiniz". Müzakirə zamanı tərəflər razılığa gəlirlər ki, Milli Şura ölkədə hökm sürən anarxiyanı, habelə daxili və xarici maneələri nəzərə alaraq yeni hökumət təşkil edərək ona geniş səlahiyyətlər verir və özünü buraxır. Bu məsələnin qısa müzakirəsindən sonra Milli Şuranın gizli iclası öz işini başa çatdırır. Elə həmin

22.Rüştü. Göstərilən əsəri, səh. 65

gün saat 2-də Milli Şura Rəsulzadənin sədrliyi ilə yenidən toplanır. İclas protokolundan görünür ki, müzakirələr çox əsəbi şəraitdə keçib. İlk olaraq çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə söyləyir ki, belə bir fəvqəladə ağır vəziyyətdə məsələləri soyuqqanlıqla müzakirə etməliyik. Sonra baş nazir F.X.Xoyski Tiflisdə təşkil etdiyi birinci müvəqqəti hökumətin az vaxtda fəaliyyəti barədə məlumat verərək öz kabinetinin istefasını qəbul etməyi xahiş edir. Gərgin keçən iclasın müzakirəsindən anlaşılır ki, Nuru Paşa Azərbaycan Milli Şurasının buraxılmasını istəyir, bunun əvəzində milli hökumət təşkilini daha düzgün yol hesab edir. Parlament üzvlərinin bir çoxu müzakirəyə qəti etiraz bildirərək məsələnin bu şəkildə qoyuluşunu Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaq kimi qiymətləndirir.

Arxivdə saxlanılan üçüncü protokolun əvvəli yoxdur. Sənəd "İdarə Üsuli" sözü ilə başlayır və bütünlüklə ölkənin yeni yaradılacaq müvəqqəti hökuməti hüquq və vəzifələrinin müzakirəsini əhatə edir. Milli Şuranın buraxılması haqqında qərarın qəbulundan sonra bütün səlahiyyətlər F.X.Xoyskinin rəhbərliyi ilə yeni hökumətə ötürülür və baş nazir proqram xarakterli siyasi bəyanat verir: "Cənablar, bu tarixi dəqiqələrdə mənim üzərimə qoyulan məsuliyyətin bütün ağırlığını dərk edərək mən Şura sədrinin təklifini qəbul edəndə ürəyim əsdi. Təklif etdiyim hökumətin ətraflı deklarasiyasını indi sizə verə bilmədiyim üçün üzr istəyirəm. Ancaq qıssası, onu deyə bilərəm ki, bizim proqramımız Azərbaycanın şərəfini, azadlığını və istiqlaliyyətini qorumaqdır... Ümid edirəm ki, daha əlverişli şəraitdə birgə işləmək üçün tezliklə görüşəcəyik". Son söz isə yenə də Rəsulzadəyə məxsusdur: "İndi gəlin bu ağır günlərdə üzərinə ağır vəzifə qoyduğumuz hökumətlə vidalaşaq və ayrılmaq. Gəlin qardaş kimi ayrılmaq. Əfəndilər, ayrılarkən ümid edək ki, Allahın köməyi ilə tezliklə Azərbaycanın paytaxtı Bakıda təsis yığıncağında görüşəcəyik. Yaşasın Azərbaycan, yaşasın Türk xalqı!".

Şəhərdə gərgin ictimai-siyasi vəziyyət, cəbhə xəttində isə döyüşlər davam edirdi.

İyun ayının 18-də Müsüslü yaxınlığında Azərbaycan-türk qoşunları Qırmızı Ordu hissələri ilə qarşılaşdılar və bolşeviklər bu dəfə güclü müqavimət göstərə bilməyərək döyüş mövqelərini tərk etdilər. Uduzacaqlarını dərk edənlər geri çəkilməyə üstünlük verdilər.

Qaraməryəm ətrafındakı döyüşlərdən sonra bir neçə günlük sakitlik yarandı. "Bakinski raboçi", "İzvestiya raboçix sovetov deputatov", "Bakı Şurasının əxbarı", "Zəhmət sədasi", H.Vəzirovun rəhbərliyi ilə yenidən nəşrə başlayan "Əkinçi" qəzeti bolşevik qoşunlarının məğlubiyyət səbəbləri üzərindən sükutla keçir, cəbhədəki vəziyyət təhlil olunmurdu.

Bakı Soveti cəbhədəki uğursuzluğun səbəblərini müxtəlif istiqamətlərdə yozmağa çalışsa da, "Ümumi könüllülər cəmiyyəti"nin sərt reaksiyası ilə üzlaşmalı oldu: "Biz görürük ki, bizim hakimiyyət - Xalq Komissarları Soveti imperialistlər və onların əlaltılarının başladığı müharibəni davam etdirmək istəmərlər. Biz görürük ki, bizim müdafiəçilərimiz, icra orqanları zəhmətkeşlərin keşiyində dururlar. Bizim

düşmənlər isə qışqırır ki, Qırmızı Ordu düşmənin hücumları qarşısında duruş gətirməyəcək, lakin onlar unudurlar ki, indi ümumdövlət böhranı getdikcə böyüyür. Bizim ordumuz ona görə geri çəkilmir ki, başsız qalıb, ona görə çəkilir ki, alacağı yardımı ala bilmir²³. Ancaq cəbhədəki vəziyyətin təhlili onu göstərir ki, Qırmızı Ordu bütün imkanlarını səfərbər edib, müvəqqəti də olsa üstünlüyü qoruyub-saxlamağa çalışır, bəzi hallarda isə buna nail olurdu. Elə ona görə də Bakının ətraf kəndlərində, Şamaxıda, Ağsuda, Ağdaşda şuralar hakimiyyəti yaradıb özlərinin imkanlarını genişləndirmək, xalq kütlələrini ətraflarında cəm etməyə çalışırdılar. Bir tərəfdən isə əhalidən silahları təhvil alırdılar. Bu isə müsəlmanların silahlı ermənilər tərəfindən qətlialmalarına, Azərbaycan türklərinin öz yurd-yuvalarından qaçqın düşmələrinə əsas verirdi. Hətta "Bakı Şurasının xəbəri" qəzetində "Biz" imzalı müəllif də baş verən dəhşətli hadisələri etiraf edirdi: "Kəndlərimizin ehtiyacından biri də mühafizə məsələsidir. Bu kəndlərin əhalisi təvəqqe edirdilər ki, oraya erməni qoşunundan başqa, rus və beynəlmiləl qoşun göndərmək lazım və vacib olduğunu Şura hökumətinə məlum edək. Çünki onlar həqiqətən bolşevik hökumətinin bəy və xanlar söylədiyi kimi, erməni milli hökuməti deyil, beynəlmiləl bir səltənə olduğuna qənaət etmiş olsunlar"²⁴.

Şamaxı kəndlərində Şura hökuməti qurmaq üçün qurultaya getmiş bir müsəlman bolşevikinin yazdığı kimi, Bakı Sovetinin əsas qüvvəsi silahlı ermənilər və daşnaklardan ibarət idi ki, onlar da müsəlman əhalisinə terror edir, yurd-yuvalarından didərgin salır, qanlı olaylar törədirdilər. Məqalə müəllifi bütün bu hadisələri ümumiləşdirərək erməni təhlükəsinə qarşı mübarizə əhval-ruhiyyəsində olan insanların düşüncələrini belə qiymətləndirirdi: "**Burada milli ruh hakimdir**". Azərbaycan türkləri isə Qaraməryəm ətrafında erməni-bolşevik ordusu ilə döyüşən Qafqaz İslam Ordusunun gəlişini səbirsizliklə gözləyir, dağları aşaraq ordu sıralarına qatılırdılar.

Bütün bu imkanları ümumiləşdirən Nuru Paşa şübhə etmirdi ki, ilk uğursuzluğa baxmayaraq ordu mövcud vəziyyəti qaydasına qoyub, tam səfərbərliyə nail olmaqla hərbi təşəbbüsü ələ keçirə bilər. Ona görə də o, əlavə hərbi qüvvələrin göndərilməsini gözləmədən döyüşə hazırlaşmağa əmr verdi. Növbəti hücum planı iyunun 28-nə planlaşdırıldı. Fasiləsiz olaraq iki gün davam edən bu döyüşün nəticəsi olaraq Qafqaz İslam Ordusu Qaraməryəmin qərb hissəsinə nəzarəti ələ keçirdi. Havanın hədsiz dərəcədə isti keçməsi və susuzluq milli hərbi qüvvələrin iradəsini qıra bilmədi, təbiətin çətinliyinə hədsiz dərəcədə dözümlü nümayiş etdirən ordumuz ilk dəfə nəzərəçarpan üstünlük əldə etdi.

İyun ayının 30-da qəfil hücumla sürətli döyüş taktikası həyata keçirib Göyçayı zəbt edən Qırmızı Ordu hissələri çox keçmədi ki, Qafqaz İslam Ordusunun

23. "Bakinski raboçi" 21 (8) iyun 1918-ci il. № 142 (258) səh.2.

24. "Bakı Şurasının xəbəri" № 48, 11 iyun 1918-ci il. "Kəndçilər qurultayından".

mübarizə əzminə tab gətirməyərək geri çəkilməli oldu. Gəncədən göndərilən hərbi yardımın, Ağdaşda toplanan könüllülərin vahid səngərdə döyüşü öz müsbət nəticəsini verdi. Çox ağır keçən savaş nəticəsində Qırmızı Ordu hissələri ciddi itkilərlə geri çəkildi və onların bir çoxu Moskvanın Bakıya yardımı olan zirehli avtomobillərin köməyi ilə xilas oldu.

Beləliklə, Göyçay və Qaraməryəm ətrafında iyunun 27-30 tarixlərində davam edən döyüşlər Qırmızı Ordunun məğlubiyyəti ilə başa çatdı. Bolşevik mətbuatı Göyçay uğursuzluğunu "Ordunun təcrübəsinin az olduğu" ilə izah edərək səhifələrində "Təcili olaraq əsgər lazım olduğu" barədə elanlar dərc etməyə başladılar²⁵.

Bakı Xalq Komissarları Soveti iyun ayının 30-da 1893-1897-ci illərdə anadan olmuş gənclərin orduya səfərbərliyini elan etdi. Əmrə görə, Bakı şəhərində müvəqqəti və ya daimi yaşayan həmin təvəllüdlü gənclər səfərbərliyə cəlb edilməli idi. "Nəşe znamyə" qəzeti məhz bu səfərbərliklə və onun nəticələri ilə bağlı yazırdı: "Elan olunmuş səfərbərliyin ilk üç günü olduqca sönük keçib. Təxminən 30 nəfər xidmət üçün müraciət edib. İyulun 7-də hərbi xidmətdən yayınanlara qarşı sət tədbirlər həyata keçirilib"²⁶.

Görülən bütün sərt inzibati tədbirlər, həbslər müsbət nəticə vermədiyindən Bakı Xalq Komissarları Soveti müsəlmanlar arasında təbliğat aparılmasını məqsədə müvafiq hesab edərək bu işdə xalq ərzaq komissarı Mir Həsən Vəzirovun daha yaxşı çalışacağını düşündü. Belə bir missiyanı üzərinə götürən Vəzirov Bakı şəhər Dumasının binasında, iyul ayının 5-də müsəlmanlarla görüşündə deyirdi: "Bakı quberniyası dairəsində yaşayan millətlərin, bu xüsus müsəlmanların səfərbərlikdən baş qaçırمامalarını sidq-ürəkdən tövsiyə edirəm. Camaat, hər bir ixtiyar ermənilərin əlindədir deyirsiniz. Buna səbəb nədir? **Bu ondan ötrüdür ki, ermənilərə Şura hökuməti "öl" dedikdə "ölərəm", "diril" dedikdə "dirilərəm" söyləyir. Siz camaat belə olsanız, əlbəttə, sizin əlinizdə də ixtiyar olar, siz də qeyri-millətlər kimi hər işin içərisində olarsınız.** Bu gün erməniləri səfərbərliyə çağırırdıqda ermənilər can və baş ilə xidmət etməyə hazır olduğu təqdirdə sizdən ancaq beş-on nəfər səfərbərliyə gəlir". Azərbaycan türkünün Bakı Xalq Komissarları Sovetinə mənfə münasibətini ciddiyyəti ilə açıqlayan Vəzirov əhalinin Türkiyənin hərbi yardımına necə həssas reaksiya verdiyini də söyləyir və təhdidə, psixoloji təsirə keçir: "O gün məhzərdə olan əhalinin bəziləri Türkiyənin adı gələndə ahlar çəkirlərmiş. Bu gün burada Şuraya əsgər olmaq istəməyən ağalar onu bilsinlər ki, Türkiyə buraya gələrsə, onları burada rahatda buraxmayacaqdır. Bu vaxta qədər səfərbərlik nə olduğunu bilməmiş naz-pərvər oğulların sırtlarında otuz qundaq bir laşə Fələstin və Suriya cəbhələrinə göndəriləcəyi müvəhhəmdir. Hər bir hökumətdə belə olmuşdur.

Bu gün Şura hökumətinə əsgər vermək istəməyən naz-pərvərlərimiz

25. "Bakinski raboçi", 18 iyun 1918-ci il. № 115 (231) səh.1.

26. "Nəşe znamyə". 22 iyul 1918-ci il. № 52. səh.4. "Xəbərlər".

Türkiyənin səfərbərliyi elan olunduqda Ənvər Paşanın və xəlifə-i-islamın namlarına əfsanələr, hədyanlar söyləyəcəkdir".

Emosiyaya qapılaraq çox şeyləri etiraf edən, Bakıdakı hərbi vəziyyəti, ictimai-siyasi ab-havanı anladan Vəzirov Azərbaycan türkünün bolşeviklərə olan mənfi münasibətinin səbəblərini nədənsə açıqlamır. Bu münasibətin kökü 31 martdan - 30 min Azərbaycan türkünün qətlinə fərman verilən gündən başlayır. Qan və din qardaşlarına güllə atmayan, əli silah tutan Azərbaycan türkləri isə bu tarixi faciənin bir daha təkrarlanmaması üçün könüllü şəkildə Qafqaz İslam Ordusunun sıralarına qatılırdı: "Qazax qəsəbəsində kapitan Səbri əfəndiyə! 800 atlı ilə bunlara əlavə olunacaq digər atlı və piyadaların hər birini bir həftəlik qidaları ilə 5-ci diviziyanın əmrinə göndərin. Səbiq podpolkovnik Mehmet və Daş Salahlı Ənnağı bəyin atlılarının da igidlik meydanında görünmək istəndiyini onlara çatdır və təbliğ edin"²⁷

İyul ayının 7-də isə Bakı Xalq Komissarları Soveti bütün Zaqafqaziya xalqlarına müraciət edərək onları Türk ordusuna qarşı mübarizəyə səslədi. Bu tədbirləri həyata keçirməklə bərabər, cəbhədə təşəbbüsün yenidən ələ alınması üçün yollar axtaran Bakı Soveti ümidini podpolkovnik Biçeraxovun dəstəsinə bağlayırdı. Rusiyanın İran ərazisindəki qoşunlarının komandanı kimi o, hələ iyun ayının ortalarında bolşeviklərlə əlaqə yaradaraq dəstəsinin Qırmızı Ordu tərkibində döyüşməsinə istəmişdi. Ancaq Biçeraxov bolşeviklərə hüsnrəğbət bəsləməirdi, onun məqsədi keçmiş Rusiya imperiyasının ucqarlarında yaradılan müstəqil respublikaları sıradan çıxarmaq idi. Müstəqil Azərbaycana qarşı ortaq düşmənçilik bolşeviklərlə keçmiş çar generalını birləşdirir, vahid cəbhəyə sürükləyirdi. Çox keçmədi ki, iyul ayının 1-də Biçeraxov 1500 nəfərlik dəstəsi ilə döyüş zonasına gəldi. Dəstənin tərkibində 5 ingilis zabiti və 4 zirehli avtomobil də var idi. İyulun 2-də Şaumyanla birlikdə cəbhə xəttinə gələn Biçeraxov vəziyyətlə tanış olduqdan sonra xahiş etdi ki, bir həftə ərzində cəbhəyə 2 min nəfər göndərilsin²⁸.

Qırmızı Ordunu əlavə qüvvələrlə təchiz edəcəyinə söz verən Şaumyan Bakıya qayıtdıqdan sonra bəlli oldu ki, səfərbərliklə bağlı görülən tədbirlərin müsbət nəticələri yoxdur. İnzibati sərt metodlar işə salınsa da, könülsüz şəkildə cəbhəyə gedənlər fərarilik etməyə başladılar. İyul ayının 6-da Biçeraxov Qırmızı Ordunun komandanı təyin edildi və cəbhənin sağ cinahını qorumağı aldı. Cəbhənin mərkəzi hissəsinin və sol cinahının müdafiəsinin komandanlığı Korqanovun üzərində qaldı.

27. Rüşti. Göstərilən əsəri. Səh.65.

28. M.Süleymanov. "Azərbaycan ordusu". Səh.104.

Kürdəmirdən başlanan uğurlu mübarizə yolunun mətbuatda əksi

İyul ayının 7-də döyüşlər artıq Kürdəmir ətrafında aparıldı. Qafqaz İslam Ordusunun hərbi gücü və texniki imkanları Biçeraxovun zirehli avtomobilləri ilə silahlandırılmış bolşevik hissələrinin müqavimətini qırmağa kifayət etmədi. Üç gün aparılan çətin döyüş əməliyyatları tərəflərə böyük itkilər hesabına başa gəlsə də, Qafqaz İslam Ordusu daha əzmlə mübarizə aparırdı. İyul ayının 10-da azərbaycanlı podpolkovnik, Müsüslü dəstəsinin komandanı Həbib bəy Səlimovun komandanlığı altındakı hərbi hissənin də Kürdəmir istiqamətində hərəkətə keçməsi bolşevik qüvvələrinin müqavimətini qırdı və iyul ayının 11-nə keçən gecə Kürdəmir işğaldan azad edildi. Bu ağır döyüşdən sonra Biçeraxovun komandanlığı altında bolşevik qüvvələri zirehli avtomobillərin müşayiəti ilə Karrar stansiyasına doğru geri hərəkət edərək müdafiə mövqeyinə çəkildi.

Qafqaz İslam Ordusu bu döyüşlərdə 28 min güllə və 87 mərmə işlətmişdi. Əllərində yetərinə hərbi imkanları olmayan milli ordu döyüş sursatından qənaətlə istifadə edir, çox zaman isə əlbəyaxa hücumlardan yararlanırdı. Sursat yoxluğundan başqa, türk birliklərinin vahid mərkəzdən idarə olunmasında problemlər də var idi.

Kürdəmir azad olunan gün türk dünyası Osmanlı imperatoru V Mehmet Rəşadın vəfatından üzüntü duyurdu. VI Mehmet Vahidəddin qardaşının yerinə keçmiş, iyul ayının 7-də Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına məktub göndərmişdi. I Dünya müharibəsində türk ordusunun göstərdiyi qəhrəmanlıq və şücaəti yüksək qiymətləndirən Mehmet Vahidəddin eyni cəsarətin davamını arzulayırdı.

Kürdəmirin azad olunması Qafqaz İslam Ordusunun möhkəmlənməsinə, döyüş əzminə böyük kömək etdi və əsgərlərin qələbəyə ümidini artırdı. Ağsu cəbhəsində də döyüşlər davam etdi və Qırmızı Ordu hissələrinin qarşısı alındı. Vəziyyətin gərginləşdiyini görən Şaumyan Leninə teleqram göndərdi və cəbhədə durumun onlar üçün ağır olduğunu yazaraq yeganə çıxış yolu kimi Moskvadan kömək göndərilməsini xahiş etdi.

Karrar stansiyası uğrunda döyüşlər iyulun 12-də başladı və iki gün sonra Qafqaz İslam Ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatı nəticəsində azad edildi. Bu uğursuzluğun ardınca iyul ayının 14-də Şaumyan yenidən cəbhəyə gəldi, Qırmızı Ordu hissələrinin vəziyyəti ilə tanış oldu. Biçeraxov pisləşməkdə olan vəziyyətin qarşısının yalnız Moskvanın əsgəri yardımını ilə alın biləcəyini Şaumyanın diqqətinə çatdırdı və o, yenə də bu xahişə əməl olunacağına vəd verib geri döndü. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin fəvqəladə iclasında Şaumyan deyirdi: "Düşmənlər cəbhədə müvəqqəti uğur qazanıblar"²⁹.

Biçeraxov Qafqaz İslam Ordusunun qarşısını kəsmək üçün Bakıdan əlavə hərbi qüvvələrin gələcəyinə ümidini itirmir, təkid edirdi ki, çağırış məntəqəsinə

29. "İzvestiya Bakinskoqo Soveta deputatov". 19 iyul 1918-ci il.

gələnlər dərhal döyüş xəttinə göndərilsin. Hacıqabulda ehtiyat qüvvələrin yaradılmasını istəyən Biçeraxov bolşevik qüvvələri ilə İrandan gətirdiyi və özünün rəhbərlik etmiş olduğu kazak dəstələri arasında gərginliyi aradan qaldıra bilmir, Qırmızı Orduda məsuliyyətsizlik, intizamsızlıq baş alıb gedirdi. Döyüş bölgəsindən Bakıya geri dönan döyüşçü Petrov mətbuatda bu barədə yazırdı: "Mənə cəbhədə olan ağır vəziyyəti təsvir etmək olduqca ağırdır. Orada baş verənləri izah edənlər boş-mənasız danışırlar. İkinci Bakı stansiyasından başlayaraq artıq atəş başlayır. **Sanki biz cəbhəyə yox, toya gedirdik.** Biz Hacıqabula çatanda gördük ki, artıq hərbi dəstə formalaşmış. Hacıqabuldan Kürdəmirədək biz döyüşsüz getdik. Yolda su yox idi. Ərzaq çatışmırdı, nəticədə əlimizə nə gəlirdi, yeyirdik. 6 nəfər buna görə öldü"³⁰.

Azərbaycanın milli qüvvələrini hədəf alan bolşeviklər Bakı əhalisi arasında təbliğat aparır, yığıncalqlarda onları pantürkist adlandırır, əməkçi xalqın əleyhinə iş aparmaqda suçlayır, Almanyanın, Türkiyənin əlaltıları adlandırırdılar: "Müsavatçılar" aranı qarışdırdıqdan sonra qaçıb-getdilər. Onlara inanmaq, onların tör-töküntüsü ilə dost olmaq böyük səhvdir. Ümummüsəlmanlar Şura hökumətini müdafiə etməlidirlər"³¹.

Bakı müsəlmanları isə bu təbliğata uymayıb, Qırmızı Ordu sıralarına daxil olmaq tələblərinə etinasız yanaşırdılar.

Bolşeviklərə qarşı aparılan mübarizənin effektivliyini, dinamikliyini təmin etmək və Bakıya doğru hərəkəti sürətləndirmək üçün Nuru Paşa islahatlar apardı, ordunu iki cınahda yenidən qruplaşdırdı. Bu qruplaşmanı şərtləndirən əsas amil ondan ibarət idi ki, Göyçay-Şamaxı-Bakı şose yolu və Tiflis-Bakı dəmir yolu boyunca hərəkət edən qoşun hissələri məsafəcə bir-birindən daha da uzaqlaşdırdılar. Belə bir vəziyyətdə ordunu çevik idarə etmək, hücumları əlaqəli şəkildə davam etdirməkdə problemlər yarana bilərdi ki, bunu da öncədən aradan qaldırmaq lazım gəlirdi³².

Göyçay-Şamaxı-Bakı şosesi üzrə hərəkət edəcək qrup "Şimal" qrupu adlandırılırdı ki, bu qrupun komandanı podpolkovnik Səlim bəy təyin edildi. Tiflis-Bakı dəmir yolu üzrə döyüşün aparılması azərbaycanlı podpolkovnik Həbib bəy Səlimova tapşırıldı ki, onun rəhbərlik edəcəyi qrup "Cənub" adını daşıdı. Bununla yanaşı, ordunun müəyyən bir hissəsinə rəhbərlik Mürsəl Paşaya həvalə olunaraq "Şərq cəbhəsi", yaxud, "Bakı cəbhəsi" komandanlığı adı altında mübarizə aparması məqsədəuyğun hesab edildi.

Karrar stansiyası ətrafında döyüşlər getdiyi bir dövrdə Salyan ətrafında da Qırmızı Orduya qarşı mübarizə aparılırdı. Arxiv sənədlərində olan məlumatlara görə, Qırmızı Ordu hissələrinin Salyanda 400 piyadası, 50 süvarisi olmaqla yanaşı, 2 topu, 2 gəmiyi və 12 pulemyotu vardı. Tərəflər arasında döyüş 3 gün çəkdi. Bu

30. "Znamya truda" qəzeti, 31 (18 iyul) 1918-ci il

31. "Bakı Şurasının xəbərsi", 14 iyul 1918-ci il. № 71. "Bakı müsəlman zəhmətkeşlərinə xitab" ..

32. M.Süleymanov. "Azərbaycan ordusu". Bakı 1998 səh.107.

qədər canlı qüvvəyə, hərbi texnikaya qarşı milli ordumuzun 35-40 nəfərlik bir qrupu döyüşdü ki, bu qrupa da türk zabiti Ramazan bəy rəhbərlik edirdi. Yerli əhali və könüllülərimiz bu döyüşdə Qafqaz İslam Ordusunu yalnız buraxmadı, ona hər cür köməklik göstərdi. Döyüşlər başlayan ərəfədə Sərxan Şirvanlının rəhbərliyi altında olan könüllülər döyüşə atıldılar.

Canlı qüvvə və texnika baxımından üstünlüyünü qoruyan bolşevik ordusu döyüşlərin dördüncü günü geri çəkilməli oldu və məğlubiyyətlə barışdı. Qafqaz İslam Ordusu Salyan doyuşunda 12 nəfər şəhid verdi, 20 nəfər isə yaralandı³³.

İyul ayının ortalarından artıq Göyçay, Ağsu, Salyan və Kürdəmir bolşeviklərdən təmizlənmiş, milli hərbi hissələrimiz ilə Bakı arasında 80-90 km məsafə qalmışdı. Bakının azadlığı Şamaxının qurtuluşundan keçirdi. Hərbi imkanlarını toparlayan Nuru Paşa artıq Bakının azad olunması üzərində düşünürdü. Şamaxını özünə sığınacaq etmiş bolşevik qoşunları arasında hərəc-mərclik baş qaldırmış, müqavimətin səmərəsiz olduğunu düşüncələr şəhəri tərk etməyə başlamışdılar. Şamaxı istiqamətinə yön alan Nuru Paşa Ənvər Paşadan növbəti teleqram aldı: "Yapılması lazım olan şey gecikdirilməməlidir, Hədəfə yetişmək, Bakını azad etmək lazımdır".

İyul ayının 19-da başlanan hücumla davam gətirməyin asan olmadığını görəndə Qırmızı Ordu hissələri Şamaxı istiqamətində geri çəkilməyə başladı. Bolşevik qüvvələrinin geri çəkilməsi ilə bağlı olaraq onların arxasına keçməli olan milli qüvvələrimiz hərəkət marşrutunu dəyişdi və Mədrəsə kəndinə doğru istiqamət götürdü. Ayın 19 və 20-də bütün gecə leysan yağsada, Qafqaz İslam Ordusunun "Şimal" qrupu bolşevik hissələrini izləməkdə davam etdi. İyulun 20-də Mədrəsə kəndinə gəlmiş qüvvələr Acıdərə yüksəkliyindən keçərək Mərəzəyə çıxıb bolşevik qüvvələrinin yolunu kəsməyə cəhd göstərdi. Mərəzənin tutulacağı təqdirdə çox ağır vəziyyətə düşəcəyini hiss edən bolşevik qüvvələri Şamaxıda dayanmayaraq geri çəkilməyə məcbur oldular.

Bolşeviklərin məğlubiyyət səbəbləri barəsində düşünməyə imkan tapmayan Stalin iyulun 21-də Saritsindən Leninə teleqram göndərərək Bakıdakı vəziyyəti anladır: "Bakıda Şaumyandan alınan məlumatlara görə, sovetdəki eser və daşnaklar ingilisləri Bakıya çağırmağı tələb edirlər. İngilis-fransız agentləri tərəfindən təşviq edilən ordunun və donanmanın bir hissəsi də bunu tələb edir. Şaumyan məndən hökumətin fikri barədə rəsmi məlumat verməyi tələb edir"³⁴.

"Sol eserlər isə "üçüncü qüvvə kimi ingilislərin Bakıya gəlməsi məsələsinə baxaraq bunun Sovet Rusiyası oriyentasiyasının əleyhinə olduğu barədə qərar qəbul etmişdi."³⁵

33. Rüşti. Göstərilən əsəri. səh.109

34. "Dokumentı vneşney politiki SSSR. Tom 1. 7 noyabrıya 1917 q. - 31 dekabrıya 1918 q. M." "Qospolitizdat" 1959. str. 401 -402".

35. "Bakinski raboçi", 21 iyul 1918-ci il №143 (259) "Sol eserlərin açıqlaması" səh.3.

Bolşeviklərin Şamaxı istiqamətində geri çəkilməsində Amazaspın rolunu qeyd edən 3-cü briqadanın komissarı A.Mikoyan xəbər verirdi: "Mənim göstərişim olmadan Amazaspın qoşunları geri çəkilməmişdi. Bütün günahkarlar məhkəməyə çəkilmişdir"³⁶.

Bakı bolşeviklərinin Biçeraxova olan ümidləri doğrulmadı. Azərbaycana yollanarkən ingilislərdən 180 milyon rubl pul alaraq 15 gün ərzində 10 minlik ordu toplayacağını vəd edən Biçeraxovun çağırışı və Bakı komissarlarının inzibati tədbirləri sayəsində yalnız 600 nəfər Qırmızı Ordu sıralarına daxil olmuşdu. Böyük Rusiya imperiyasının bütövlüyü uğrunda çalışanlar Azərbaycanın istiqlalıyətini, bütövlüyünü istəyib doyuşa atılan Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən əzildir. Bacarıqsızlığını, imkanlarının zəif olduğunu duyan Biçeraxov Azərbaycan türkü, polkovnik Həbib bəy Səlimovun komandanlığı altında olan hərbi dəstələr tərəfindən əzildiyini görüb geri çəkildi və komandan vəzifəsinə Mikoyanın xəyanətdə ittiham etdiyi Avetisovu qoydu.

Şaumyanın nəzərində süquta uğramaq üçün yeganə bir yol vardı ki, bu da Rusiyanın vəd etdiyi canlı qüvvə, hərbi texnikanın zamanında Bakıya yetişməsini təmin etməkdən ibarətdi. Leninin tapşırığı və göstərişi ilə "Petrovun 780 nəfərlik dəstəsi Bakıya gəldi"³⁷. Bəzi mənbələrdə isə Petrovun özü ilə gətirdiyi qüvvələrin sayının 478 nəfər olduğu bildirilir. Petrovun gəlişi ilə bərabər, "180 vaqon yükün Bakıda qəbul olunduğu, 120 hərbi dənizçinin iki gündən sonra gələcəyi, ərzaq məhsullarından 28 min banka konservanın gətirildiyi" barəsində məlumatlar çap olundu³⁸.

İyul ayının 20-də öz dəstəsi ilə yetişən Petrov Bakının hərbi komendantı təyin olundu. Vəzifəsinə başlayan Petrov Rusiya fəhlə və kəndlilərinə müraciət edərək silaha sarılıb Bakıya gəlməyi və burada türk qoşununa qarşı mübarizə aparmağı xahiş etdi: "Dayan! Oxu, onda bilərəm ki, qorxaqsan, ya yox. Sənə müraciət edirəm, ideya qardaşlarım! Türk ordusuna qarşı birləşin!"³⁹

Ancaq bütün bu psixoloji təhdid-təzyiq cəhdləri səmərə vermir, Bakı müsəlmanları türk ordusunun gəlişini gözləyirdi. Azərbaycan türkləri Qafqaz İslam Ordusu döyüşçülərinə hərbi-siyasi motivli, psixoloji duruma hesablanan, ruh yüksəkliyinə təkan verən müraciətlər ünvanlayıb, vərəqələr çap edirdilər: **"Əgər siz bu şəhəri azad etməsəniz, sevgili Vətənimizə ən qiymətli bir hədiyyə təqdim etmək fürsətini qaçırmış olacaqsınız. Əgər siz bu yaşıl dənizin bu məşhur şəhərini azad etməsəniz, Qafqaz türkləri və Türkünstan müsəlmanlarının qəlbinə saplanmış olacaq zəhərli xəncərin üzərinə "Eh-vah! Türklər gəlmədi" cümləsi yazılacaqdır"**.

36. "Bakinski raboçi", həmin sayda. "Cəbhədən teleqram".

37. "Bakinski raboçi", həmin sayda. "Moskvadan kömək".

38. "Bakinski raboçi". 21 iyul 1918-ci il. №148 (259). "Moskvadan kömək".

39. "İzvestiya Bakinskoqo soveta" 23 iyul 1918-ci il. № 144 "Petrovun müraciəti".

Tələş və qorxu içərisində nə etdiyini müəyyən edə bilməyən bolşevik ordusu iyulun 22-də geri çəkilmələrini davam etdirdi. Qafqaz İslam Ordusu hər iki cinahdan hücum əməliyyatlarına ara verməyərək Hacıqabul yolunu və Sığırli stansiyasını ələ keçirdi. Tənəzzüldən yaxa qurtara bilməyən Qırmızı Ordu birləşmələri döyüş mövqelərini itirərək geri çəkildilər ki, bu da daşnak-bolşevik ideologiyasının böhranı və süqutu demək idi. Bolşeviklərin bütün bu uğursuz hərbi əməliyyatlarını milli mətbuatımız belə qiymətləndirirdi: "Onlar öz planlarında səhv edirdilər. Tarixin inkişaf prosesini dayandırmaq olmaz. Xalqların öz müqəddəratını təyin etməsi haqqı tanınmamış müsəlmanlar üçün də olmalıydı. Siyasətbazların bütün əsassız iddiaları Türkiyə və Azərbaycanın qəhrəman oğulları tərəfindən puç edildi".

Siyasi və hərbi hakimiyyəti tənəzzülə uğrayan Bakı komissarları vəziyyəti normallaşdırmaq iqtidarında deyildilər. Bütün bunları görənlər Şaumyan növbəti dəfə Leninə müraciət etdi: "Cəbhədə vəziyyət günü-gündən pisləşir. Şamaxı istiqamətində bizim qoşunlarımız Bakıya qədər geri çəkildilər və dəmir yolu boyu yenidən təşkil edildilər. Şimaldan Pirsaat istiqamətində, cənubdan Salyan tərəfindən hədələnən qoşunlar Ələt stansiyasından geri çəkildilər: vəziyyət çox gərgindir. Uğursuzluqların və çaxnaşmaların təsiri nəticəsində vəziyyətin gərgin olduğu sovetdə sağ partiyalar dünən, iyulun 25-də yenidən ingilisləri çağırmaq məsələsini qaldırdılar⁴⁰.

Iyulun 25-də Şamaxı yolu üzərində olan Qırmızı Ordu hissələrinin Bakıya geri çəkilməsi Şura hökumətinin daxilində gərginliklər yaratdı, bolşeviklərin Qafqaz İslam Ordusu qarşısında acizliyi, gücsüz vəziyyətə düşməsi onların nüfuzunu xeyli aşağıladı. Daşnakların nəzarətində olan "Naşa znamyə" qəzetinin yazdığına görə, guya müsəlman komissarlar türk ordusunun gəlişini gözləyirmişlər: "Müsəlman əksinqilabçıları və burjua nümayəndələri bağlarda keçmiş sovet hakimiyyətinin taleyini müzakirə edirlər. Verilən məlumatlara görə, Məşədi Əzizbəyov yeni hakimiyyət karyerası üzərində düşünür. O, vəzifə alacaqların siyahısında birincidir⁴¹.

Baş komandanın vəkili Ənvər Paşanın "siyasi durum Bakının zəbtini gerçəkləşdirmək üçün yetərlidir" əmrini yerinə yetirməyə müntəzir olan Qafqaz İslam Ordusu hər cür çətinliyə, ordunun ərzaq kasadlığına, xəstəliyin baş qaldırmasına baxmayaraq döyüş əhval-ruhiyyəsini qoruyub saxlayırdı. Kəşfiyyətə göndərdiyi əsgərlərdən Bakıdakı siyasi vəziyyəti izləyən Nuru Paşa bolşeviklərlə daşnaklar arasında yaşanan qalmaqallardan məlumatlıydı. Azərbaycanın paytaxtında erməni və rus hərbi birləşmələri arasında qorxu, vahimə yaşanırı ki, bu da ordunun qələbə ümidini artırırdı. Bolşeviklərin amacı altında öz milli

40. "Dokumentı vneşney politiki SSSR".

Tom 1. 7 noyabr 1917 q. - 31 dekabr 1918 q. M. "Qospolitizdat". 1959.

41. "Naşa znamyə", 22 iyul 1918-ci il, № 52. "Qələmədən fırtına". Səh.3.

maraqlarını həyata keçirmək istəyən ermənilər Şaumyanın yox olmuş nüfuzunu geri qaytarmaq imkanlarını getdikcə itirirdilər. Biçəraxovun döyüşlərdən geri çəkilməsi ilə boş qalan səhnəni ingilis ordusuyla doldurmaq istəkləri bolşevikləri qane etmədiyindən ermənilərin çox hissəsi Şaumyanın ətrafını boş qoymuşdu. İyulun 25-də çağırılmış Bakı Sovetinin fəvqəladə iclasında bolşeviklər siyasi baxımdan da ağır məğlubiyyətə məruz qaldılar. Bütün səylərə baxmayaraq sağ esərlər, daşnak və menşevik qüvvələri ingilis qoşunlarının Bakıya dəvət edilməsinə razılıq verdilər. Şaumyan və digər komissarlar bu məğlubiyyətdən sonra istefa versələr də, cəbhədəki uğursuzluqların aradan qaldırılacağına ümid edirdilər. Yəni də bu ümidin arxasında Rusiyanın vəd etdiyi hərbi yardımlar dayanırdı. Rusiyadan kömək gözləyən bolşeviklər rəsmi şəkildə istefa versələr də, hakimiyyətdən çəkilmək istəmirdilər.

İyulun 30-da Bakıya doğru hərəkət edən milli qüvvələrimiz Alabatan adlanan məntəqənin cənubunda bolşeviklərin bir tabor piyada və 200 nəfərlik süvarisi ilə rastlaşdı. İntensiv hücumla başlayan türk ordusu çox keçmədi ki, bolşevik qüvvələrinin mövqelərini ələ keçirdi. Həmlələrdən pərən-pərən düşən bolşeviklər Qobu kəndi yaxınlığında müdafiə səngərlərində də duruş gətirmədi: Onların bir hissəsi Sumqayıta, digər hissəsi isə Bakıya dağıldı.

Türk birləşmələrinin Bakıya yaxınlaşmaqda olduğunu gördükdə isə almanlar Osmanlı imperatorluğuna növbəti nota göndərərək döyüşlərin dayandırılmasını tələb etdilər. Tələblərinin əhəmiyyət daşımadığını gördükdə Bakının yalnız alman birlikləri vasitəsilə azad olunması tələbini təklif etdilər. Müttəfiqlərinin bu tələbindən sonra Ənvər Paşa Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına yazırdı: "Almanlar Bakını yalnız alman hərbi birləşmələri vasitəsilə işğal etmək istəyirlər. Bu arzularını da sıx-sıx gündəmə gətirirlər. Görüşlərimiz də yalnız bu barədə olur. Almanlar bir alay göndərmək istəyirlər. Siz mənə yazın, Bakının bir gecəyə zəbt olunması mümkündürmü?". Bakının təcili azad olunması planı üzərində İsrarla dayanan Ənvər Paşa qələbəni almanlarla bölüşmək istəmirdi.

1918-ci il mart ayının 31-dən vətəndaş müharibəsi adı altında 30 min Azərbaycan türkünə qətlə yetirən bolşeviklər törətdikləri milli qırğından sonra təkcə Azərbaycandilli mətbu orqanları deyil, həmçinin "vahid sosialist mövqedə dayanmadıqlarına" görə bir neçə sol yönümlü qəzetləri də bağlamışdılar⁴². "Daşnaksütyun" partiyasının mətbu orqanı olan "Vperyod" qəzetinin bağlanması qərarını isə hakimiyyətlərinin sonunda imzaladılar. Redaksiya 30 iyul tarixdə Şaumyanın adından imzalanan Bakı Xalq Komissarları Sovetinin qəzetin çapının dayandırılması barədə qərarını alsa da, bolşeviklərin hakimiyyətdən getməsi səbəbindən fəaliyyətini davam etdirdi⁴³.

42. X.Rəfiyev. "Böyük oktyabr və bolşevik mətbuatı". "Azərənşər". 1987. səh.117.

43. "Byulleteni Diktaturı Sentrokaspiya i Prezidiuma Vremenneqo Komiteta". 5 avqust 1918-ci il. № 4. səh-2. Bundan sonra "Bülleten Diktatura" yazılacaq.

Qafqaz İslam Ordusu isə verilən əmrə uyğun olaraq Bakıya doğru hərəkət etdi. Ordunun "Şimal" qrupu iyulun 31-nə keçən gecə hücumla başlayaraq düşməyə sarsıdıcı zərbələr endirməyə başladı və sübhə yaxın Heybət stansiyasından təxminən iki kilometr şimala olan yüksəkliyi tutdu. Davam edən intensiv hücumlardan sonra Xırdalan da azad edildi. Çox keçmədi ki, Sumqayıt türk əsgərlərinə qapı açdı.

Yenidən hərbi səfərbərlik üzərində düşünən bolşeviklər iyulun 30-dan avqustun 8-dək əli silah tutanları çağırış məntəqələrinə çağırırdı⁴⁴.

Cəbhədə bolşeviklərin xeyrinə heç bir dəyişiklik baş vermədiyindən erməni hərbciləri Avetisov, Qazarov, Amazasp yaranmış vəziyyəti müzakirə edərək çıxış yolu kimi Qafqaz İslam Ordusu ilə danışıqların tərəfdarı oldular. Durumun çətinliyini anlayan Şaumyan və Bakı Xalq Komissarları belə ağır şəraitdə hakimiyyətdən əl çəkdiqlərini bəyan etdilər. Artıq avqust ayının 1-də Bakıda hakimiyyət eser-mənşevik və daşnakların əlinə keçdi. Onlar "Mərkəzi Xəzər Diktaturası"nın yaradıldığını elan etdilər.

44. "Bakinski raboçi". 31 (18) iyul. 1918-ci il. № 150 (266).
"Səfərbərlik haqqında". Səh-2.

Qafqaz İslam Ordusuna qarşı Almaniya-Rusiya diplomatik təzyiqləri mətbuat səhifələrində

Qafqaz İslam Ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatları, Bakı Soveti qoşunlarının Şamaxıya doğru geri çəkilmələri Bakının azadlıq savaşında Türkiyəyə qarşı diplomatik təzyiqlərlə müşayiət olundu. Bolşevizmə qarşı Azərbaycanın milli qüvvələri ilə birgə mübarizə yolu seçən gürcü menşevikləri almanlarla ittifaq bağlayıb, bu ölkənin qoşunlarını dəvət edəndən sonra mövqelərində kəskin dəyişiklik etməyə başladılar. Siyasi baxışlarını Almaniyanın Qafqazdakı maraqları çərçivəsində quran gürcü menşevikləri müttəfiqinin Bakı nefti uğrunda savaşında iştirak etdi. Bakı Xalq Komissarları Sovetinin sədri Şaumyan çıxışlarının birində qeyd edirdi ki, gürcü menşevikləri onlarla birgə döyüşəcəklərini vəd edirlər⁴⁵.

Gürcüstanda artıq öz hərbi kontingentini yerləşdirən Almaniya hələ 1918-ci ildən Qafqazı planlarına daxil etməklə Gürcüstanın zəngin marqans ehtiyatlarını, Ermənistanın mis mədənlərini və zəngin Bakı neftini ələ keçirmək üçün fəaliyyətə başlayaraq Qafqaza hərəkətdə Osmanlı imperatorluğuna, onun hərbi gücünə arxalansa da, sonradan mövqeyini dəyişdi. Çünki bu qədər zəngin təbii ehtiyatlara təkbəşinə sahib olmaq niyyətində idi. Türkiyə isə Qafqazda olan müsəlmanların, eyni dildə danışan qardaşlarının bolşevik-erməni təhlükəsindən xilasını və onların milli haqlarının qorunması üçün yaradılmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini qorumaq üçün Azərbaycanın milli hərbi qüvvələri və könüllüləri ilə birgə savaş meydanında döyüşürdü. Alman siyasi dairələri Azərbaycan türklərini tatar adlandıraraq, türksoylu olmadığı iddiası ilə çıxış edir, Osmanlı dövlətini təhdid edir, Qafqaz İslam Ordusunun Bakıya doğru hərəkətini dayandırmaq istəyirdi.⁴⁶

Gənc türklərin "İqdam" qəzeti isə "ümumi iş naminə qurbanlar verən Türkiyə bu dəfə müttəfiqlərin iddiaları ilə hesablaşmayaraq, öz maraqlarını müdafiə etməkdə haqlıdır"- deyə yazırdı. Ermənilər, bolşevik qüvvələri alman-türk münasibətlərinin ziddiyyətli məqamlarından bəhrələnilib Bakının azad olunmasının qarşısının diplomatik yollarla alınacağına ümid edirdilər. Erməni millətçilərinin "Mişak" qəzeti bu münasibətləri şərh edərək yazırdı: "Türklərlə almanlar arasında qeyri-dost münasibətlər hökm sürür. Almanlar türklərə nifrətlə yanaşır, türklər isə görür ki, almanlar onların uğurlarına mane olur, neftə görə türklərə Bakını almağa imkan vermirlər".

Azərbaycanın istiqlal savaşında Türkiyənin iştirakını "Qafqazda sülh siyasətimiz" məqaləsində əks etdirən "Zaman" qəzeti isə müttəfiqlərin təhdidlərinə əhəmiyyət verməməyi, irəliləməyi məqsədə müvafiq hesab edirdi: **"Türkiyə müttəfiqlərin səhvlərinə cəlb olunmamalıdır. Qafqazın xilasını üçün mümkün olan hər şey edilməlidir"**.

45. "Bakinski raboçi", 13 iyun (31 may) 1918-ci il. № 112 (228) səh.3.

46. Ş.Sürəyya Aydəmir. "Makedoniyadan Orta Asiyayadək Ənvər Paşa". səh.345.

Türkiyənin hərbiyyə naziri Ənvər Paşa diplomatik manevr edərək, almanlarla münasibətləri gərginləşdirməmək siyasəti yeridirdisə, Qafqaz İslam Ordusu kumandanlığına verdiyi emirlərdə tezliklə Bakının azad olunmasını tələb edirdi.

Türkiyənin məqsədlərindən geri çəkilmək fikri olmadığını görənlər Almaniyanın Tiflisdəki hərbi missiyası Bakı bolşevikləri ilə əlaqə yaratmağa başladı. Lenin Şaumyana yazırdı ki, almanlara istədiyi qədər Bakı nefti verə bilərik və o bu istiqamətdə diplomatik maneşələr etsin: "İyunun 22-də saat 10 radələrində Aviasiya məktəbindən Salyan kazarması yaxınlığında təyyarənin yerə enməsi müşahidə olunub. Təyyarənin eniş yerinə gələn matroslar tərəfindən müəyyən olunub ki, bu, Tiflisdən gəlib, alman təyyarəsidir. Göyertəsində alman təyyarəçiləri və nümayəndələridir". Alman hərbciləri və nümayəndələrinin Bakıya gəlişinin məqsədinin alman əsirlərinin vəziyyəti ilə maraqlanmaq olduğunu iddia edən "Bakinski raboçi" sadəcə, faktın təhrifi və diplomatik yalanla məşğul idi. Mayor Heyin Almaniyaya göndərdiyi 2 sayılı hesabatda yazırdı: "Əldə olunan məlumatlara əsasən, Bakıdakı alman hərbi əsirlərinin sayı çox deyil. Onların sayı 80 və 200 arasındadır".

Nargin adasında saxlanılan bu qədər alman əsirlərindən daha çox, Almaniyalı Gəncədə, Yelenendorfda (indiki Xanlar rayonu - A. A.) və digər yerlərdə məskunlaşmış alman kolonistlərinin taleyi maraqlandırmalı idi.

İstanbuldakı alman konsulunun Transqafqaza səfəri barədə hesabatında bu haqda maraqlı məlumatlara rast gəlmək mümkündür. Əvvəl Batuma gəlib Gürcüstanın baş naziri Jordaniya ilə görüşündən sonra Gəncədə, Nuru Paşanı ziyarət edib, vəziyyəti öyrənməyə çalışmış konsul hesabatında yazırdı: "Sadələvh almanların (Yelenendorfda təqribən 2500 sakin, bir kilsə və iki məktəb vardı) öz aralarında formada olan alman zabitini görmələri sevinci böyük idi. Bu alman ünsürünün ruslar, ermənilər və farslar arasında təmiz görünüşlü saxlanılmasına və vətəndən uzaqda nə cür dəyərlər törətməsinə təəccüblənirsən. Əgər Qafqaz almanların ola bilmirsə, onda bizim kolonistlər ikinci vətən kimi Rusiyanın yenidən dirçəlməsini istəyirlər. Bu haqda hər yerdə eşitmək olar. Azərbaycanda bir qisim alman kolonisti, təqribən 6000 nəfər vardır"⁴⁷.

Konsul Nuru Paşanın siyasi-hərbi düşüncələri barəsində də qənaətlərini bu şəkildə ümumiləşdirir: "Nuru Paşa alicənab, ciddi, tərbiyəli adamdır. Alman dilində yaxşı danışır, az da olsa boş vaxtlarında Avropa (həmçinin alman) ədəbiyyatı və rəsəsamılığı ilə məşğul olur. Onun şüarı Tripoli və indi yenidən Qafqazdakı uğurlarına söykənən panislamçı ideyalardır. Hər şeydən əvvəl o, 50 zabitlə Xəzər dənizinin o tayına, Türkünstan, oradan Əfqanıstana müsəlman əhalisini üsyana səsləmək üçün

47. Potsdam mərkəzi arxivi. Fond 1-DR sən. 6237 və 5157-18 s.62-68.

Fakt Musa Qasimovun "Birinci dünya müharibəsi illərində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti" kitabından götürülüb. Bakı-2004. 3-cü hissə.

həvəslə gedərdi. Bakının işğalı, silah və sursatla hədsiz təchizat bu ümitsiz təşəbbüsün həyata keçməsi üçün zəmin ola bilərdi. Nuru Paşa Bakının tutulmasını uşaq oyunu hesab etsə də, yenə də İstanbul hökumətinin istəklərinə və qardaşı Ənvər Paşanın əmrlərinə əməl edir və "hələlik" Bakıya hərəkəti dayandırmışdı"⁴⁸.

Gürcüstanın dövlət müstəqilliyinin tərəfdarı olduqlarını bəyan edən Almanıyanın eyni münasibəti Azərbaycana göstərməməyinin səbəbləri tək Türkiyəyə qarşı qısqanclıqdan yaranmırdı: Bakının neft ehtiyatlarına sahib olmaqla yanaşı, alman kolonistlərinin istəyindən çıxış edərək "Qafqaz Almanıyanın olmasa, Rusiyanın olsun" tezisini müdafiə edirdi. Bolşeviklərin geniş siyasi-hərbi diktaturasının Almanıya üçün də təhlükələr törədəcəyini anlayanlar da yox deyildi. Ona görə Azərbaycanı azad iqtisadi ticarət zonası kimi görənler və bu istiqamətdə layihələr təklif edənlər də vardı.

Bakının taleyi ilə bağlı Almanıyanın Sovet Rusiyası ilə danışıqlarını şərh edən Tiflis mətbuatı döyüşlərin dayandırılmasına göstərilən cəhdləri, Ənvər Paşanın Nuru Paşaya bu barədə əmr verdiyini yazmaq müzakirələrin bəzi detallarına da toxunub. Gizlin məqamlardan olan Bakının statusu məsələsinə də aydınlıq gətirən qəzetdə yazılır: **"Gələcəkdə qonşu dövlətlərin tərkibinə daxil olmayan, maraqlı hərbi qüvvələrin himayəsində şəhər statusuna malik olması danışıqların əsas müzakirə obyektidir"**⁴⁹.

Danışıqların gizlin məqamlarını açıqlayan bu yazıdan göründüyü kimi, Almanıya Bakını Azərbaycandan ayrı təsəvvür edir, bu məntəqənin təbii sərvətlərini, strateji mövqeyini nəzərə alaraq onun Sovet Rusiyasının deyil, maraqlı qüvvələrin neytral məkanına çevrilməsini istəyir. Belə razılıq əldə edildiyi təqdirdə Almanıya Bakıda öz istəklərini təmin etmiş olurdu.

Almanıyanın Azərbaycan istiqlalına, müstəqil dövlət quruluşu mücadiləsinə ikili yanaşmaları alman mətbuatına da sirayət etmişdi. "Kafkazskiy slovo" qəzeti "Nyus-Parker dantes çaytunq" qəzetinə istinadən Almanıyanın Bakının türk ordusu tərəfindən azad olunmasına cəhdlərini belə qiymətləndirirdi: "Türkiyə öz hökumranlığını Qara dənizin şimal-şərq sahillərindən tutmuş Xəzər dənizində genişləndirməyə çalışır. Suriya və Mesopotamiyada olan qüvvələri Qafqaza göndərib. Türkiyə öz siyasətini dəyişməlidir. Suriya və Mesopotamiyanın əvəzinə biz Türkiyəyə digər bölgələri ələ keçirməyə imkan verə bilərik"⁵⁰.

"Kafkazskiy slovo" elə eyni sayında digər alman qəzeti olan "Ştutqard taqibiat" a istinadən yazır: "Əgər biz Türkiyənin müttəfiqi qismində Osmanlı imperiyasının parçalanmasına müqavimət göstərmişiksə, biz bunu Bağdad dəmir yolu layihəsində Almanıyanın maraqlarına görə etmişik. Türkiyə dövlət xadimləri biləlidirlər

48. Eyni mənbə.

49. "Vozrojdeniya" qəzeti. 19 iyul 1918-ci il. № 151. "Almanlar və Bakı" məqaləsi.

50. "Kafkazskiy slovo", 12 oktyabr 1918-ci il.

ki, Türkiyə üçün ən təhlükəli cəbhə Fələstin və Mesopotamiyadır. Və yenidən Tripolini, Misiri və Bəsərə körfəzini ələ keçirmək lazımdır. Lakin Türkiyə gözünü Qafqaza və Qara dənizə yönəldib. Cənubi Qafqaz respublikalarının ərazilərini tutduqdan sonra Türkiyə Kırım, Təbriz, Urmiya gölü rayonuna qarşı yeni tələblər irəli sürəcəkdir". Türkiyənin hərbi güc və imkanlarını Rusiya və İngiltərəyə qarşı yönəldib, bundan yararlanmağa çalışmış, bəzən də buna nail olmuş Almaniyaya Kırmda, Təbrizdə, Urmiya gölü ətrafında yaşayan türklərin müqəddəratına milli və dini təəssübkeşliyin qarşısını almağa yönələn hərəkatlardan çəkinmirdi. Bütün bu iddialara qarşı milli hökumət liderləri kəskin münasibət göstərirdilər. Qafqaz xalqlarının İstanbul konfransına qatılan Məmməd Əmin Rəsulzadə "xalqların öz müqəddəratını təyin etmək prinsipinə uyğun olaraq Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etdiyini, Bakının tarixi-etnoqrafik və iqtisadi baxımdan Azərbaycanın olduğunu" bəyan edərək dünya dövlətlərini bu haqqı tanımağa çağırırdı.

Bakı uğrunda hərbi-siyasi vəziyyətin böhran həddində Almaniyanın Sovet Rusiyasındakı səfiri Mərbaxın iyul ayının 6-da qətlə yetirilməsi bu ölkələr arasında yeni diplomatik gərginliklərə yol açdı. Bolşeviklərə qarşı münasibətlərində korrektələr etməyə çalışan rəsmi Almaniyaya bir müddət Qafqaz İslam Ordusunun Bakı üzərinə hərəkatını əngəlləməkdən çəkinsə də, öz siyasətində köklü dəyişiklik etməyə tələsmədi. Lenin Saritsında olan Stalinə teleqram göndərərək yazırdı: "Bakıya dair əsas odur ki, Şaumyan ilə yaxın münasibətdə olarsınız və almanların Berlində səfir İoffiyə etdikləri, bizim almanlara neftin bir hissəsini təminat verməklə türklərin Bakıya hücumunun qarşısını almağa alınanların hazır olduqlarına dair təklifdən Şaumyan xəbərdar olsun. Əlbəttə, biz razı olacağıq"⁵¹.

Öz iqtisadi mənfəətlərini Sovet Rusiyası ilə uzlaşdıran Almaniyaya Türkiyənin Bakıya doğru hərəkatını dayandırmaq üçün həm hərbi, həm də diplomatik təzyiqlərdən yetərincə istifadə etməsinə baxmayaraq müsbət nəticə əldə edə bilmədi. Əgər Türkiyə bu tələblərə əməl etməsə, Almaniyaya öz zabit və əsgərlərini Osmanlı ordusundan geri çəkəcəyi barəsində ultimatum verdi. Tiflisdə olan hərbi missiyasının türk ordusunun gücü qarşısında zəif olduğunu, Azərbaycan milli hərbi hissələrinin, könüllülərin vahid cəbhədə döyüşdüyünü nəzərə alan Almaniyaya istəsə belə öz hərbi gücünü sınamaq iqtidarında deyildi. Öz müttəfiqinin ikili siyasətinə elə eyni şəkildə yanaşan Türkiyə, xüsusən də Ənvər Paşa ordunu geri çəkəcəyinə, hərəkatın dayandırılacağını söyləsə də, Bakının alınması üçün Şərq orduları komandanı Xəlil Paşaya gizli əmr etmişdi.

Sovet Rusiyasının xarici işlər komissarı Çiçerin Almaniyanın müvəqqəti diplomatik nümayəndəsi Ritslərə 25 iyul 1918-ci ildə növbəti notasını göndərdi: "Sovet hökumətinin Almaniyaya ilə dostluq münasibətləri qurması üçün usanmaz cəhdlərinə baxmayaraq, alman və türk qüvvələri Bakıya doğru irəliləyir. Biz Brest müqaviləsi şərtlərinin pozulmasına qarşı və sovet hökumətinə sədaqəti sarsılmaz

51. Dokumenti vneşney politiki SSSRİ.

Tom 1. 7 noyabrya, 1917 q. - 31 dekabrya, 1918 q. 1959, str.381.

olan Bakı ərəzisində qarşı yönəlmiş bu hücumu ciddi etiraz edirik"⁵².

Moskvadan hərbi və siyasi dəstək gözləyən Bakı Soveti artıq Qafqaz İslam Ordusunun əzmi qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini yəqinləşdirdi. Bu iflas əhval-ruhiyyəsi bolşevik mətbuatına da sirayət edirdi: "Moskva susur. Çünki Moskva uzaqdadır. Şaumyan isə aldadılıb. Lenin heç vaxt Bakı dəmir yoluna və müdafiəmizə pul verməyib. Bizim büdcədə isə bir şey yoxdur"⁵³. "Leninçi diplomatlar Cənubi Qafqaz məsələləri ilə necə məşğul olurlar" yazısında Sovet Rusiyasının Almaniya ilə danışıqları, Türkiyəyə yönəlik diplomatik təzyiqləri önə çəkilirdi: "Almaniyalı nazir Pindel Buş və Moskvadakı elçi qətiyyətlə bildirir və inandırmağa çalışırlar ki, türklər hərbi əməliyyatların dayandırılması, Bakıya doğru hərəkətdən imtina olunması barədə alınanların tələbinə tabe olublar. Buş vəd edib ki, onlar (yəni türklər - A. A.) sözlərinə doğru çıxmasalar, əgər hücum davam etdirilsə, onda Almaniya hökuməti türkləri geri qaytarmağa məcbur edəcək. Çünki Almaniyanın Konstantinopolla öhdəliyi var". Bütün bu qarşılıqlı öhdəliklərin, yardımlaşmaların olmasını əhəmiyyətli hesab etməyən Türkiyənin hərbi-siyasi dairələri Azərbaycanı öz müstəqilliyinə qovuşdurmaq, din qardaşlarının təhlükəsizliyini təmin etmək baxımından bolşevik qüvvələrinə qarşı döyüşləri davam etdirirdi. "Təsviri-əfkar" qəzeti isə "Türkiyənin yeganə arzusu öz qardaşları, qafqazlı türklərlə birləşmək və onları əsarətdən xilas etmək olub"- deyə yazırdı.

52. Həmin əsər. səh.410.

53. "Znamya truda", 24 avqust 1918-ci il. № 131 (185) səh.2. "Eskiz".

"Mərkəzi Xəzər Diktaturası"nın yaranması və məğlubiyyəti

Hakimiyyət "Mərkəzi Xəzər Diktaturası"na keçəndən sonra bolşeviklərə tabe olan hərbi qüvvələr Petrovski meydanına toplaşdı və burada onların qərargahları yaradıldı. Sərəncamlarında olan müəyyən miqdarda, o cümlədən bir neçə topu, zirehli avtomobilləri bir yerə cəm etdilər. Azərbaycanın istiqlalına, dövlət müstəqilliyinə nifrətlə yanaşan bolşeviklər öz hərbi imkanlarını "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" ilə birləşdirsə də, bu qüvvələr arasında düşmənçilik getdikcə dərinləşirdi. Yeni hakimiyyət avqustun 2-də özünün "Byulleteni diktaturı" adlı mətbu orqanını yaradaraq ilk sayını çap etdirdi. İlk nömrəsi gecikdiyinə görə oxucularından üzr istəyən redaksiya heyəti "Hamı cəbhəyə!" şüarını manşet kimi dərc etmişdi¹. 4 səhifəlik həcmdə çap olunan qəzetin ilk sayı demək olar, müraciət xarakterli yazılardan, xəbərlərdən ibarətdir: "Bütün fəhlə yoldaşlar, vətəndaşlar, Bakı şəhərini qorumağı vətəndaş borcu hesab etməli, bu kursu həyata keçirməlidirlər. Bu gün cəbhə siyasi müharibə meydanına çevrilib. Şəhərin "ölüm və ya qalım" məsələsi həll olunur. Cəbhə indi sizdən uzaqda deyil, sabah bu xətt sizin evinizdən başlaya bilər".

Tarixə "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" adı ilə daxil olan müvəqqəti, daha çox isə oyuncaq hesab edilən bu hökumətin ömrü avqust ayının 1-dən sentyabr ayının 15-dək davam etmişdir. I Dünya müharibəsinin sonlarına yaxın yaradılan, ömrü çox qısa olan bu oyuncaq hakimiyyət daha çox ingilislərin Bakıya daxil olması və Qafqaz İslam Ordusu qarşısında duruş gətirə bilməmələri ilə tarixə köçüb. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında bu dövrə o qədər əhəmiyyət verilməmiş, bolşeviklərin fəaliyyəti həddən ziyadə qabardılmış, çox qısa olan bu dövrü Sovet Rusiyası-İngiltərə qarşdurması kimi dəyərləndirmişlər. Əslində isə Azərbaycanda öz maraqlarını təmin etməyə çalışan İngiltərə ilə Azərbaycan milli hakimiyyətinə arxa duraraq ona hərbi yardım edən Türkiyə arasında savaş aparılmışdı. Biz bunu 1918-1920-ci illəri əhatələyən mətbuatın bu dövrə münasibətindən də aydın görə bilərik.

"Mərkəzi Xəzər Diktaturası" rəhbərləri Bakı Sovetini Qırmızı Ordunu dağıtmaqda ittiham edir, Korqanov və digər bolşevik hərbciləri heç kəsin məsləhətinə qulaq asmayaraq səhvlərə yol verdiklərini iddia edirdilər. Onların nəzərində tenəzzülə məruz qalmış, ovqatı korlanmış, yaxşı təchiz olunmayan Qırmızı Ordu Kürdəmirdən Bakıya təcürəbsizlikdən yox, qətiyyətsizlik ucbatından geri çəkilməli olmuşdu.

Erməni Milli Şurasının və daşnakların təkidi ilə hakimiyyət başına gələn "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" mövcud çətin vəziyyətdən çıxış yolu kimi ingilislərin Bakıya gəlişini sürətləndirməyi məqsəduyğun hesab edirdilər. Əslində, son aylar

1. "Byulleteni diktaturı". 2 avqust 1918. № 1.

ingilislərin Bakıya çağırılması ətrafında müzakirələr aparılmış, Bakı komissarlarının əleyhinə olduqları bu plan həyata keçirilməmişdi. Ancaq indi bu planı həyata keçirmək imkanları vardı və onlar İranda olan ingilis qoşunları komandanı general Denstervill ilə əlaqə yaradıb Bakıya qoşun çıxarılmasını xahiş etmişdilər. Avqustun ilk günlərində keçirilən iclasda esər Lev Umanski cəbhə komandirlərini inandırmağa çalışırdı ki, heç olmasa 2 gün dözmək lazımdır. Müttəfiqlərin köməyi yaxındadır. O deyirdi: "Türklər şəhərə girəcəyi təqdirdə bizi ancaq ingilislər xilas edə bilər"². Bütün bu müzakirə və danışıqlardan sonra ingilislər artıq "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" ilə razılığa gəlmiş, bu məsələnin texniki icrası üçün lazımı işlər görmüşdü.

I Dünya müharibəsində İngiltərənin Azərbaycanda yalnız iqtisadi marağı vardı. Müharibə başlayanda "Oyl" tresti Bakıda çıxarılan neftin 40 faizinə sahib idi. Savaşın gedişində İngiltərənin iqtisadi maraqlarına hərbi, siyasi, diplomatik maraqlar da əlavə olunmuşdu. İngiltərənin baş naziri Lloyd Corc öz memuarında yazırdı ki, müharibənin sonunda Almaniyə-Türkiyə bloku Bakı neftindən istifadə edərdisə, hərbi əməliyyatların hansı nəticələr verəcəyini qabaqcadan söyləmək olmazdı.

İngiltərənin maraqlarının həyata keçəcəyinə söz verən diktalara hakimiyyəti isə Bakı Sovetinə qarşı əks təbliğat aparalarının sırasını genişləndirir və bu məqsədlə Dağıstana hərəkət etmiş Biçeraxovun radio ilə çıxışlarını dərc etdirir, bolşevikləri bacarıqsızlıqda ittihamlayırdı: "Köhnə hakimiyyət bizi ərzaqla təmin etməkdən imtina edərək heç bir kömək göstərmirdi. Tezliklə ümumi cəbhə xəttinə dönəcəyəm. İnanıram ki, düşmən tezliklə əziləcəkdir"³.

Bakı komissarları hakimiyyəti təhvil verən kimi şəhərdən qaçmağa cəhd göstərdilər. İlk cəhdi iyulun 31-də uğursuzluğa uğrayan Şaumyan yenidən, avqustun 3-də məsləkdaşı Ter-Qabrielyanla birlikdə qaçmaq istədi. Ancaq onlar "Mərkəzi Xəzər Diktaturası"nın istəyinə uyğun tutularaq geri qaytarıldı.

Xalqın pulunu xalqın özünə qaytarıb, hakimiyyətdə olduqları müddətdə gördükləri işlərin hesabatını verməli olduqlarını Bakı Soveti rəhbərlərinin diqqətinə çatdıran diktatura rəhbərləri bu yöndə tələblərini davam etdirirdilər. Onlar hesab edildilər, komissarlar hərbi texnikanı, silah və sursatı gəmilərə yükləyib aparandan sonra həmin bu hərbi güc çox keçməyəcək ki, onlara qarşı çevriləcək. Bu barədə kəskin mövqə tutan "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" hökuməti komissarların hərəkətinin qeyri-qanuniliyinin qarşısını almaq üçün əmr imzaladı³. Bakı komissarları bu sərt addımların nəticəsində yenidən qaçmağa üz tutdular. Hərbi silah-sursatı, hərbi texnikanı 10 gəmiyə yükləyən Bakının keçmiş hərbi komendantı Petrov və Bakı Sovetinin keçmiş komissarları verdikləri sözə əməl etməyərək Həştərxana tərəf istiqamət aldılar⁴.

2. "Byülleteni diktaturı". 4 avqust № 3. 1918-ci il.

3. "Byülleteni diktaturı". 4 avqust №3. Radio çıxışı. Baş komandan Biçeraxovdan.

4. "Byülleteni diktaturı". 12 avqust 1918-ci il № 10 "Byülleteni diktaturı". 15 avqust 1918-ci il № 13. "Hamıya-hamıya!". "Şaumyanla Petrovun qaçışı".

Bu xəbəri alan kimi "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" bəyanatla çıxış etdi. Bu bəyanatda deyilirdi: "Polkovnik Petrov verdiyi sözü kobud şəkildə pozdu. Onunla birlikdə rəzil qəsbkarlar, soyğunçular, bütün keçmiş Xalq Komissarları və vəzifəli şəxslər də özləri ilə birlikdə böyük miqdarda xalqın pulunu götürüb Bakı proletariyatının haqlı qəzəbindən qaçdılar". Lakin tezliklə keçmiş Bakı komissarları həbs edilərək əks-inqilabla mübarizə üzrə fəvqəladə komissiyanın istintaqına verildi. Hadisələrin istiqaməti isə getdikcə sürətlə dəyişirdi.

Tiflisdə nəşr olunan "Vozrojdeniya" qəzeti Moskva radiosunda yayımlanan Leninin Bakının vəziyyəti ilə bağlı narahatlığını əks etdirən fikirlərini çap edib: "Avqustun 3-də Bakıya 1000 qızıl qvardiyaçı və 5 zirehli maşın göndərilib. Moskvada getdikcə sayıələr yayılır ki, Bakı türklər tərəfindən tutulub". Məhz bu teleqramın cavabı olaraq Moskvanın Daşkənd vasitəsilə Bakıdan aldığı məlumat da sözügedən qəzetdə öz əksini tapıb: "Bakı istiqamətində döyüşlər davam edir. Türklər hələlik sərt müqavimət qarşısında gücsüzdürlər. Xüsusilə kəskin döyüşlər Şıxov ətrafında gedir"⁵.

Avqustun ilk günlərində Qafqaz İslam Ordusunun intensiv hücumunu izləyən "Vozrojdeniya" yazırdı: "Bakının süqutu barədə ilk teleqramı daxili işlər naziri Cavanşir və Nuru Paşa alıb. Elə həmin gün də Nuru Paşanın Bakıya doğru hərəkətinə tələsik hazırlıq işləri görülüb. Vağzalda türk orkestrinin Bakıya yola salınması müşahidə olunub. Türk ordusunun Bakının ətrafında olmasına dair teleqram Yelizavetpolda iyulun 31-də gecə alınıb. Bakıya 20 verst qalmış türklər döyüşə-döyüşə şəhər ətrafına daxil olublar. Bakının alınması barədə məlumatın qəbulundan dərhal sonra Azərbaycan hökuməti öz qərargahını neft səltənətinin paytaxtına köçürməyə başlayıb. Bakının alınması istəyi əhalinin müsəlman hissəsində alqışlarla, ruh yüksəkliyi ilə qarşılanıb"⁶.

Avqustun 4-də polkovnik Stolsun başçılıq etdiyi ilk ingilis dəstəsi Bakıya daxil oldu. Bu dəstənin sayı 240 nəfərdən çox deyildi. Ağ əlcək və şlyapada, qucaqlarında meymun tutmuş ingilisləri şəhərin xristian əhalisi, xüsusilə ermənilər təntənəli şüarlarla, gül-çiçəklə, orkestrlə qarşıladılar. Lakin ingilis əsgərlərinin sayının az olması erməniləri məyus etmişdi.

Avqustun 5-də Bakı üzərinə növbəti hücum başlandı və bu hücumun ilk mərhələsi Qafqaz İslam Ordusunun üstünlüyü ilə keçdi. İntensiv hücum qarşısında müqavimət göstərə bilməyən diktatura qüvvələri geri çəkildilər. Tezliklə Bayıl ələ keçirildi.

Türk-Azərbaycan birləşmiş qoşunları həm Bibiheybətə, həm də Qurd

5. "Vozrojdeniya" qəzeti, 5 avqust 1918-ci il. № 157

6. "Vozrojdeniya", 6 avqust 1918-ci il. № 158.

Yelizavetpolda Bakının süqutunun əks-sədası".

qapısından şəhərə doğru xeyli irəlilədilər. Milli qoşun hissələrimizin irəliləyişləri əsasən piyada hissə və bölmələrinin səyi ilə əldə edilmişdi. Qrupun sərəncamında olan topların mərmisi olmadığından piyadaların sürətlə hərəkətini təmin etmək mümkün olmadı. Top atəşinin kəsildiyini hiss edən qarşı tərəf top, piyada və pulemyot atəşlərinin intensivliyi nəticəsində xeyli uğur qazana bildi. Nəticədə Bibiheybətə və Qurd qapısından şəhərə doğru xeyli irəliləyən Qafqaz İslam Ordusu geri çəkilməli oldu. Döyüşün gedişində ordumuzun verdiyi itkilər aşağıdakı sayda idi: 9 zabit, 139 əsgər şəhid olmuş, 11 zabit və 144 əsgər yaralanmışdı. 3 ədəd pulemyot və 547 tüfəng sıradan çıxmışdı⁷.

Müvəqqəti hakimiyyətin ilk və sonuncu uğurlu hərbi əməliyyatı barədə nikbin notlarla Bakının müdafiəsinə ümid etdiklərini ehtiva edən məlumat dərc olunmuşdur. Qafqaz İslam Ordusunun xeyli sayda əsgərinin əsir alındığını və 500 nəfərinin isə öldürüldüyünü yazan qəzet diktatura qüvvələrinin isə 200 nəfər itirdiyini iddia edirdi⁸.

Avqust ayının 5-də ingilis komandanlığı ilə diktatura rəhbərliyinin birgə iclası keçirildi. İngilislər şəhəri müdafiə edən ordunun say azlığından şikayət etdilər və bildirdilər ki, bu ordu ilə şəhəri müdafiə etmək mümkün olmayacaqdır. Menşevik Sadovski ingilis zabitindən soruşdu ki, sizin vəd etdiyiniz böyük ordu hanı? General Denstervillin yavəri cavab verdi ki, biz heç yerdə, heç kimə ordu və kömək vəd etməmişik. Mesopotamiyadakı ingilis qoşunlarının bura gələcəyini fikirləşmək gülməlidir. Lakin diktatura hakimiyyəti əhali arasında öz nüfuzlarını qaldırmaq üçün tezliklə Bakıya çoxsaylı ingilis qoşunlarının gələcəyi barəsində məqsədyönlü şayiələr yayırdı.

Qafqaz İslam Ordusu yaşadığı bu çətin, ağır durumda Tiflisdə olan Şərq orduları qrup komandanı Xəlil Paşadan şifrəli teleqram alındı və o vəd etdi ki, iki həftəyə qədər Bakıya iki piyada alayı çatdırılacaqdır. Bundan başqa, Ələtə bir milis qüvvəsi, bir hücum və bir pulemyot bölüyü yola salınmışdı. Türkiyəli tarixçilər avqustun 5-dən sonrakı yardımları Osmanlı ordusunun Azərbaycana dördüncü yardımı kimi qiymətləndirirlər. Avqustun 5-dən sonra təxminən 10 gün cəbhədə nisbi sakitlik yarandı. Bu nisbi sakitlikdən istifadə edən "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" 20-42 yaş arasında olan, 1876-1898-ci illərdə doğulmuşlar arasında səfərbərlik elan etdi⁹. Avqustun 9-da "Mərkəzi Xəzər Diktaturası"nın hərbi gücü və yardımına ümid bəslədiyi ingilis qoşunlarının İrandakı təmsilçisi, general-mayor Denstervillin 4 maddədən ibarət olan deklarasiyası çap olundu. Deklarasiyada deyilirdi: "Öz müttafiqləri ilə saziş əsasında İngiltərə hökuməti Bakı əhalisinin xahişini nəzərə alaraq mühasirədə olan şəhərə ordu və hərbi texnika göndərir. Bu işdə məqsəd Türkiyə və Almaniyaya qarşı mübarizədir və ingilis ordusu "Mərkəzi Xəzər

7. Rüştü. Adı çəkilən əsəri. səh.171.

8. "Byulleteni diktaturı", 6 avqust 1918-ci il № 5.

9. "Byulleteni diktaturı", 7 avqust 1918-ci il. № 6.

hökuməti" və Biçeraxovla sazişdə hərəkət edəcəkdir". Nəhayət, Denstervill "qəhrəman Bakı müdafiəçilərini" təbrik edir və bildirir ki, əgər hamı düşmənlə mübarizəyə qalxsa, yaxın vaxtlarda sizi qələbə gözləyir. Avqust ayının 9-da ingilis komandanlığı ilə diktatura hakimiyyətinin iclasında Denstervillin beyanatını elan edən kapitan Reçinald Tinq Cons öz çıxışında diktaturaçıları bir qədər də ruhlandırdı. O, çıxışında deyirdi: "Biz inanmazdıq ki, siz Bakını belə müdafiə edə bilərsiniz. Əgər biz birgə işləsək, nəinki şəhəri müdafiə edər, hətta düşməni şəhərdən uzaqlaşdırma bilərik"¹⁰.

Beləliklə, Denstervill və onun qərargahı avqustun 17-də Bakıya gəldi. "Mərkəzi Xəzər Dikturası"nın rəhbərləri cəbhənin ingilislərə tabe etdirilməyəcəyini bildirsələr də, əslində, hərbi hissələrə nəzarət, onların yenidən qruplaşdırılması və Bakının müdafiəsi bütövlükdə onların ixtiyarına verildi. Qafqaz İslam Ordusunun hücumlarının qarşısını almaq üçün Denstervill qoşunların yenidən qurulmasının məqsəduyğun olduğunu bildirərək işə başladı. Əsasını ermənilərin təşkil etdiyi və 22 taborda birləşdirilən əsgər və zabitlər ingilislər Bakıya gəlməmişdən əvvəl belə vaxtlarının çoxunu istirahətdə, eyş-işrətdə keçirirdi. General Denstervillə görə, yerli qoşunlar etibarsız silahlı dəstələr idi ki, heç də onların imkanları ilə Bakını müdafiə etmək olmazdı. Ona görə də cəbhənin ən vacib, müdafiə olunmalı hissələrində ingilis qoşunları mövqə tutmuşdular.

Avqust ayında dövlətlərin sənğidiyi vaxt Rusiya və İngiltərə ilə bərabər, Almanıyanın da Bakı ilə bağlı fəallığı artmışdı. Bakı nefti uğrunda mübarizədə ikili siyasət yürüdən Almanıya Rusiya kimi, Türkiyə ilə də anlaşmağa çalışır, hətta təklif edirdi ki, Tiflisdə olan bir alman taboru da Bakı ətrafına göndərilsin və şəhərə hücumda onlar da iştirak etsin. Bu barədə Tiflisdən Bakıya gələn Osmanlı ordusunun Şərq orduları komandanı Xəlil Paşa "Bitməyən savaş" memuarında yazırdı: "İslam Ordusunun Bakı qarşısındakı mövqeyi qarşı tərəfin mövqələrinə nisbətə daha möhkəm, hakim vəziyyətdə idi. Hücum məqsədi ilə gətirilmiş ağır hərbi texnikanı lazımı yerlərdə yerləşdirdim. Ordumuz hücum hazırlığındaykən Tiflisdə bulunan alman generalı Fon Krissdən belə bir şifralı teleqram aldım:

"Bir və ya bir neçə alman taborunu şəhərin alınması sırasında vəzifələndirməyiniz və ya şəhərin asayişini təmin etmək xüsusunda istifadə etməyinizi zəruri hesab edirəm. Uğurlarınızı gözləyirəm". Alman dostlarının davranışları canımı sıxmağa başladı. "Hər bir zəfəri özlərinin malı etmək istəyi əsəblərimi tarıma çəkdi". Fon Krissenin bu istəyinin qarşısını almaq üçün bir bölük hərbcini Gürcüstan-Azərbaycan sərhədindəki körpünü partlatmaqla və telefon xətlərini kəsməklə alan Xəlil Paşa da Bakının yalnız milli hərbi qüvvələr tərəfindən alınmasını həyata keçirmək iddiasında idi¹¹.

Daşnakların "Vperyod" qəzetinə istinadən "Byulletni diktaturı" avqustun 8-də "Tarixi sənəd" başlığı ilə Osmanlı ordusu "Şərq cəbhə"si komandanı Mürsəl

10. "Byulleteni diktaturı". 9 avqust 1918-ci il № 8.

11. Xəlil Paşa. "Bitməyən savaş". "Qum saati yayınları". 2003. Səh. 154-155.

Paşanın məktubunu dərc etmişdi. "Şərq cəbhə"si komandanlığının Bakını döyüşsüz təslim etmək təklifinin əks olunduğu bu məktubda deyilir: "Cənab Bakıdakı Erməni Milli Şurasının sədri! Şübhəsiz, sizə aydındır ki, Bakı şəhəri ətrafında türk qoşunu döyüşür. Əgər siz şəhəri döyüşsüz təslim etsəniz, razı olsanız, milliyyətdən və məzhəbindən asılı olmadan hamının hüquqlarının qorunmasına zəmanət veriləcəkdir. Xüsusilə siz ermənilərə onda icazə və zəmanət veriləcəkdir ki, arzuladığınız halda maneəsiz Bakıdan Ermənistanı gedə bilərsiniz. Əgər şəhər təslim edilməsə, o onsuz da alınacaqdır və həmin vaxt axıdılan qanların və yetirilən ziyanların məsuliyyəti sizin üzərinizdə qalacaqdır. Şəhəri təslim etməyə hazırsınızsa, onda xahiş edirəm ki, dərhal nümayəndəniz vasitəsilə cavab göndərin. Osmanlı ordusu "Şərq cəbhə"si komandanı Mürsəl".

Türk komandanlığının bu məktubu Bakı türkləri tərəfindən sevinclə qarşılandı. Bakı kəndlərinin əhalisi partizan dəstələri düzəldərək düşməne qarşı döyüşür, Qafqaz İslam Ordusunun imkanlarını artırır, onları hücumə sövq edirdi. Balaxanı neft mədənlərində işləyən bolşevik Blyumin öz xatirələrində yazırdı ki, Bakı müsəlmanları bolşeviklərə, ingilislərə quldur kimi baxırdılar.

Türk komandanlığının məktubuna isə Erməni Milli Şurasının və "Daşnaksütyun" partiyasının fəalları cavab vermədilər və Qafqaz İslam Ordusuna qarşı mübarizə aparmağı qərara aldılar. Sözügedən məktub 1919-cu il mayın 28-də Cümhuriyyətin birinci ildönümündə "Azərbaycan" qəzetində dərc də edilmişdi.

Almanlar Bakı civarında olan Qafqaz İslam Ordusunun geri çəkilməyini və eyni zamanda zəfəri almanlarla bölməyəcəyini bilərək, öz ikili siyasi oyunlarını həyata keçirməyə başlayaraq Rusiyanın bolşevik hökuməti ilə danışıqlar aparırdı. Bu danışıqların nəticəsi kimi 1918-ci il avqust ayının 27-də Almaniyə ilə Sovet Rusiyası arasında Brest müqaviləsinə əlavə saziş imzalandı ki, əldə olunan razılışmaya görə, tərəflərin Bakıya və Bakı neftinə olan qarşılıqlı iddiaları təmin olunmuşdu. Bununla bağlı sazişin 19-cu maddəsində deyilirdi: "Almaniyə Qafqazda Gürcüstanın hüduqlarından kənarda hərbi əməliyyatlarda hər hansı üçüncü bir dövlətə heç bir yardım göstərməyəcəkdir. O təsir göstərəcəkdir ki, Qafqazda üçüncü dövlətin hərbi qüvvələri Kür çayının mənsəbindən Petropavlovsk kəndinə qədər, Şamaxı qəzasının sərhədləri boyunca Əyrioba kəndinə qədər, Bakı, Şamaxı və Quba qəzaları sərhədləri boyunca Bakı qəzasının şimal sərhədlərində dənizə qədər ərazilərə keçməsin. Rusiya Bakı vilayətində neft çıxarılması və istehsalını bütün imkanları daxilində artıracaqdır, hər ay çıxarılaçaq neftin dördü bir hissəsini, lakin yaxın vaxtlarda razılaşdırılacaq müəyyən miqdardan az olmamaq şərti ilə Almaniyəyə verəcəkdir".

Hər iki tərəf üçün yerinə yetirilməsi mümkün olmayan bu saziş Osmanlı imperatorluğunun hərbi-siyasi dairələrində siyasi qalmaqallara, mübahisələrə yol açdı. Bu anlaşma bir tərəfdən Ənvər Paşada Bakının azadlığı işinin türk əsgərlərinin təkbaşına özlərinin həll etməli olduğu qənaətini yaratdısa da, digər tərəfdən bu sazişin Almaniyə parlamenti tərəfindən qəbul olunmaması üçün sentyabrın 3-də Berlinə hərəkəti qərarlaşdırıldı¹², Rusiya və Almaniyə arasında Bakını Azərbaycandan

ayırır, onu "başsız bədən" olmağa məhkum edən bu sazişə İstanbul-da olan M.Ə.Rəsulzadə "Journal d'Orient" qəzetində belə münasibət bildirmişdi: "Hələlik bu, qəzetlərin şayiəsindən başqa bir şey deyil. Lakin iki şeyi yaddan çıxarmaq olmaz: birincisi, Almaniya bolşevikləri Azərbaycanın və Ermənistanın müstəqilliyini tanımağa məcbur etməkdə gücsüzdür. İkincisi, Almaniya Bakının və onun ətrafındakı zəngin mədənlərin burada çıxarılan neftin və neft məhsullarının bir hissəsini Almaniya və onun müttəfiqlərinə vermək şərti ilə Rusiyanın ixtiyarına verilməsini təmin etmək aktıdır. Bu məlumatlar ziddiyyətlidir və çətin ki, həqiqətə uyğundur. Gürcüstanın müstəqilliyini tanıyan Almaniya özünə belə bəraət qazandırır ki, guya, Gürcüstan konsolidasiya məsələsində mühüm nailiyyətlər qazanmışdır, yeni ölkədə qayda-qanun hökm sürür. Sizi inandırırım ki, Azərbaycanda bərqərar olmuş qayda-qanun nəinki Gürcüstanda, hətta Moskvada da müşahidə olunmur. Düşünmək olar ki, Almaniya Bakının Rusiyanın tərkibində qalmasına razılaşarkən təkcə özünün neftlə təmin etmək istəyini rəhbər tutmur. Bir sözlə, hətta qəzetlərdə verilən məlumatlar lap xırdalıqlarına qədər düz olduqda belə, hər halda, sizi əmin edirəm ki, bütün bunların Azərbaycan siyasətinə heç bir dəxli olmayacaq. **Bütün coğrafi, etnoqrafik, tarixi hüquqlar baxımından Bakı Azərbaycana məxsusdur. Bakıdan məhrura Azərbaycan başsız bədənə bənzəyir**"¹³.

Məhz 27 avqust sazişi gizlin imzalanırsa da, onun məzmunu gizlin qalmadı, avqustun son günlərində türk mətbuatı böyük narazılıq hissi ilə bu saziş barədə məlumatlar çap edir, geni şərhlər verirdi, "İqdam" qəzeti bu günlərdə yazırdı: "Almaniya ilə Rusiya arasındakı müzakirənin nəticəsində ciddi bir həyəcan ortalığa çıxıb. Bizim bu halda alman dostlarımızdan sorulacaq bir sualımız var. İndiyə kimi hərbi-ümuminin ən ağır yükünə - cüssə və qüvvətinə nisbətən Türkiyəyə yükləndi. öylə olduğu halda Türkiyə son hərblərdə öz nöqtəyi-nəzərini təqib etsəydi, hər halda, neft yağından çox böyük mənfəətlər və bugünkü Rusiya ilə sülh sazişi məcburiyyətindən daha çox böyük və həyati məcburiyyətlərlə müttəfiqinin mənfəətini fəda eləsəydi, əcaba məzur görüləcəkmiydi?!".

Almaniya və Rusiya arasında imzalanan 27 avqust sazişindən sonra Bakı ətrafında döyüşlər yenidən canlanmışdı. İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadə Almaniyanın artıq döyüşləri ududuğunu, yaranacaq yeni siyasi vəziyyəti analiz edərək M.Y.Hacinskiyə yazırdı ki, Bakı nəyin bahasına olursa-olsun, azad olunmalıdır. Məhz bu hərəkət Azərbaycanın adı ilə aparılmalıdır, əgər biz bu müddət ərzində buna nail ola bilməsək, əlvida, Azərbaycan deməli olacağıq. M.Ə.Rəsulzadə məhz Osmanlı dövlətini Bakını tezliklə azad etməyə çağıraraq bölgəyə yeni hərbi qüvvələrin cəlb olunmasını, göndərilməsini istəyirdi. Bütün bu təkidlərdən sonra avqust ayının 13-də 107-Cİ Qafqaz türk alayı Azərbaycana gəldi. Alayın tərkibində 1200 canlı qüvvə

12. Mustafə Çolak. "Hərbiyyə naziri Ənvər Paşa və Türkçü Politikaları". 1916-1918. "Fakültə kibab evi". 2006.

13. "Azərbaycan" qəzeti, 29 sentyabr (2 oktyabr) 1918-ci il.

və 12 pulemyot var idi. Bununla bərabər avqustun 27-də qərara alındı ki, 15-ci türk diviziyası da Azərbaycana göndərilsin. Nəzərdə tutulan qüvvələr Azərbaycana yetişəndən sonra Türkiyənin Şərq orduları qrup komandanı Xəlil Paşa da Bakı ətrafına gəlməli, şəhər üzərinə həlledici döyüşü izləməli idi. Bütün qüvvələrin yetişməsi ilə həlledici döyüşlər sentyabrın 11-nə planlaşdırılmışdı.

Sentyabr ayının 11-də Azərbaycanın baş naziri Fətəli Xan Xoyski İstanbulda olan M.Ə.Rəsulzadəyə yazırdı: "Bakı neft mədənlərinin bir hissəsi bizim əlimizdədir. Əminik ki, şəhər yaxın günlərdə təslim olacaqdır".

Qafqaz İslam Ordusunun fəallaşması həm "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" liderlərini, həm də ingilis qoşunlarının rəhbərlərini təşviş salmışdı. Avqustun 30-da "Byulleteni diktaturı" qəzetində müvəqqəti hakimiyyət rəsmi açıqlama ilə çıxış etdi: "Son vaxtlar özünün gücsüzlüyünü başa düşən qarşı tərəf məktublər vasitəsilə şəhərin döyüşsüz təslim olması barəsində müxtəlif müəssisələrə, şəxslərə müraciətlər edir. Eyni zamanda türklər müraciətlərində vətəndaşların həyatının təhlükəsizliyinə təminatla dair yalançı vədlər verir. Eyni zamanda isə əhalinin maraqları ilə hesablaşmayaraq şəhəri bir neçə dəfə bombalayıb. Baxmayaraq ki düşmən bu cür hərəkətlərin mənasızlığını başa düşür. Düşmənin tətbiq etdiyi bu cür vasitələr əhaliyə psixoloji təsir etmək məqsədi güdür. Arxa cəbhədə çaxnaşma yaratmaqla və ümumi qarışıqlıqdan istifadə etməklə şəhərə daha asan girməyi qarşıya məqsəd qoyur. Onu da qeyd edək ki, türklərin müraciətləri "Mərkəzi Xəzər Diktaturası" və müvəqqəti hakimiyyətin icraiyyə komitəsi tərəfindən ünvanlarına çatdırılıb. Düşmən öz müraciətlərinə cavab almaq söylərini ayın 25-dən sonra da davam etdirir, naməlum fars tərəfindən Mürsəl Paşa və Almaniya missiyasının rəhbəri Parakuninin imzası ilə türk və alman dillərində olan məktub Erməni Milli Şurasına çatdırılıb. Bu məktublərdə də əvvəlki tələblər, şəhərin döyüşsüz təslim olması tələb olunur"¹⁴.

Qəzetin elə həmin sayında "Çağırış" başlığı ilə Bakıdakı ingilis komandanlığının dünya müsəlmanlarına müraciəti çap olunub. Bu müraciətdə ingilislərin Bakıya gəlişinin məqsədinin şəhəri alman-türk qoşunlarından qorumaq olduğunu, bunun üçün mübarizə apardıqları xatırladılır. Artıq almanların müharibədə uduzduğunu, 60 min almanın əsir alındığını iddia edən ingilis komandanlığı Hindistanda 60 milyon müsəlmanın İngiltərənin səyi ilə azad yaşadığını nüsxə göstərir. Bütün müsəlmanları Bakının müdafiəsinə çağıran müraciət "biz müsəlmanlarla danışıqlara hazırıq" nidası ilə bitir.

Sentyabrın 1-də ingilis komandanlığı mövcud qüvvələrlə Bakının müdafiəsinin qeyri-mümkün olduğunu bilirdi. Azsaylı ingilis qoşun bölmələri güclü hücumlar qarşısında aciz idi. Yerli qüvvələr isə hərbi baxımdan elə də böyük imkanlara sahib deyildi. Silah altına alınmışlar döyüşmək istəmədilər.

14. "Byulleteni diktaturı". 30 avqust 1918-ci il. № 25.

Bakının tezliklə türk-azərbaycan birləşməsi qoşunları tərəfindən azad ediləcəyinə şübhə etməyən general Denestervill sərəncamında olan qüvvələri geri çəkməyə cəsarət etmirdi. Çünki onları "Sentrokaspi"çilər güllə yağışına tuta bilərdilər.

Qafqaz İslam Ordusu qərargahının planına görə isə Bakının azad olunması planı sentyabrın 14-ü gecə saat 2-də planlaşdırılmışdı.

Bakının azad olunmasının mətbuatda təcəssümü

Sentyabrın 15-i gündüz saat 3-ə qədər davam edən döyüşlərin nəticəsində Bakını müdafiə edən erməni, rus və ingilislərin müqaviməti qırıldığından şəhəri təslim etməkdən başqa çarə qalmamışdı. Əslində, şəhərin sentyabrın 14-də axşam təslim olunacağı bəlli idi. Bakının müdafiəsinə böyük ümidlər bağlayan ingilislər ayın 14-də axşam saat 22:00-da limana yığışıb gəmilərə minib Ənzəliyə tələsirdilər. Məqsədinə çatmayan, məğlub vəziyyətdə Ənzəliyə geri dönmək üçün 39-cu ingilis batalyonuna komandanlıq edən Denstervillin yerinə general Tomson göndərilmişdi. Bakının azad olunması günü-sentyabrın 15-də saat 10:30-da İran bayrağı ilə bərabər ağ bayrağın qaldırıldığı avtomobildəki nümayəndələr 15-ci Qafqaz diviziya qərargahına gələrək şəhərin təslim edilməsi şərtlərini müzakirə etmək istəklərini bildirdilər. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının tapşırığı ilə 5-ci Qafqaz diviziyasının qərargah rəisi, podpolkovnik Rüştü danışıqlar üçün gəlmiş iki nəfər Bakıya gedərək 6 maddədən ibarət bir saziş layihəsi hazırladı və bu sazişin şərtlərinə görə Bakı təslim edildi¹⁵.

Bakının azad olunması xəbərini sentyabrın 15-də Gəncədə *Yelizavetpol* qubernatorunun mətbəəsində çap olunan "Azərbaycan" qəzeti xəbər verdi. Dörd səhifədən ibarət olan bu qəzetin iki səhifəsi Azərbaycan türkcəsində, iki səhifəsi isə rus dilində buraxılırdı. Qəzetin Gəncədə cəmi dörd nömrəsi çap olunmuşdu ki, axırıncı, yəni dördüncü nömrəsinin üç səhifəsi rus dilində, bir səhifəsi isə Azərbaycan türkcəsində idi.

"Azərbaycan"ın ilk sayında Bakının azad olunması, Qafqaz İslam Ordusunun qardaş köməyi barəsində yazılar, informasiyalar kifayət qədər maraqlıdır. Bu haqda xəbərlərdə deyilirdi ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti adına Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nuru Paşa həzrətləri tərəfindən belə bir teleqram gəlmişdi: "Bismillahir-rəhmanir-rəhim. Bakı şəhəri 15.09, saat 9-a işləmiş igid ordu hissələrimiz tərəfindən zəbt olundu. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Feriq Nuru". Qəzetin ilk sayında "Bakının süqutu" başlığı altında xeyli sayda təbrik teleqramları dərc olunmuşdu: "Bakının süqutu münasibətilə Azərbaycan Cümhuriyyəti rəyasətinə təbrik teleqramları göndərilmişdir: "Qafqaz İslam Ordusu komandanı səadətli Nuru Paşa həzrətlərinə. Təhti komandanızda olan cəsur türk əsgərləriniz tərəfindən Azərbaycanın paytaxtı olan Bakının düşməndən xilas edildiyi münasibətilə millətin zati ali hümiyyət pərvəranələrinizi dünyanın ən nəcib əsgəri olan türk oğullarına minnətdar olduğunu ərz etməklə iftixar edirəm, efendim. Heyəti vükəla rəisi Fətəli xan".

Milli hökumətin baş nazirinin digər bir təbrik teleqramı Şərq orduları qrup komandanı Xəlil Paşaya ünvanlanıb: "Bakının, Azərbaycanın istiqbalının səadətini

15. Nesir Yücər. "Birinci Dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı". "Qafqaz" Universiteti. 1999. səh.142-143.

təmin edəcək və türk ələminin ikinci bir İstanbulu olmağa layiq bir mərkəzin türkün cəngavər, namuslu övladlarının qəhrəmancasına hücumları sayəsində düşmənlərdən xilasını münasibətilə zati ali hümiyyət pərvərənlərini ən səmimi bir surətdə təbrik edirəm". Qəzetin elə bu sayında belə bir məlumat da öz əksini tapmışdır: "Bu gün saat 1 radələrində redaksiyaya teleqram dəxi alınmışdı.

Gəncədə Azərbaycan Cümhuriyyəti əliyyəsinə. Azərbaycan Cümhuriyyətinin paytaxtı olan Bakı şəhərini ziyarət etmək üzrə heyəti vükəlasının yarın Bakıya təşriflərinə müntəzirim, əfəndim. Yavəran həzrət şəhriyardan Fəriq Nuru".

Ordunun Bakını azad edib Azərbaycanı "başsız bədən" olmaqdan qurtarandan sonra Nuru Paşanın sayğı ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti rəhbərini paytaxta dəvət etməsi onu göstərir ki, artıq yersiz mübahisələr aradan qaldırılmış, komandanlıqla siyasi rəhbərlik arasında münasibətlər normallaşmışdı. Bakı azad edildikdən sonra Osmanlı-Azərbaycan münasibətlərinə toxunan T.Svyatoçovski yazır: "Osmanlı generalı artıq Azərbaycanın daxili işlərinə qarışmaqda son dərəcə ehtiyatlı hərəkət edirdi, hərbi məsələlər istisna olunarsa, bütün qalan işlərin yerli hakimiyyət tərəfindən həyata keçirilməsini gözləyirdi".

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının əvvəlki mövqeyinin dəyişməsi müstəqil dövlət idarəçiliyini bərqərar etmək istiqamətində Azərbaycan hökumətinin atdığı prinsipial addımlarla bağlı idi.

Bakının azad edilməsi barədə məlumatı Ənvər Paşa İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndələrinə çatdırdı: "**Əmin bəy, Bakı alındı**".

"Azərbaycan"ın ikinci sayında M.Ə.Rəsulzadənin baş nazir Fətəli Xan Xoyskiyə ünvanladığı təbrik teleqramı dərc olunmuşdu: "Paytaxtımızın istidadından dolayı təht idarə alilərində bulunan hökumətimizi səmimi təbrik ilə Bakının yeni türk ellərinin ixtilasını üçün sarsılmaz bir qələyi mətin olması ümidi ilə bütün arkadaşlarımızla öpüşürüz. Azərbaycan heyət mürəxsəsi naminə Məhəmməd Əmin Rəsulzadə". Bakının bolşevik-daşnak birləşmələrindən azad olunması xəbəri Türkiyə mətbuatının da əsas aparıcı mövzularından oldu: "Etibarlı mənbələrə görə, Bakı şəhəri 36 saat sürən şiddətli müharibədən sonra Azərbaycan ordusu tərəfindən zəbt olunmuşdu. Bakıdakı ingilis və bolşeviklərə kömək haqqında məlumat gəlməmiş, fəqət bunların əksər hissəsi əsir edilmişdi. Bakının zəbti və azad edilməsi xəbəri şəhərimizdə olan Qafqaz heyəti arasında milliyətçilik təəssüratına səbəb olmuşdu. "Perapalas" otelində iqamət edən Qars, Batum və Ərdal heyəti bu xoş xəbərlə Azərbaycan heyəti ilə hörmətli Rəsulzadə bəyi təbrik və belə məsud bir hadisəni milli bayram etmişlə qürur və sevinc hissini duyduqlarını heyətə bildirmişdir¹⁶.

16. "Tan" qəzeti, 17 sentyabr 1918-ci il. Nesir Yöceer.

"I Dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və

Dağıstan əməliyyatı" kitabından. "Qafqaz" Universiteti. 1999. səh.151.

Həmin qəzetin 21 sentyabr tarixli xəbərində isə Bakının azad olunması geniş şəkildə, təfərrüatlarla öz əksini tapmış "Bakının zəbti xəbəri Qafqazla bütün islam əhalisindən mərkəzinə gülərlük, təşəkkür və uğur dua etdikləri, Bakının zəbtini həyata keçirən orduların fədakarlığı hər tərəfdə sevinc və minnətdarlıq hissiylə qarşılanmış, mayor Fehmi bəyin əmrindəki 56-cı polkun ingilislərə qarşı saatlarla sürən cavab hücumlarla fədakarlıq göstərmiş, saysız əsir və qənimət ələ keçirilmişdi".

İstanbulda çıxan "Sabah" qəzetinin 17 sentyabr sayında belə bir xəbər dərc olunmuşdu: "Şəhər 38 saat sürən şiddətli müharibədən sonra azad edilib. Bütün neft mədənləri ələ keçirilib".

"Yeni gün" qəzeti isə bu barədə yazır: "Bakıda artıq Azərbaycan bayrağı dalğalanır. Azərbaycan hərbi hissələri Bakını azad etmişlər. Eyni dinə və eyni qana sahib olduğumuz qardaşlarımızı təbrik edirik. Bəlli olduğuna görə, axır vaxtlar Azərbaycanın paytaxtı olan Bakı kiçik bolşevik dəstələrinin, erməni avantüristlərinin əlində idi ki, onu da azərbaycanlıların milli-hərbi qüvvələri sıxışdırıb çıxardı"¹⁷.

36 saat sürən Bakı döyüşündə Qafqaz İslam Ordusunun əsgəri 1000 nəfərdən çox idi. Avqust ayının əvvəllərindən sentyabrın 16-dək olan müddətdə təkcə 5-ci Qafqaz diviziyasının itkisi 1130-a çatmışdı. Bakının azadlığı ilə nəticələnen 14-15 sentyabr müharibəsində 15-ci piyada diviziyasından 5 zabit əsgər şəhid olmuş, 374 əsgər yaralanmış, itkin düşənlərin sayı isə 73-ə çatmışdı¹⁸.

Bakı ətrafında və şəhərdə xeyli sayda əsir götürülmüşdü. "Azərbaycan" qəzetinin sentyabr ayının 15-də çıxan ilk sayında "Bakının süqutu" rubrikası altında dərc edilən məlumatda 30 min ingilis, rus və erməninin əsir götürüldüyü bildirilirdi. Digər bir məlumatda isə Bakının alınması zamanı 8000 ingilis əsgərinin əsir alındığı əksini tapırdı¹⁹.

Araşdırmalardan bəlli olur ki, bu rəqəm həddən artıq şişirdilmiş bir rəqəmdir. Türkiyə arxiv sənədlərinə əsasən isə Bakı müharibəsində 17 erməni, 9 rus və 10 gürcü zabitinin, 1154 erməni, 383 rus, 4 ingilis və müxtəlif millətlərə aid olan 113 əsgərin əsir alındığı haqda məlumatlar var. Lakin əsirlər daha çox ola bilərdi. Ancaq erməni və rus əsgərləri paltarlarını dəyişib xalqın arasına qarışdığından və çoxunun 15 sentyabr gecəsi gəmilərlə qaçması üzündən əsir olmaqdan qurtulmuşdular. Yenə şəhərin zəbt edilməsi ilə bir neçə təyyarə, top, zirehli texnika, müxtəlif silahlar qənimət kimi ələ keçirilmişdi.

Müharibə qayda-qanunlarına uyğun şəkildə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı əsirlərin dəyişdirilməsinə razılıq vermişdi: "Verilən məlumatlara görə, Mərkəzi Donanma və türk komandanlığı arasında hərbi əsirlərin dəyişdirilməsinə dar müqavilə imzalanıb. Mərkəzi Donanma Nargin adasında saxlanılan türk-alman-avstriyalı hərbiçilərdən ibarət 2 min məhbusun azad olunmasına dair

17. "Azərbaycan" qəzeti, 19 sentyabr 1918. № 4. səh.2.

18. Nesir Yüceər. Göstərilən əsəri. Bax. səh.143.

19. "Azərbaycan" qəzeti. 19 sentyabr 1918-ci il. "Bakının alınması", səh.2.

öhdəlik götürüb. Türk komandanlığı isə Bakı ətrafında əsir götürülmüş hərbiçilərin, eləcə də məhbusların azad olunmasına razılıq verib"²⁰. Bu xəbər "Astarxan Şurasının xəbərləri" qəzetinə istinadən "Azərbaycan" qəzeti 24 sentyabr tarixli sayında da dərc etdirib.

Bakı azad olunduqdan sonra Güzdəkdə müharibinin gedişini izləyən Şərq orduları qrupu komandanı Xəlil Paşa və Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa 16 sentyabrda türk birlikləri ilə birgə Bakıya daxil olmuşdur. Türk dünyasının ikinci İstanbulu rolunu oynayan Bakı uğrunda türk və Azərbaycan əsgərlərinin çiyin-çiyinə eyni sənğərdə döyüşməsi ortaq türk tariximiz üçün çox şərəfli bir səhifədir. Bu səhifənin tədqiqi, araşdırılması tək tarixçilərimizin üzərinə düşməməli, publisistlərimiz də bu işlə məşğul olmalıdırlar.

Xəlil Paşa "Bitməyən savaş" memuarında Bakıya daxil olmalarını belə xatırlayır: "Nuru Paşa məndən daha əvvəl şəhərə girərək böyük bir oteli özünə qərargah etmişdi. Mən də sonra şəhərə daxil oldum. Cəngavər ruhlu və böyük vətənpərvər Nuru Paşanın bu, bəlkə də həyatının ən gözəl günüydü".

Xəlil Paşa aylardan bəri Azərbaycan türklərinin dəhşətə məruz qaldıqlarını bu şəkildə təsvir edir: "Şəhər ingilislər tərəfindən idarə edildiyi zaman ermənilər və bolşeviklər yerli türk xalqlarına qarşı geniş bir qətl hərəkətinə başlamışdılar. Şəhərin hər məhəlləsində ermənilər qətlə yetirdikləri türklərdən cəsəd qalaları qurmuş və bütün vəhşiliklərini göstərmişdilər.

20. "Kaspi" qəzeti, 8 oktyabr 1918-ci il.

Qadınlar ədəb yerlərindən süngülənmiş və bıçaqlanmışdı. Uşaqlar isə ata-analarının meylələrindən qurulan qalanın bürcü olmuşdu". Bakı azad olunan gün 14-15 sentyabr tarixlərində olduqları bu qəddarlığın cavabını vermək istəyən Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında küçə savaşları başlamışdı. Bakıdakı türkləri qətlialmlara düçar edən ermənilər törətdikləri qırğınlara, qanlı olaylara görə bu dəfə cavab verirdilər. Ancaq Azərbaycan hökumətinin səyi və Qafqaz İslam Ordusunun əmri ilə bu qanlı qarşıdurmaların qarşısı alındı. Çox təəssüf ki, Qafqaz İslam Ordusunun və milli hökumət rəhbərlərinin səyi və təminatları ilə həyat və əmlaklarının təhlükəsizliyinə nail olan ermənilər çox keçmədi Avropaya yalanlar oxumağa başladı. Mudros barışıqına əsasən Azərbaycanı tərk edib Türkiyəyə dönən orduya qarşı guya sentyabrın 15-də erməni qətlialmının həyata keçirildiyi barədə əsası olmayan iddialar qaldırıb, Erməni Milli Şurasının səyi ilə Bakı komendantlığında fəvqəladə təhqiqat komissiyası yaratmağa nail oldular.

Ermənilərin "Mişak", "Aşxavator" qəzetlərinin bu iddialarını "Qruziya" qəzeti 1918-ci il 28 noyabr tarixli sayında cavab vermişdi: "Bakının alınması və Azərbaycan Respublikasının bütün mövcudluğu dövründə həlak olmuş ermənilərin sayı bu ilin martında Bakıda ermənilər tərəfindən öldürülmüş müsəlmanların sayından qat-qat azdır. "Aşxavator" qəzeti özünün "ittiham aktı"nı tərtib etməzdən əvvəl bu məsələni yadına salardı, çünki kimin - müsəlmanların, yoxsa ermənilərin özlərinin daha çox əllərinin qana batdığı bəlli deyildir".

Ermənilər unudurdular ki, mərkəzi qərargahı Tiflisdə yerləşən Erməni Milli Komitəsinin üzvləri Şərq orduları qrupu komandanı Xəlil Paşadan müsəlmanların 31 martda kütləvi şəkildə ermənilər tərəfdən qətlə yetirildiyinə görə üzr istəyərək, bu cinayətdə əli olanların cəzalandırılmasına etiraz etmədikləri tarixi fakt olaraq qalır²¹.

Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa Ənvər Paşaya göndərdiyi raportda Bakının azad olunması zamanı şəhərdə baş verən hadisələri belə açıqlamışdı: "Bakının zəbtı əsnasında müsəlmanlarla ermənilər arasında atışmaların baş verməsi səbəbindən bir qisim erməni və rus öldürülüb. Ancaq bu, 31 martda ermənilərin türklərə qarşı etdikləri qətlialmın 100-də biri də deyil".

Sentyabrın 17-də Bakıya daxil olan Azərbaycan hökuməti yaranmış qarşıdurmanın milli qırğın səviyyəsinə qalxmasına imkan vermədi. Sonralar Azərbaycan hökumətinin parlament qarşısında verdiyi hesabatda baş nazir Fətəli Xan Xoyski deyirdi: "Doğrudur, şəhər alınarkən bəzi müəssəfi hadisələr vəgə olmuşdu, hökumət bunu gizlətmiyor və gizlətməyi layiq bilmiyor. Doğrudur, çox adam əziyyət çəkmişdir, fəqət mümkün idi ki, hökumət bunların qarşısını tamamilə ala idi? Zənnimcə, insaf gözü ilə baxanlar etiraf edirlər ki, dünyada heç bir hökumət bunun qarşısını ala bilməzdi, burada müsəlmanlar qırılmışdı, hüquqları ayaqlar altında tapdanmış, şəhər üç ay dava etdikdən sonra alınmış, nəticədə acıqlı camaat - əlbət ki,

21. "Azərbaycan" qəzeti, 18 sentyabr 1918-ci il. "Gəncə. 19 sentyabr" məqaləsi. Səh.2.

hökumət acıqlı deyildir və əsgər şəhərə girərkən hadisənin önünü almaq mümkün idi mi?"²²

Azərbaycanın istiqlaliyyətini istəməyən, bu ölkəni öz iqtisadi-siyasi maraqları içərisində görmək istəyənlərdən fərqli olaraq qarşısında Türkiyə sevincimizə şərik çıxırdı. Şəhərdə bayram əhval-ruhiyyəsi yaşanırdı. Baş nazir Fətəli Xan Xoyski deyirdi: "Bizim də həyatda yaşamağa hüququmuz vardı. Heç bir zirehli maşın, hidroplan, aeroplan, məftilli çəpər, mina və sair texniki qurğu, heç bir ingilis, heç bir qüvvə və onların havadarları tarixin təbii axarına mane ola bilmədilər. Bakının 50 minlik qoşun və texnika ilə birlikdə kiçik bir qüvvənin həmləsi qarşısında sükutu başqasının fəlakəti üzərində öz xoşbəxtliyini qurmaq istəyənlərə ibrət dərsi olmalıdır"²³.

"Bakının zəbti üçün müharibədə xidməti olan bütün zabıt və əsgərlərin göstərdikləri qeyrət və fədakarlığa görə" təşəkkür edən Nuru Paşa döyüşlərdə fədakarlıq göstərənlərin mükafatlandırılması barədə qərar qəbul etdi. Təltif olunanların siyahısı İstanbula, Hərbiyyə Nazirliyinə göndəriləndə, bu arada İstanbula Tələt Paşa hökuməti istefa etdiyinə görə bu təltiflər təsdiq olunmamış, əsgər və zabıtlər mükafatlandırılmamışdı.

Paytaxtın geri alınmasından sonra isə Gəncədə olan Qafqaz İslam Ordusu qərargahı şəhərin azad olunması ilə bağlı Bakıya köçmüşdü. Mətbəəsi 31 martda dağıdılan "Açıq söz" qəzeti öz fəaliyyətini bərpa etdi. Qəzetin 20 sentyabr tarixli sayında Abdulla Şaiqin "Niyə belə gecikdin" şeiri Qafqaz İslam Ordusunun azadlıq yürüşünün tərənnümü idi. Azərbaycan paytaxtının türk əsgərinin köməyi ilə azad edilməsi Azərbaycan türkləri üçün sonsuz bir sevinc gətirmişdi. Ordu komandanlığı sentyabrın 16-da bu təntənəli tarixi qeyd etmək, hərbi hissələrin paradını, rəsmi keçidini keçirmək qərarına gəldi. Şəhərin tamamilə düşməndən azad olunan günü Nuru Paşa Mürsəl Paşaya belə bir teleqram göndərmişdi: "Xəlil Paşa həzrətləri ilə sabah Puta stansiyasından hərəkət edərək günortadan əvvəl, saat 10-da Bakıya daxil olacağam. Rəsmi keçidi buna görə Bakının şimal stansiyası civarında, münasib yerdə keçirməyi rica edirəm".

Qəhrəman əsgərlərin əhatəsində rəsmi keçidin keçirildiyi yer gələnlər Xəlil Paşa və Nuru Paşa böyük sevgi, sonsuz təşəkkür hissələri, türk həmrəyliyindən doğan şüarlarla qarşılandı. Azərbaycan və Osmanlı əsgərləri qəhrəman qazilər sifətiylə qucaqlaşdılar. Azərbaycan türkləri Bakının qurtuluşunu müqəddəs Qurban bayramında qarşıladığından bu gün ikiqat bayram kimi tarixiləşdi. Bu gün Bakı tarixin ən həyəcanlı və xoşbəxt günlərini yaşayırdı. Bolşeviklərin, erməni daşnaklarının törətdikləri qanlı hadisələrin, terrorun sonu gəlmişdi.

Türkiyənin çap olunmuş arxiv sənədlərində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının ünvanına göndərilən təşəkkür məktubları, teleqramlar öz əksini tapıb ki, bunun da bir neçəsini Nesir Yüceer öz

22. "Azərbaycan" qəzeti, 9 dekabr 1918-ci il. "Parlamentdə".

23. "Azərbaycan" qəzeti, 19 sentyabr 1918.

tədqiqatlarına daxil edib. Zaqataladan İlyas bəyin 22 sentyabr tarixli teleqramında deyilir: "Qafqazın qəlbi sayılan Bakı şəhərini azad etməyə görə əhali və mən sizə böyük təşəkkürlərimi bildirib zati-rəhbərlərinizi təbrik edirik. Bu uğurunuz sayəsində qurulmuş Azərbaycan hökuməti, tarixin ilk səhifəsindən etibarən gələcəyin parlaq olacağına inanır. Bütün əhali qalib əsgərimiz haqqında cənabi-haqqa səcdən təşəkkür etdi. Bakı və sizə dua edəcəyiz".

Gəncə təlimgah və qarnizon komandiri, podpolkovnik Akif bəy isə öz teleqramında yazırdı: "Şanlı və yüksək zəfərinizlə islam aləminə ikiqat və daha nurlu bir bayram olan bu böyük tarixi günü bütün təlimgah heyəti və Gəncə komandanlığına bağlı birliklər adından təbrik edirəm və hər an davam edəcəyinə inandığımı uğurlarınızın səadət və sağlam sürməsinə dua edirəm".

1518-ci ildə bu torpaqları fəth edib böyük türk bayrağını Xəzər dənizinin sahilinə daşıyan Özdəmir oğlu Osman Paşadan sonra bu dəfə ata torpağında ay-ulduzlu bayrağı dalğalandırma şəərəfinə 29 yaşlı Nuru Paşa sahib oldu.

Sentyabrın 17-də şəhərə daxil olan Azərbaycan hökuməti Gəncədə başlamış olduğu işləri davam etdirir, vətəndaşların dinc şəraitdə yaşaması, fəaliyyət göstərmələri üçün ordu komandanlığı ilə birgə addımlar atır, təhsil və səhiyyə sahəsində milliləşmə proqramları həyata keçirirdi. Azərbaycan sovet tarixşünaslığında "iyun böhranı" kimi qəbul olunan Milli Şuranın iyunun 17-də buraxılması zamanı yaşanan siyasi gərginlik-aradan qaldırılmış, hərbi məsələlərdən başqa digər məsələlər milli hökumətin ixtiyarına verilmişdi. "Bakının qoşunlarımız tərəfindən alınması bütün dünyada siyasi əhəmiyyət daşıyır. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, diplomatik danışıqlar üçün çox iş görmək lazımdır"- deyərək "Azərbaycan" qəzeti 22 oktyabr tarixli sayında yazırdı. I Dünya savaşının uğursuz nəticələrini görənlər Türkiyənin hərbi-siyasi dairələri də Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınmasını ən mühüm hadisələrdən biri hesab edirdi. Ənvər Paşa bu barədə Nuru Paşaya yazırdı: "Yaxında sülh müzakirələri başlayacaqdır. Bizim vəziyyətimizdə Azərbaycanın istiqlalını təmin etmək mühümdür. Bir tərəfdən ermənilərlə yaxşı keçinməklə yanaşı, digər tərəfdən Amerika və ingilislərlə anlaşmaq bu xüsusə kömək edəcəkdir. Hökumət Tehrana bir ultimatum göndərsin. Oradakı Amerika ingilis səfirlərinə özlərinin istiqlalını tanınmalarını rica etsinlər. Bu ölkələrlə yaxşı rəftar edəcəklərini, tərəfsiz qalmaq istəklərini söyləsinlər"²⁴.

Bir tərəfdən Azərbaycanın istiqlalını tanımaq üçün diplomatik səy göstərilirdisə, digər tərəfdən ölkədə siyasi vəziyyətin normallaşması, hakimiyyətsizlikdən yaranan anarxiyanın, başıpozuqluğun qarşısının alınması üçün tədbirlər həyata keçirilirdi. Azərbaycan hökumətinin Bakıya köçməsi ilə baş nazir Fətəli Xan Xoyski hökumət bəyannaməsini müxtəlif qəzetlərdə dərc etdirirdi: "Paytaxta, yeni Bakıya köçmüş Azərbaycan hökuməti şəhərdə və ətrafda yaşayan bütün əhaliyə din və millət fərqi qoymadan əmr edir: Azərbaycan hökumətinin

24. Ş.S.Aydəmir. "Mesopotamiyadan Orta Asiyayadək Ənvər Paşa", səh.442.

tabeliyi altda yaşayan heç bir millətə pis münasibət bəslənməyəcək, caniləri, soyğunçuları, qatilləri və camaatın asayişini pozanları hökumət ağır cəzaya, edama belə düçar edəcəkdir. Əhali bunu bilməlidir ki, cinayətlə, soyğun və qarətlə məşğul olanları harada görsələr, lazımı orqanlara xəbər versinlər. Türk və Azərbaycan hökumətinin şan və şərəfinə yaraşmaz ki, onun paytaxtında günahsız adamların haqq və hüququna təcavüz olunsun".

Fətəli Xan Xoyski ilə yanaşı, ordu komandanı kimi Nuru Paşa silahların təhvil verilməsi barədə əmr imzaladı, silahların təhvil verilmə müddəti və qəragahlarını elan etdi. Bakı komendantı təyin olunmuş Miralay Cəmil Cahidin şəhərdə qayda-qanunun, nizam-intizamın bərqərar olması üçün imzaladığı əmr vərəqələr şəklində şəhərin müxtəlif yerlərinə vuruldu: "Milliyyətdən asılı olmayaraq bütün sakinlər və onların əmlaklarının qorunması üçün bütün tədbirlər görüldü. Bu gündən başlayaraq bütün mağazalar açıq olmalıdır. Silahla şəhərdə gəzmək, talanlar qəti qadağan olunur. Bu cür pozuntulara yol vermiş şəxslər məsuliyyətə cəlb olunacaq. Axşam saat 7-dən səhər saat 7-yə qədər küçələrdə gəzmək qadağandır. Bütün atışmalar son qoyulmalıdır". Silahların təhvil verilməsinə dair əmrin müddətinin uzanması barədə verilən qərara görə, silahların təhvil verilməsi sentyabr ayının 21-i axşam saat 6-ya qədər uzadılmışdı²⁵.

Ölkədə qayda-qanun yaratmaq, asayiş bərpa etmək üçün atılan bu cür sərt qanunları qəbul etməyib, bunu Şərq idarəçiliyi metodları hesab edənlər şəhərdə milli münasibətlərin gərginliyini nəzərə almırdılar. Mart ayının 31-dən sentyabr ayının 15-nə qədər erməni-rus hərbi birləşmələrinin Azərbaycan türklərinə qarşı etdikləri təcavüzün, qətləmlərin öz miqyasına görə soyqırım olduğunu unudurdular. Müsəlmanların əsəb gərginliyi, ermənilərin isə şəhərdə törədə biləcəkləri terrorun aradan qaldırılması üçün belə sərt qanunların tətbiqi məntiqi bir addım idi. Əhməd Əhmədov "türk komandanlığının Azərbaycanda fəaliyyət göstərdiyi dövrü ölkədə ictimai-siyasi həyatın tamamilə donması, qəzetlərin sərt senzura məruz qalması" mərhələsi kimi qiymətləndirməsi də hadisələrə obyektiv münasibətdən doğmur. Nuru Paşa öz xatirəsində bir çox məsələlər kimi mətbuatın vəziyyətinə də toxunmuşdu: "Bakıda "Azərbaycan" namında bir türkçə (rəsmi hökumət qəzeti) bir də rusca qəzet nəşr edilirdi. Bu qəzetlər mövqə kuomandanlığından bir sensor heyəti tərəfindən mürafiə edilirdi"²⁶.

Əsasən hərbi məzmunlu yazılarda sensorun kəsmiş olduğu hissələr, ağ yerlər "Azərbaycan" qəzetinin az sayda nüsxələrində açıq-aydın görünür ki, bu da Azərbaycan Cümhuriyyətini ideoloji təxribatlardan qorumaq mahiyyəti daşıyırdı.

Bakı türk birlikləri tərəfindən azad olunduqdan sonra almanlar boş durmayıb öz niyyətlərini həyata keçirmək üçün ordunun şəhərdə qanun-qayda tətbiqini sərt cəzalar kimi xarakterizə edir, müxtəlif bəhanələr ilə İran, Danimarka və İsveç

25. "Borba" qəzeti, 4 oktyabr 1918-ci il. № 190. səh.3.

26. Mehman Süleymanov. "Nuru Paşa". Bakı-1999. səh.135.

konsullarını Osmanlı dövlətinə qarşı nota verməyə tələsdirirdilər, Onların məqsədləri isə xristianları qorumaq bəhanəsi ilə alman əsgərlərini Azərbaycana götürmək arzusunda idi. Lakin məqsədlərini həyata keçirə bilmədilər.

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı əhali ilə ünsiyyəti artırır, onların problemləri ilə yaxından tanış olurdu. Hətta Nuru Paşanın qəbul saatları ilə bağlı qəzetlərdə elanlar dərc edilirdi: "Bütün hamıya ərz edirəm ki, Azərbaycan ordusunun baş komandanı əlahəzrət cənabları ilə şəxsi görüş üçün bütün vətəndaşlar ziyarətə bir gün qalmış baş komandanın baş adyutantına yaxınlaşaraq qəbula yazılsınlar. Ziyarətçilər gün ərzində saat 10:00-dan 12:00-a qədər qəbul oluna bilərlər"²⁷.

Bütün bu tədbirlərlə yanaşı, Nuru Paşa ətraf rayonlara səfər edir, xalqla birbaşa təmas qururdu. Onun növbəti səfərlərindən biri oktyabr ayının 5-də Qubaya oldu. Bu barədə "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "Ruhanilər başda olmaqla bir neçə min əhali Paşa cənablarını qarşılamışlar. Şəhər xalqlarla bəzənib, damlarda bayraqları küləklər oxşayır. Küçələrə xalçalar, gəbələr döşənilib. Salavat səsləri və "min yaşa, paşam" alqışları eşidilir, ta uzaqlara gedir. Avtomobillər irəliləyirlər. İki tərəfdə adamlar dayanıb. Quba qayimməqamı Əmir Xan Xoyski paşaları qarşılayıb ruhanilərlə birlikdə salamlayır. Ənvər Paşa, Nuru Paşa və Mürsəl Paşaya həsr olunmuş nəğmələr oxunur. Məktəblilər "Yaşasın paşamız!", "Yaşasın ordumuz!" deyər oxuyurlar". Qubada xalqın xilaskar kimi qarşıladığı Nuru Paşa öz çıxışında 19 yaşdan 24 yaşınadək olanların hərbi xidmət keçməsinin vacibliyindən danışır.

Azərbaycanın istiqlala qovuşması üçün böyük fədakarlıqlar göstərmiş, Bakı azad olduqdan sonra Bakui ləqəbini götürmüş Mürsəl Paşa qəzetlərin verdiyi məlumatlara görə, şəhər xəstəxanalarına gedib yaralı əsgərlərə baş çəkmiş, onlara tütün, təsbəh paylamış, hallarını yoxlamışdı. Bütün bu addımlar insanlarda orduya qarşı inam, sevgi yaradır, insanlar rahat dolanır, asudə fəaliyyət göstərilirdi.

Türk əsgəri ilə Azərbaycan oğullarının çiyin-çiyinə verib Azərbaycanın istiqlalını qorumağını, müstəqil milli ordumuzun formalaşmağını istəməyən qüvvələr isə şeyiələr yayır, Osmanlı ordusunun tezliklə geri çəkilməyi barəsində danışırdılar. Bu cür məlumatların yayılmasının qarşısını almaq üçün Nuru Paşa qəzetlərdə çıxış etməli olmuşdur. "Mənə çatan məlumatlara görə, bəd niyyətli insanlar Azərbaycandakı Osmanlı hökumətinin qoşunlarının geriye - Türkiyəyə qaytarılmasına dair şeyiələr yayırlar. Osmanlı dövlətinin hazırda Azərbaycan ərazisində olan bir qrup əsgərə ehtiyacı yoxdur. Hərbi hissələrin yeniləri ilə əvəzlənməsi, xidmət yerlərinin dəyişdirilməsi heç də qoşunların geri çəkilməsi demək deyil. Tanrıya şükür ki, Azərbaycan hər cür düşmən niyyətlərinə duruş götürmək üçün kifayət qədər güclüdür və gələcəkdə də bu cür olacaqdır"²⁸.

27. "Azərbaycan" qəzeti, 6 noyabr (24 oktyabr) 1918-ci il № 28.

28. "Azərbaycan" qəzeti, 21 oktyabr 1918-ci il. № 14. səh.2.

Məqsədli şəkildə yayılan bu cür şayiələrə baxmayaraq Bakı öz rahat həyatını yaşayır, şəhərdə milli ab-hava hökm sürürdü. Məhərrəm ayı olduğundan teatrın Aşuraya qədər fəaliyyətini dayandırmışdılar. "Hacıbəyov qardaşları müdiriyyəti Bakıdakı türk artistlərindən bir dəstə təşkil etmək üçün yığıncaq keçirmiş, drama, opera və operetta dəstəsi düzəldib, Aşuradan sonra işə başlayacaq". Bu dəstəyə isə 28 artistin daxil olması barədə məlumatlar qəzetlərdə əksini tapıb.

"Türk dünyasının ikinci İstanbulu olan Bakının ziyarətinə Ənvər və Nuru paşaların atası fəxri qonaq kimi təşrif gətirmişdir Bir neçə gün bundan əvvəl Ənvər və Nuru Paşanın atası Hacı Əhməd Paşa həzrətləri şəhərimizə varid olmuşdu. Behbud bəy Cavanşir və Əmircanov Ələt möküfünə getmişdi. Şəhərdə nümayəndələri pişvaz etmişlər, təbrik nitqləri söyləmişlər. Musiqi çalınıb. Hacı Əhməd Paşa oğlunun iqamətgahına getmişdir"²⁹.

Gəncədə milli zabit məktəbinin açılışında iştirak edən Əhməd Paşanın şərafinə ziyafət verilmişdir. "Azərbaycan" qəzeti 28 oktyabr sayında milli zabit məktəbinin açılışı ilə bağlı tədbirdən irihəcmli reportaj çap edərək bu buraxılış mərasiminin tariximiz və millətimiz üçün nə qədər böyük əhəmiyyət daşdığını vurğulamışdı: "Şeypur çalındı, şərqi oxundu. İki saat vuruş! "Fərəqət dur" əmri verildi. Komandan Nazim bay nitq söylədi: "Hazır ol hər bə, əgər istərsən, sülh səlah! Zabidlərə təlimi türk Miralay vermişdi. Mərasimdə Nuru Paşanın atası Hacı Əhməd Paşa iştirak edirdi. Pədən həzrətlərinə müraciətlə maarif naziri Nəsim bəy Yusifbəyli demişdir: "Paşa həzrətləri, Ənvər və Nuru Paşa həzrətlərinin pədəri həzrətlərinə Azərbaycan türkləri təşəkkür edir. Boynumuzda haqqınız çoxdur. Belə ki, iki övladın pədərinin alması bütün dünyada fərəhli olmalıdır və iftixar etməlidir. Yaşasın Əhməd Paşa və övladları". Sonra üzünü gənc hərbiçilərə tutan Nəsim bəy bütün zamanlar üçün səslənəcək fikirlər söyləyib: "Turan balaları! Həyat üçün pul, bir dəxi pul lazımdır". Bu sözləri Napoleon demişdir. Mən isə deyirəm: "Həyatı milliyə və namus üçün süngü və bir də süngü lazımdır. Allah ömür versin xəlifeyi-zəmanəmizə. Bizə nicat onların zabitləridir". Məktəbin ilk buraxılış mərasimində şəhər bələdiyyəsi adından Ələsgər bəy Xasməmmədov, sonra şeyxülislam Molla Məhəmməd Pişnamazadə danışmış, Qurandan ayələr oxuyub.

Türkiyə hərbiyyə naziri Ənvər Paşanın Azərbaycan hökuməti qarşısında qoyduğu ən mühüm şərtlərdən biri milli ordunun formalaşması prosesini sürətləndirmək idi ki, bu barədə M.Ə.Rəsulzadə Cümhuriyyətin birinci ildönümündə deyirdi: "Ənvər Paşa türk ordularının Azərbaycanda qorunma xərcini ödəmək üçün ayda 50 min lirə verilməsini istəmişdi. Bundan azərbaycanlılardan ibarət bir ordunun yaradılmasını tələb etmişdi". Milli ordunun formalaşması, dövlətin və millətin təhlükəsizliyi üçün aparılan işlərdə Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının böyük səyi müsbət nəticələr verdi. Belə ki, Gəncədə hərbi kadrların hazırlanması

29. "Azərbaycan" qəzeti, 20 oktyabr 1918-ci il.

milli Azərbaycan ordusunun formalaşmasına böyük təkan idi.

Azərbaycanın əksər bölgələrində bolşevik-daşnak birləşmələrinin törədikləri qətliaları, terror hərəkətlərini aradan qaldıran ordu birləşmələri Muğan bölgəsində kommuna adı altında təşkil edilən qüvvələrə qarşı mübarizə aparmağa vaxt tapa bilmirdi. Daha doğrusu, Qafqaz İslam Ordusunun Mudros sazişinə görə Azərbaycanı tərk etməsindən dolayı bu hərbi əməliyyat baş tutmadı. Lənkəranda müsəlmanlara qarşı qətlialar heyata keçirən Avetisovun dəstəsinin biabırçı davranışı nəticəsində lənkəranlıların məhv ediləcəyi təhlükəsini çatdırmaq üçün Bakıya gələn Lənkəran Müsəlman Cəmiyyətinin səlahiyyətli Teymur bəy Bayram Əlibəyi Nuru Paşa qəbul etmişdir. Avetisovun qətlialarından yerli xalqı qorumaq üçün kömək istəyən qonağa Nuru Paşa belə cavab vermişdir: "Zavallı iman əhalisinin başına nələrin gətirildiyi bizə yaxşı məlumdur. Buna görə də biz Avetisovun dəstəsinin qanunsuzluğunun və özbaşınalığının qarşısını almaq üçün lazım ola tədbirləri görürük. Öz müsəlmanlarımıza çatdırın ki, onlar gözləməli olmayacaq".

Milli Azərbaycan hökumətinin siyasi iradəsinə, türk ordusunun hərbi gücünə arxalanan xalqımız artıq öz təhlükəsizliyini təmin etmişdir. Çörək qıtlığına bahalığa qarşı sərt tədbirlər həyata keçirilir, əhalinin normal yaşayış səviyyəsi üçün addımlar atılırdı. Bazarda çörəyin qiyməti bir neçə dəfə ucuzlaşmışdı ki bu da möhtəkiriyyənin qarşısının alınması ilə əlaqədar idi. Qafqaz İslam Ordusu ölkəni tərk etdikdən sonra bazarlarda ərzaq məhsullarının qiyməti bir neçə dəfə artmışdı ki, ingilislərin sərt tədbirləri bu cür qiymət artımının qarşısını ala bilmədi.

Qafqaz İslam Ordusunun Bakını işğaldan azad edəndən sonra qarşısında ən mühüm vəzifə kimi Qarabağın daşnaklardan təmizlənməsi dururdu.

Bakının azad olunması ilə bağlı xarici mətbuatın yazdıqları

"Rusiyanın əsas şəhərlərindən biri hesab edilən Bakının Qafqaz İslam Ordusu tərəfindən azad edilməsi Sovet Rusiyasının ciddi etirazları ilə müşayiət olundu. Sentyabrın 20-də Rusiya xarici işlər naziri Çiçerin nota verərək "tatar quldur dəstələrinin köməyi ilə" türk qoşunlarının Bakını azad etməsini Sovet Rusiyasının ərazisinə təcavüz kimi qiymətləndirdi və bu nota bir gün sonra, sentyabrın 21 –də "İzvestiya" qəzetində çap etdirildi. Brest müqaviləsinin Türkiyəyə aid hissəsinin qüvvədən düşdüyünü elan edən Sovet Rusiyası əslində müqavilənin sözügedən bəndlərinin Bakı üzərində qurulduğunu təsdiq etmiş, oldu. Türkiyə səfiri Moskvada olmadığı üçün notanın Berlində olan Osmanlı səfirliyi vasitəsilə İstanbula çatdırılması nəzərdə tutulurdu. Lakin Tələt Paşa Berlində olduğu üçün Qafqazda yaranmış vəziyyət barəsində sovet səfirliyi ilə danışıqlara başladı və bu nota Türkiyə hökumətinə göndərilmədi.

Bakının azad edilməsi Sovet Rusiyası ilə Almaniya arasındakı münasibətləri gərginləşdirdi və bu yaşanan gərginlik hər iki dövlətin mətbu orqanlarına da sirayət etdi. Azərbaycanın azadlığına, dövlət müstəqilliyinə ikili münasibət göstərən Almaniyanın bir çox mətbu orqanları 15 sentyabr hadisələrinə də yer ayırdı. "Fölliner beobaxterin" qəzeti bu hadisələr barədə yazırdı: "1918-ci ilin sentyabr ayının 15-i Azərbaycan tarixi üçün son dərəcə böyük əhəmiyyətə malikdir. O zaman Avropada Azərbaycan Respublikasına kömək etmək və ona yaşamaq imkanı verilməsinin zəruriliyi barəsində səslər eşidilməkdə idi. Fəqət bu da Azərbaycana Bakısız bir Azərbaycan vermək barəsində idi. Belə bir düşüncə başsız kukla oyununa bənzəyirdi. Başsız bədənin yaşaması heç bir zaman təsəvvür edilmədiyi kimi, Bakısız Azərbaycan imkan xaricində bir şeydir. Azərbaycanın enməsi və yüksəlməsi Bakının taleyi ilə bağlıdır"³⁰

Sentyabr ayının 19-da Almaniyanın "Norddeutsche allgemeine Zeitung" və "Almaniya" qəzetlərində Bakının Azərbaycan və türk qoşunlarının birgə hücumu ilə azad olunması barəsindəki məqalələr Sovet Rusiyasının bu ölkədə səfirinin ciddi etirazına səbəb oldu və nota verdi. Səfir notasında Brest müqaviləsinin 2-ci maddəsini xatırladaraq tərəflərin bir-birlərinə qarşı təbliğat aparması öhdəliyinin pozulduğunu, adıçəkilən qəzetlərdə Rusiya əleyhinə təbliğat aparıldığını əsas gətirirdi "Norddeutsche allgemeine Zeitung" qəzetinin sentyabrın 19-da 479-cu sayında çıxan "Bakının işğalı" yazısında guya Bakının türklər tərəfindən tutulması haqqında "tam məmnunluq tonunda" məlumat verildiyi, bunun isə Rusiya ilə Almaniya arasındakı sazişlərə uyğun olmadığı vurğulanır, təkzib verilməsi xahiş olunurdu. Almaniya tərəfi isə Rusiyanın "Forvets" qəzetinin 253-cü sayında Bakının işğalında

30. Cəmil Həsəni. "Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində". 1918-1920. Səh. 129.

Almaniyanın da rolu olması bərsində yazılan məqaləyə etiraz edirdi³¹. Bütün bu qarılıqlı iddialar, çəkişmələr Azərbaycanın öz istiqlalına qovuşmasına əngəl törətmək istəyənlərin mətbuatda siyasətlərinin faş olması idi.

Tiflisdə nəşr olunan eser və məşəvixlərin bir çox rusdilli mətbu orqanları da bu tarixi günə öz yanaşmalarını, baxışlarını ortaya qoymuşdur: "Bakı hakimiyyətinin keçmişində hansı səhvlər buraxmasından asılı olmayaraq gələcək nəsilə üçün Bakının müdafiəsi Rusiyanın boynuna düşmüş şəərəfsiz tarixin ən yadda qalan səhifələrindən olacaqdır. Qoy bu gün şəhər qalıblərin nəzarətində olsun, onların qalibiyət günləri də keçəcəkdir"³²

Azərbaycanın milli mətbu orqanları isə bu cür düşmən münasibətlərə dözümlü yanaşır, dövlət müstəqilliyinin qorunub-saxlanması üçün bütün imkanlardan yararlanacağı iddiasını ortaya qoyurdu: "Azərbaycan fərqli bir şəraitdədir. Bizim fiziki mövcudluğumuzu qorumaq üçün gəlmiş Osmanlı qoşunları eyni zamanda birbaşa bu vəzifələri ilə yanaşı, milli Azərbaycan ordusunu təşkil etmək məqsədini də yerinə yetirməyə başladılar"³³

"Pravda" qəzeti 1 oktyabr tarixli 200-cü sayında "Gürcü məşəvixlərinin türklərin Azərbaycanı gəlişini yüksək səslə, böyük əhval-ruhiyyə ilə qarşıladığını yazırdı. Məqalədə göstərilirdi ki, Türk ordusunun Bakıya yaxınlaşması zamanı Gürcüstan Respublikasının hərbi naziri Georqadze ziyafətdə çıxışı zamanı türklərə uğurlar arzulamışdı.

"Tiflisskiy listok" qəzeti 18 noyabr 1918-ci il 198-ci sayında Fətəli Xan Xoyskinin Azərbaycan paytaxtının azad olunmasındakı hərbi rəşadətində görə Nuru Paşaya minnətdarlığını dərc etmişdi. Digər Tiflis qəzeti "Kavkaskoy slovo" qəzeti isə yazırdı: "Türk ordusu böyük itki hesabına uğur əldə edib".

Türkiyənin "Yeni gün" qəzeti Berlindəki xüsusi müxbirinin teleqramını çap etmişdi. Müxbirin məlumatına görə, *ingilislərin* ruslara və ermənilərə kömək məqsədi ilə Bakıya qoşun göndərdikləri və onların tələsik geri çəkilmələri böyük uğursuzluq kimi qiymətləndirilməlidir. İngilislərin uğursuzluqlarının Bakıdakı rusların ləngliyi və biganəliyi, digər tərəfdən isə ermənilərin qorxaqlığı və satqınlığı ilə izah edildiyi də məqalədə əks olunmuşdu. Digər ingilis mətbuatı isə İngiltərənin Bakıdakı məğlubiyətini belə şərh edirdi: "Kifayət qədər qüvvə olmadan yalnız ingilis nüfuzunu aşağı salan bir işə girişmək lazım deyildi. General Moris bununla əlaqədar daha kəskin və ittihamedici fikir söyləyib: "Yüngülbəyin fırıldaqçılara izi vermək ingilis ləyaqətinə sığmır. Ümid etmək lazımdır ki, Bakı yürüşü İngiltərə hökumətinə gələcək üçün yaxşı dərs olacaqdır".

31. Musa Qasımlı. "Birinci dünya müharibəsində böyük dövlətlərin Azərbaycan siyasəti". "Adiloğlu"-2004. Səh. 188.

32. "Borba" qəzeti, 17 sentyabr 1918-ci il. № 169.

33. "Azərbaycan" qəzeti, 19 sentyabr 1918-ci il.

Qarabağ hərəkətinin mətbuatda əksi

Altı min nəfərlik qoşuna rəhbərlik edən Türkiyə təbəəsi Andranik Xoyda türk qoşunları ilə döyüşdə məğlub olaraq iyun ayının 22-də Culfa və Naxçıvan ətrafına çəkilməyə məcbur oldu. Andranik burada hücumu hazırlaşarkən onun Naxçıvanın bir çox kəndlərində qırğınlar törətdiyi haqda xəbərlər Nuru Paşaya çatdırılmışdı. "Znamya truda" qəzetində Andranik "Qarabağ hadisələri" adlı məqaləsində malik olduğu 6 minlik qoşun hissələrinin Cənubi Azərbaycanda Urmiya gölü ətrafında formalaşmış 4 erməni batalyonundan təşkil etdiyini, sonradan isə onun çağırışı ilə bu silahlı birləşmələrə türkiyəli ermənilərin də qoşulduğunu yazır. Cənubi Azərbaycanda türklərə qarşı törətdiyi qətləmləri xatırlayan Andranik bu bölgəyə onlardan 9 gün əvvəl türk qoşunlarının gəldiyini, müdafiə tədbirləri görüldüyünü ərz edir. Andranik Xoy döyüşünü belə xatırlayır: "İyunun 20-də döyüşlər oldu, şəhərin bir hissəsini əlimizdə saxlaya bildik. Axşama doğru isə türklərin əlavə qüvvələri hesabına geri çəkilməli olduq. 70 nəfər itkimiz oldu, bir o qədər də itkin düşdü"³⁴.

Naxçıvana geri çəkildikdən sonra əlavə hərbi qüvvələr formalaşdırıb, türk kəndlərini talan edən ermənilər türk qoşunlarının 11-ci Qafqaz diviziyası ilə qarşılaşmalı oldu və 20 iyul tarixində məğlub olaraq Qarabağ istiqamətində geri çəkildi. Andranik Qarabağa hərəkətini belə xatırlayır: "Culfaya qayıdaraq Qarabağa doğru istiqamətləndik. Yol boyunca Yaylığa adlı tatar kəndini ələ keçirdik. Bu kəndin silahlılarının müqavimətini qırıb, iki top, xeyli sayda silah-sursat götürdük Qarabağa doğru hərəkət getdikcə çətinləşirdi. Gecə-gündüz hərəkət, yorğunluq, tibbi yardımın, dərmanların olmaması işimizi çətinləşdirdi. Aclıq və xəstəlikdən 200 nəfər adamımız öldü"³⁵.

Qarabağ məntəqəsinə gələn Andranik buradakı erməniləri türklərə qarşı təşkilatlandırmaq işinə başlamış, yerli camaata hücum planları hazırlamışdı. Onun məqsədi ermənilərin kütləvi halda Azərbaycan türklərinin üzərinə təcavüzünü təşkil etmək idi. Onun bütün bu cəhdləri onunla nəticələnmişdi ki, Qarabağda türk əhalini yox edib, bölgəni tam ermənilərin hakimiyyətinə tabe etdirdi. Andranik öz məqaləsində etiraf edir ki, bu bölgəni təhlükəsiz gördüyündən türkiyəli erməni qaçqınlarını orada yerləşdirmək niyyətində olub. Ona görə də ətraf bölgələrdən olan erməniləri də Qarabağa cəm etmişdi. Plana görə, bu qüvvələri Xankəndinə toplayıb, bir müddət sonra müsəlmanlara qarşı genişmiqyaslı hücum həyata keçirilməli idi. Şuşa yolunu öz nəzarəti altına almaq istəyən erməni hərbi birləşmələrinə qarşı döyüşən Azərbaycan türkləri mümkün qədər müqavimət göstərirdilər. Avqust ayında Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının əmri ilə Qarabağda milis məntəqəsi yaradıldı və bu kiçik hərbi qüvvəyə komandirlik İsmayıl Haqqı bəyə tapşırıldı. Qarabağ məntəqə komandiri İsmayıl Haqqı bəy bölgədəki müsəlmanların maddi və mənəvi

34. "Znamya truda" qəzeti, 10 dekabr 1918-ci il. № 12.

35. "Znamya truda" qəzeti, 10 dekabr 1918-ci il. № 12.

imkanlarını dəyərləndirərək, bu imkanlardan maksimum dərəcədə istifadə ədəcəyini Nuru Paşaya bildirmişdi³⁶.

Avqustun axırlarına doğru Andranikin quldur dəstələri və onların imkanlarını genişləndirən Qarabağ erməniləri türklərə qarşı basqın və təcavüzlərini artırmışdılar. Onlar müsəlman kəndlərinə hücum edir, qətliaqlar törədirdi, əhalinin əmlakını, mal - qarasını aparırdılar. Məhz ermənilərin bu cür qarətçi hərbi hissələri sentyabrın 13-də Abdallar kəndinə hücum etmiş, kəndi ələ keçirmişdilər. Azsaylı milli qüvvələrimiz bu döyüşdə geri çəkilməli oldular. Abdallar kəndini işğal edən ermənilər, demək olar bütün evləri yandırmış, öz hücumlarını ətraf kəndlərə doğru istiqamətləndirmişdilər. Sisyan nahiyəsində də eyni quldurluqla məşğul olan yaraqlılar bu ərazidə yaşayan türkləri vahiməyə salaraq onları yurdlarından didərgin salmışdılar. Bu nahiyədə 5 türk kəndi tamamilə yandırılmış, qocalar saqqalları yolunaraq öldürülmüş, qadımların döşləri kəsilərək uşaqların ağızlarına soxulmuş, insani dəhşətə gətirən faciələr törədilmişdi.

Belə bir vəziyyətdə Qarabağ məntəqəsinin komandiri, polkovnik İsmayıl Haqqı bəy Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşadan Qarabağ hərəkətinə tez başlamağı xahiş etmiş, əks halda ermənilərin bu bölgənin türk əhalisini bütünlüklə məhv edəcəyini bildirmişdi. Qafqaz İslam Ordusunun Bakı uğrunda döyüşləri xeyli müddət çəkdiyindən Qarabağ hərəkəti ləngimişdi. Məhz bu fürsətdən istifadə edən erməni hərbi birləşmələri Qarabağda və ətraf bölgələrdə qanlı olaylar törətmiş, minlərlə insanı qətlə yetirmişdilər.

Ermənilər Ağdam və Şuşa qalası arasında yerləşən Əsgəran keçidini nəzarət altına alıb, Şuşa qalasına çəkilən 20 min Azərbaycan türkünə mühasirəyə almışdı. Mühasirə davam etdiyi üçün Şuşa qalasının vəziyyəti çox pisləşmiş və qalannın alınması asanlaşmışdı. Bu böhranlı günlərdə Nuru Paşa vaxt itirmədən Qarabağa qoşun yeridilməsinə əmr etdi. Bakının azad olunmasından 3 gün sonra-sentyabrın 18-də polkovnik Cəmil Cahid bəy Qarabağ hərəkətinə həyata keçirəcək 1-ci Azərbaycan diviziyasına komandan təyin olundu. Bütün milli birliklər sentyabrın 23-dən etibarən Ağdama toplanmağa başladı.

Ağdama toplanan 1-ci Azərbaycan diviziyası bütün hazırlıqları oktyabr ayının 6-da tamamladı. Qarabağ türklərini erməni zülmündən xilas hərəkəti oktyabrın 7-də başladı. Ərazinin son dərəcə kələ-kötür, sıldırım olmağı qoşun hissələrinin hərəkətinə ləngidirdi. Andranikin yazdığına görə isə o, Qafqaz İslam Ordusunun hərəkəti zamanı Şuşa və Yelizavetpoldan olan dəstələri hərbi yüklə birgə gözləyirdi.

Ordumuzun qarşısında isə ən mühüm məsələ Şuşa qalasına çatmaq üçün əvvəl Ağdamın cənubunda yerləşən Əsgəran keçidini düşmənlərdən təmizləmək idi. Qafqaz İslam Ordusu ilə ilk qarşılaşma Əsgəran keçidi ətrafında oldu və bu döyüşdə ermənilər geri çəkilməyə məcbur oldular. Şuşa qalasına şərqdən və qərbdən təzyiq etmək üçün hərbi birləşmələrimiz oktyabr ayının 8 və 9-da Xulufu istiqamətinə

36. NəsirYücər. Göstərilən əsəri. səh. 153.

hərəkət edib, mövqelərdə qərarlaşdılar.

Ordunun Şuşaya doğru irəliləməsini milli mətbu orqanlarımız izləyir, mütəmadi məlumatlar verirdilər: "Şuşa dairəsində bizim hərbi hissələr Xankəndi mövqeyinə doğru irəliləyirlər. Qarabağ və Gəncə rayonlarında bütün ermənilər silahları təhvil verirlər"³⁷.

Qafqaz İslam Ordusu birliklərinin Şuşa qalası ətrafına gəlməsi Andraniki bərk qorxutmuşdu. Onun "ingilislərin dəstəyi ilə bu qanlı olaylara girdiyini, sadə ermənilərin onun avantürasına uyduğunu" barəsində qəzetlərdə materiallar dərc olunurdu.

Bir bölük erməni dəstəsini də götürüb Şuşanın cənubuna çəkilən Andranik Zəngəzur istiqamətində İrana keçməyə məcbur oldu. O bu barədə öz məqaləsində yazır: "Bununla belə, artıq Şuşa ilə əlaqə kəsilmişdi. Daha sonra Şuşadan mənim yanına nümayəndə heyəti gəldi. Erməni Milli Şurasının üzvlərinin dediyinə görə, artıq silahlılar şəhəri tərk etmişdilər və kəndlərdə yerləşmişdilər. Eyni zamanda onlar Bakının alınmasını bütün ermənilərdə bədbinlik yaratdığını söyləyirdilər"³⁸.

Şuşa qalasından mühasirədən, erməni zülmərindən yaxa qurtaran Azərbaycan türkləri ordunu xilaskarlıq nümunəsi kimi qarşıladılar. Polkovnik Cəmil Cahid bəy bir neçə qərargah zabiti ilə birgə Şuşaya gəldi: "Qarabağdan alınan məlumata görə, bir qrup erməni daşnakının avantürasının qarşısı alınıb. Məlum olub ki, erməni əhalisinin Qarabağ hadisələrində heç bir iştirakı olmayıb. Erməni əhalisi bizim şəhər və kəndlərdə qoşunlarımızı duz-çörəklə qarşılayıb. Ermənilər Azərbaycan vətəndaşlığını qəbul edir və hakimiyyətin bütün göstərişlərini yerinə yetirməyə hazır olduqlarını bildirirlər. Artıq onlar könüllü surətdə silahları təhvil verməyə başlayıblar. Bir sözlə, həyat normal məcrasında davam edir, əməksevər kəndli özünün dinc məşğuliyyətinə qayıdır"³⁹.

Polkovnik Cəmil Cahid bəy ermənilərlə ünsiyyət qurmaq üçün onların kilsədə toplanmasını istəyərək bu yığıncaqda söyləmişdi: "Ermənilər indiyə qədər türklərə böyük müsibətlər vermişlər. Halbuki türklərin onlara tam bir vətəndaşlıq haqqı vermələrinin qarşılığında nankorluq etmələri, buna görə cəzalandırılmalarını yadınıza salın. Bu vəziyyətdə də ulu türk vicdanı sizi bir daha bağışladı"⁴⁰.

Sonra o, Şuşa qalası önündəki meydanda rəsmi keçidin olacağını bildirmiş, erməni təmsilçilərinə bu keçidi izləmələrini və orada müsəlmanlarla barışmalarını tələb etmişdi. Şəhərin böyük bir hissəsində olan bu hərbi paradı ermənilər Azərbaycan türkləri ilə birgə izləmişdilər. Erməni və türk məhəllələrinə əsgərlər yerləşdirilmiş, asayiş təmin olunmuşdur.

"Borba" qəzetinin verdiyi məlumata görə isə Ermənistan Xarici İşlər Nazirliyi

37. "Azərbaycan" qəzeti, 22 (9) oktyabr 1918-ci il. № 15.

38. "Znamya truda" qəzeti, 10 dekabr 1918-ci il. № 12

39. "Azərbaycan" qəzeti, 22 (9) oktyabr 1918-ci il. № 15.

40. NesirYücər. Göstərilən əsəri. səh.157.

Qarabağda döyüş əməliyyatlarını dayandırmaq üçün bir nümayəndə heyətinin Nuru Paşa ilə görüşəcəyini bəyan etmişdi, Bu nümayəndə heyətinin məqsədi Azərbaycan türkləri ilə ermənilər arasında sülh yaratmaq missiyasını həyata keçirməkdən ibarət olacaqdı⁴¹.

Tələt Paşa hökumətinin istefa etməsindən sonra yeni hökumət quran Əhməd İzzət Paşanın imzası ilə Qafqaz İslam Ordusuna oktyabr ayının 23-də göndərilən əmrdə Qarabağ hərəkatının dərhal dayandırılması tələb olunurdu. İstanbulda olan erməni nümayəndələrin Antanta təmsilçilərinə təsir edərək Qarabağda Osmanlı qüvvələrinin Şuşaya qədər irəliləməsinin qarşısının alınması barədə xahişləri nəticə verdi. Qarabağdakı türk əsgərinin geri çəkilməsi və Azərbaycanla Ermənistan arasındakı məsələlərin siyasi yolla həll olunması qərarlaşdırıldı. İstanbuldakı erməni nümayəndələrinin gətirdikləri dəlil ondan ibarət olmuşdu ki, türk ordusu Qarabağa girməsə, ermənilərlə Azərbaycan türkləri arasında heç bir qanlı toqquşma olmayacaq. Ancaq bu erməni nümayəndələri unudurdular ki, Andranikin rəhbərliyi ilə bu bölgədə onlarca kənd yandırılmış, minlərlə Azərbaycan türkü vəhşiliklərlə qətlə yetirilmişdi. Qocalara, uşaqlara, xəstələrə belə aman verilməmişdi.

Beləliklə, 8 oktyabr 1918-ci ildə 1-ci Azərbaycan diviziyasının Ağdama toplanmasıyla başlanan Qarabağ hərəkatının ömrü bir ay çəkmiş, bu hərəkat noyabrın 8-də komandanlığın azərbaycanlı general Yusifova keçməsi ilə sona çatmışdı.

41. "Borba" qəzeti, 25 oktyabr 1918-ci il. № 201. "Erməni-tatar münasibətlərinə dair".

Türkiyəli ziyalıların, şairlərin Azərbaycana gəlişi

Qafqaz İslam Ordusunu formalaşdıran zaman şair və ziyalıların da bu azadlıq savaşında iştirakının daha səmərəli olacağını düşünən Ənvər Paşa aydınların bu hərəkata qoşulması üçün qərar qəbul etdi. Ordunun siyasi müşavirliyi təsis olundu, turançı dünyagörüşü ilə tanınan, siyasi türkçülüüyün ideoloqlarından hesab edilən Əhməd bəy Ağaoğlu bu vəzifəyə təyin olunaraq Azərbaycana gəldi. Cənubi Azərbaycanda isə türk hərbi birliklərinin tərkibində Azərbaycanda islamçı baxışları ilə seçilən və bu yöndə bir neçə önəmli kitabın müəllifi olan Abdulla Şaiqin qardaşı Axund Yusif Ziya Talıbzadə siyasi iş aparır, türk xalqlarının vəhdəti fikrini önə çəkirdi. Alxan Bayramoğlunun "Qafqaz imdadına çatan türkün könül nəğmələri" kitabının ön sözündə Türkiyə Cümhuriyyətinin Azərbaycandakı səfirliyinin sabiq mətbuat müşaviri Turqut Ər şair və ziyalıların Qafqaz İslam Ordusu ilə birgə Azərbaycana gəlişi barəsində yazır: "Nuru Paşa qan içən düşmənlərin zorakılığı altında evlərdə, çayxanalarda, köylərdə yazdıqları şer və nəşr etdikləri yazıları əhaliyə gizlin-gizlin paylaşan türkçü vətənpərvər şair və yazarların, türkiyəli həmkarlarının Azərbaycana gələrək münasibətlər qurmasının vacibliyini fikirləşdi. Bu fikrini İstanbuldakı qardaşı, baş komandan vəkili Ənvər Paşaya çatdırdı və xahiş etdi. Ənvər Paşa qardaşı Nuru Paşanın bu tələbini uyğun bilərək bir qrup türkiyəli şair və yazarları Azərbaycana göndərməyi qərarlaşdırdı".

"Yeni gün" qəzetinin mühərriri Rövşən Əşrəfbəy, şairlərdən Arif Üryan Qaraosman, İbrahim Şakir Azərbaycana gələrək qan və din qardaşlarının azadlıq savaşında onlarla birlikdə olduqlarını, türk millətinin haqq işinə dəstək verdiklərini ictimaiyyətlə görüşlərində bəyan etdilər. Bu ədəbiyyat və mədəniyyət xadimləri, mətbuat işçiləri Azərbaycandakı ədəbi fəaliyyətlərində xalqımızın istiqlal savaşını alqışlayır, onu vəsf etməklə yanaşı, elə bir duyğu aşılamağa çalışırdılar ki, bu qazanılan nemət haqq savaşında qanla əldə olunub və bunu qoruyub-saxlamaq üçün bütün çətinliklərə sinə gərmək lazımdır. Çünki türk xalqı özünün keçmiş tarixi, soy-kökü, milli və mənəvi dəyərləri ilə azadlığa, istiqlaliyyətə qadirdir. Bakı bolşevik-daşnak hərbi birləşmələrindən azad olduqdan sonra Türkiyə və Azərbaycanın türk dünyası üçün böyük bir örnək olacağını, bu mədəni mərkəzlərin türk xalqlarının həmrəyliyində töhfələr verəcəyini "Hilali Əhmər" qəzetində Əli bəy Hüseynzadə "Anadolu və Azərbaycan" məqaləsində geniş şəkildə əks etdirmiş, Anadolu və Azərbaycan əlaqələrinin siyasi, tarixi, etnoqrafik aspektləri təhlilə çəkilmişdir. Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: "Bu tərəflərin birləşməsində hər iki tərəf xeyir götürə bilər. Baxmayaraq ki bu vilayətlərin sakinlərinin danışıqlarında müəyyən fərqliliklər müşahidə olunur, ancaq onlar bir-birlərini daha yaxşı başa düşürlər"⁴². Anadolu və Azərbaycan ziyalısının dünyagörüşündə, təfəkküründə müəyyən fərqliliyin olduğunu yazan mütəfəkkir "Azərbaycan ziyalılarının bir

42. "Borba" qəzeti. 17 sentyabr 1918-ci il. № 169. səh.2. "Türkiyə mətbuatından".

qisminə rus mədəniyyətinin təsir göstərdiyini" bu və ya digər mənada ruslaşdığını düşünürdü. Xalqın iki müxtəlif idarəetmə sistemi altında olduğundan fərqli xarakterlərin ortaya çıxdığını, ancaq bütün bunların keçici bir hal olduğunu düşünən Əli bəy "Azərbaycan kəndlisi özünün bir qədər üsyankar xarakterini itirib"- deyər yazırdı. Əksinə, Anadolu kəndlisi müharibəyə olan ənənəvi meylini qoruyub-saxlayıb ki, bu mənada müxtəlif dünyagörüşlü adamların yaxınlaşması daha yaxşı nəticələr verə bilər. Əli bəy Hüseynzadə yazırdı: "Əgər bu gün Anadolu Azərbaycanın azadlığı naminə qan tökürsə, sabah Azərbaycan Anadolunu yoxsulluqdan xilas edə bilər. Azərbaycanı xilas etməklə Anadolu həm də özünü xilas etmiş olur".

Əli bəy Hüseynzadənin uzaqgörənliklə söylədiyi bu fikir indi də əhəmiyyətini itirməmiş, ictimai-siyasi fikir yükünü zamanımıza daşmışdır. Məhz buna görə də Azərbaycanın istiqlal savaşında tək ordu ilə deyil, həm də qələmlə mübarizə aparılmış, Hüseyn Cavidin, Abdulla Şaiqin, Cəfər Cabbarlının, Salman Mümtəzın sırasında türküyəli şairlər də yer almışdır.

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycana gəlişi üçün mətbuatda ideoloji zəmin yaradan və ordunun tərkibində döyüşən ziyalılardan biri də Ənvər Paşanın Türkünə səfərində onunla birgə ömrünün sonunadək mübarizə aparmış Axund Yusif Ziya Talibzadədir. 1877-ci ildə Tiflisdə doğulan Yusif Ziya Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, türkcülük ideyasını poeziyamıza gətirənlərdən olan Abdulla Şaiqin böyük qardaşıdır. Elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə yanaşı, "Şərqi rus", "Həyat", "İrşad", "Füyuzat", "İqbal", "Şələlə" kimi dövrü mətbuat orqanlarında türkcülükə, islamçılıqla bağlı yazılarla çıxış edir, milli ideologiyamızın formalaşması aspektindən problemlərə yanaşırdı. Müsavat Partiyasının yaradıcılarından olan A.Y.Talibzadə Azərbaycan türklərinin Türkiyə ilə əlaqələrinin qurulmasında yaxından iştirak etmişdir.

Türk milli kimliyinə sahib Yusif Ziya 1912-ci ildə Balkan savaşında Azərbaycanda qurulan "Qafqaz könüllü hissəsi" sıralarında şair Əhməd Cavadla birlikdə Trakiya cəbhəsində türk mehmetcikləri ilə bir səngərdə düşmənlə mübarizə aparmışdı. Savaş bitdikdən sonra Yusif Akurçalı hər iki Azərbaycan şairinə geri dönmələrini tövsiyə etmiş, bu tövsiyədən sonra hər iki ədib geri dönmüşdü.

Müsavat Partiyası rəhbərliyinin ortaya qoymuş olduğu siyasi platforma ilə müəyyən mənada razılaşmayan Yusif Ziya "İttihad və tərəqqi" partiyasının tərəfdarı kimi Azərbaycanda iş apzarır, mətbuatda romantik türkcülük xətti yeridirdi. 1917-ci ilin sonlarında o, "İttihad tərəqqi" yetkilisi kimi Cənubi Azərbaycanda Osmanlı ordusunun yüksəkçinli zabiti olaraq fəaliyyət göstərmiş. Fəaliyyətinin Cənubi Azərbaycan dövründən sonra Yusif Ziya yenidən Türkiyəyə dönmür və Ənvər Paşanın göstərişi ilə Qafqaz İslam Ordusunun formalaşmasında yaxından iştirak edir.

Qafqaz İslam Ordusunun könüllülərdən ibarət yardım alayının başında Yusif Ziya dururdu. Mühacir Azərbaycan ziyalılarından Əbdülvahab Yurdsevər bu barədə yazır: "Axund Yusifin türkcülüyündə və Turançılığında kimsənin şübhəsi olmasın. Balkan hərblərində Türkiyəyə gedərək orduya könüllü qeyd olunmuş və rəşadəti sayəsində minbaşı rütbəsinədək irəliləmişdi. İstiqlal dövrümüzdə Axund

Yusif Ziya Azərbaycana dönərək Könüllü Yardım Alayı Komitəsini öz üzərinə almışdı.”

Akademik Kamal Talıbzadə bu faktı təsdiqləyərək yazır: “Yusif Ziya 1918-ci ildə türk ordusu ilə bərabər Bakıya qayıdır. Demokratik respublika dövründə Müsavat Partiyasının orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində və dövrün başqa mətbuat orqanlarında fəal iştirak edir, maarif-mədəniyyət mövzularına dair məqalələr nəşr etdirir. Bəzi siyasi məsələlərin həllində demokratik respublika rəhbərləri ilə razılaşmadığı üçün yenidən Türkiyəyə qayıdır. Bir tərəfdən islam və türk birliyini təbliğ edən, digər tərəfdən Qafqaz İslam Ordusunun kifayət qədər nüfuzlu zabiti Yusif Ziya Azərbaycanın qurtuluşunu Türkiyəyə birləşməkdə gördü ki, bu da xalq cümhuriyyəti rəhbərlərinin siyasi platformasına uyğun deyildi. K.Talıbzadənin "razılaşılmayan məsələlər" deyində bu mövqeyi nəzərdə tutduğu şübhəsizdir. Çox kəskin, ziddiyyətli bir dövrdə yaşayan Yusif Ziya Azərbaycan sovetləşəndən bir müddət sonra Nəriman Nərimanovun dəvəti ilə Türkiyədən qayıdır və Naxçıvanda hərbi komissar vəzifəsini yerinə yetirir. Sovetləşmənin Azərbaycanın müstəqilliyinə, milli-mənəvi dəyərlərinə böyük zərbə vurduğunu görənlər Yusif Ziya ölkəni tərk edərək Türkiyəyə qayıdır. Ömrünün sonunadək Türkiyədə bolşeviklərə qarşı milli mücadilə aparan, xəyalında və ruhunda Böyük Turan yaşayan Ənvər Paşanın yanında yer alır. Ənvər Paşanın ölümündən sonra 1923-cü ilin oktyabrında Ceyhun çayını üzüb Əfqanıstana keçmək istəyən Yusif Ziya bolşeviklərlə döyüşərək şəhid olmuşdu.

Türk ordusunun tərkibində mübarizə aparan, döyüş meydanlarında əzmkarlıq nümayiş etdirən şairlərdən biri də Arif Üryan Qaraosmandır. "Gül və sevinc" şeirində şair döyüşçü Qafqaz İslam Ordusunun öz qan qardaşlarına köməyə tələsib, can atdığı çılğın emosiyalarla əks etdirir, bu savaşa müqəddəslik rəmzi verir.

Şair öz şeirlərində özünü Azərbaycan gəncliyinə tutur, onları səfərbərliyə çağırırdı. Arif Üryanın, İbrahim Şakirin, Rövşən Əşrəfbəyin şeirləri "Azərbaycan" qəzetinin oktyabr ayının 25-dən ta 28-ci sayına qədər silsilə şəklində dərc olunmuşdu.

Rövşən Əşrəfbəyin şeirləri də Vətən sevgisi, torpağa bağlılıq hissləri ilə zəngindir. Türkiyəli ədiblər yalnız Azərbaycanın ədəbi həyatında iştirak etmir, ictimai-siyasi proseslərin fəal hərəkətverici qüvvələrinə çevrilirdilər. Bu ziyalıların görüşləri, Azərbaycanın gələcəyi ilə bağlı düşüncələri "Azərbaycan", "Açıq söz" qəzetlərində dərc olunurdu. Rövşən Əşrəfbəyin gəlişi ilə Əhməd Cavad yazırdı: "Əsrlərdən bəri bir-birindən uzaq düşmüş bir nənənin övladları olan Osmanlı türkləri ilə azəri türkləri, həmd olsun, bu gün uzunsürən bir ayrılığın pəncəsindən qurtardılar. İki qardaş sevincini görənlər və duyan bu al bayrağın bunların başları üzərində dalğalanması bu bayrama yoldaş olduğunu söyləməkdədir. Bu gün minarələrin səsi qulaqlara daha açıq gəlməkdə, topların üstündə parçalanıb da sevdidiyi yurdunu öyləcə düşməne təslim eyləyən mərdxanların mərd ruhu

buludların arasından bizdən pək məmnun qaldığını bizə sevinərək anlatmaqdadır. Allahın sevimli qulları bulunan babalarımızın ruhunu şad etdikdən sonra tutacağımız bir yolda, yavaş-yavaş da olsa, yürürüz. Gələcək məsud günləri bir an əvvəl yoxlaşdırmaq üçün lazım olan imanı, qüvvəni cənab Allahdan niyaz eyləyiriz!

- Ey böyük Tanrı! Türklər sənin himayənə sığındılar, lütfünü görüb, mərhəmətini təcrübə etdilər, göndərdiyin dinin uğrunda tökülən şəhidlərimizin qanı hörmətimizə olsun, bizləri məyus etmə!". Məqaləyə turançı bir duyğu ilə başlayan Əhməd Cavad Türkiyə və Azərbaycanın bir-birinə daha da yaxınlaşması üçün ziyalıların görə biləcəyi işlərdən danışır: "Osmanlı türkünü tanımaq bizə bir ehtiyacdır. Bu ehtiyacın da təmini, şübhəsiz, Osmanlı gənclərinin və mətbuat məsələlərinin əlindədir. Yazıq ki, onlar kəndlərini bizə tanımaq üçün pək ağır davranıyolar. Və bizi tanımaq üçün pək gec hərəkət ediyolar... İstanbul bu sualın üzərində münaqişəyə tutmuşkən, pək yaxından bəri meydana çıxan "Yeni gün" qəzetəsi çıxdığı gündən tanışmaq ehtiyacını açıq duydu. Və kəndisinin mühərrirləri arasından ən istedadlı birisini seçib bizə göndərdi. O zat da yuxarıda adını yazdığımız Rövşən Əşrəf bəydir"⁴³. Rövşən Əşrəf bəyin Azərbaycan ədəbiyyatını, mədəniyyətini Türkiyədə təbliğ etmək üçün çox çalışdığını, buradakı həmkarları ilə düşüncələrini paylaşdığını, bunun isə millətin xeyrinə olduğunu yazan Əhməd Cavad sonda türkiyəli mühərrirə "öz vətəninə xoş gəldin" söyləyir.

Türkiyəli ədib və ziyalıların, xüsusən Rövşən Əşrəfbəyin şərəfinə yay klubunda ziyafət verilməsi də qəzetlərdə öz əksini tapmışdır: "Daha bir-iki sənə əvvəl xəyalımıza belə gələ bilməyən və yuxumuza girməyən "əcaib" düşüncə idi ki, əksəriyyət müsəlmanlara qarşı bağlı olub da məhz qeyri-müsəlmanların istirahət yeri olan bir zalda, qəhrəman türk ordusunun bir tərəfdə musiqi orkestri guruldayıb, digər tərəfdən də o nəcib millətin incə saz taqımı tərənnümsüz olmaqla yerli müsəlmanların qəlbini şövq və zövq ilə dolduruyordu. Bir tərəfdən dəxi nətiqlər möhtərəm Qafqazın şərəfinə bədənış olaraq gözəl-gözəl nitqlər söyləyirdilər".

Azərbaycanın tanınmış ziyalılarından, ədiblərindən olan Firudin bəy Köçərlinin, Nəcəf bəy Vəzirovun, İsa bəy Aşurbəylinin də iştirak etdiyi bu məclisdə ortağ türk ədəbiyyatından, dil problemlərindən, təhsildəki nöqsanlardan söhbət açılıb, çıxış yolları aranmışdı. Günümüz üçün də aktual olan bu mövzuların müzakirəsi Azərbaycan ədəbiyyatında milli özünüdərkə, soy-kökə qayıdışa əsaslanırdı. Ordu və xalqın birliyinin təcəssümü olan belə bir görüşdə Əhməd Cavad deyirdi: "Bizi düşmən əlindən xilas edib istiqlaliyyətimizi özümüzə qaytaran qəhrəman türk ordusunun əqəbincə (yəni arxasınca - A.A.) türkün ürfan ordusunun gələcəyini düşünmürdük. İndi möhtərəm Rövşən Əşrəf əfəndi o ordunun müqəddimə elçisidir".

43. "Azərbaycan" qəzeti, 24 oktyabr 1918-ci il.

Firudin bəy Köçərli isə unudulmuş Azərbaycan ədəbiyyatından danışırdı. Müdiri olduğu Qori Müəllimlər Seminariyası Bakı azad olduqdan sonra övladlarımıza təmiz türk lisanında təhsil vermək üçün Qazaxa köçürülmüş, təhsil sistemində milliləşmə proqramı icra olunmağa başlamışdı.

"Azərbaycan dramnəvislərindən möhtərəm Nəcəf bəy Vəzirov cənabları haqlı olaraq söylədi ki, biz Azərbaycan türkləri dilcə "piyadayız", başımızdakı fikirləri və qəlbimizdəki hissiyyatı bəyan etməyə dilimizdəki sözlər kifayət etmiyor. Çünki əsrlərdən bəri bizi öz dilimizi unutmağa məcbur ediyordular". Təşkil olunan bu cür məclislərdə ortaq türkcənin lazımlılığı müzakirələrin ana xəttini təşkil edirdi. Maarif nazirinin müavini Həmid bəy Şahtaxtinski cənablarının nitqi də öz dilimizi azad və müstəqil şəkildə öyrənməyimiz üçün münbit bir şəraitin yaranışı ilə bağlı idi. Rövşən Əşrəf bəy isə Bakıda özünü ikinci bir İstanbulda hiss etdiyini ərz edərək "özüm buraya azərbaycanlı qardaşlarını ziyarət qəsdı ilə gəlib dərvişanə dönüb-dolaşmaq" istədiyini ziyalılar qarşısında bəyan etmişdi: "Ədib əfəndi vəd verdi ki, İstanbula övdət edib də Azərbaycan türkləri haqqında var qüvvəsi ilə çalışacaqdır".

"Məclis əhli qəhrəman türk ordusu zabitan möhtərəmisindən Asim bəy əfəndi cənablarının da əsgərcəsinə söylədiyi bəliğ-nitqini dinləyib feyziyab oldular. Müzəffər türk ordusu şərəfinə dəxi bir çox nitqlər söyləyib, "Yaşasın türk ordusu" deyə zabitan həzrətlərini alqışladılar". Bakı və İstanbul arasında bir rabitə yaratmaq, ümumi dil, tarix birliyini reallığa çevirmək istəyən toplantını "Azərbaycan mücahidlərindən məşhur İsa bəy Aşurbəyli cənabları" yekunlaşdırdı. Bütün bu görüşlərin, təmasların intensivliyi Azərbaycan ictimaiyyəti, ziyalıları arasında oyanış, milli dirilik hissini artırmışdı. "Azərbaycan" qəzeti oktyabr ayının sonu - noyabr ayının əvvəlləri Rövşən Əşrəf bəyin "Türk ədəbiyyatı - lisani və türk cərəyan əfkarı" adlı konfransını dərc etmişdi. Türk ədəbiyyatının tarixi, dünəni və bu gününü əhatələyən bu konfrans ədiblərimiz tərəfindən maraqla qarşılanmışdı.

Azərbaycanı öz istiqlalına qovuşduran, 6 aylıq hərbi meydanlarında qanlarını axıtmış türk ordusunun zəfəri millətin milli-ədəbi oyanışına zəmin yaratmışdı. Bu bizim şərəfli bir tariximizdir".

Qafqaz İslam Ordusunun qeyri-türklərə qarşı düzümlü etnik siyasətinin mətbuatda əksi

May ayının 25-də Gəncəyə gələn Nuru Paşanın Yevlax stansiyasında qarşılama mərasimində Azərbaycan türkləri ilə yanaşı ermənilər də iştirak edib, bu ali qonağı duz-çörəklə qarşılamışdı⁴⁴. Ermənilərin bu tədbirdə iştirakı Qafqaz İslam Ordusunun komandanı kimi Nuru Paşanın gəlməsindən xeyli əvvəl türk ordusunun Gəncəyə gəlməsi və onların əhali ilə apardıqları danışıqlar nəticəsində yaranmışdı. Ancaq "Daşnak-sütyun" partiyasına və Naxçıvan-Qarabağ ərazilərində qətliaamlar həyata keçirən Andranikə bağlı olan silahlı ermənilər Gəncənin Dağlıq hissəsində türk ordusuna qarşı mübarizə aparmaq əzmində idilər. Nuru Paşanın Gəncə ermənilərinə öncə müraciət edərək yerli hakimiyyəti tanımağa dəvət etməsi onu göstərirdi ki, o, hər bir etnik xalqın nümayəndəsinə Azərbaycan vətəndaşı kimi yanaşırdı. Kiçik silahlı toqquşmadan sonra tərk silah olan ermənilər çox keçmədi Qafqaz İslam Ordusu komandanlığı və Azərbaycan milli hökuməti nümayəndələri ilə təmas qurdular. Nuru Paşa Gəncədə erməni kilsəsini ziyarət etdi, Erməni Milli Şurası üzvləri ilə görüşdü, onların istəkləri ilə tanış oldu⁴⁵. Nuru Paşanın ermənilərə qarşı belə düzümlü insani münasibəti Tiflisdə dərc olunan "Borba" qəzetinin də diqqətindən yayınmamışdı: "Erməni nümayəndələri bir neçə dəfə müdafiə olunmaları xahişi ilə Paşanın qəbulunda olublar. O, ermənilərə həyatlarının və əmlaklarının qorunacağına dair vədlər verib. Şəhəri iki hissəyə ayıran körpü türk əsgərləri tərəfindən mühafizə olunur"⁴⁶.

Ermənilərin tam təhlükəsiz şəraitdə, türk ordusunun təminatı altında dinc yaşamasının təmin olunduğu vaxt bolşevik-daşnak qoşunları Gəncəyə hücum adı altında Bakı ətrafı rayonlarında Azərbaycan türklərinin qətliaamını həyata keçirirdi. Bu faciələrdən yaxa qurtaran Şamaxı müsəlmanlarının Bakıya varid olması və qaçqınların siyahısını öz səhifələrində dərc edən anadilli mətbuat orqanları bu barədə məlumatlar çap edirdi⁴⁷.

Cəbhə xəttinə yaxın ərazilərdə yaşayan ermənilərin "basqın qüvvəsi" kimi Qırmızı Ordu sıralarına qatılması adi hal almışdı. Türk ordusu komandanlığı ermənilərin bu hərəkətlərinin qarşısını hərbi müdaxilədən öncə müraciətlər yaymaqla almaq istəyirdi. Podpolkovnik Rüstünün "Bakı yollarında" hərbi məmuarında belə müraciətlərlə bağlı məlumatlar əksini tapmışdır: "Osmanlı ordusuna təslim olanlar və itaət edənlərlə yaxşı davranılacaq, əks hərəkət edənlər isə cəzalandırılacaqdır".

44. "Bakinski raboçi", 10 iyun (28 may) 1918-ci il. № 109. (225). Türk generalı Zaqafqaziyada.

45. "İttihad" qəzeti, 25 may 1919-cu il. № 9

46. "Bakinski raboçi", 26 (16) iyun. № 124. (240). "Yelizavetpol. "Borba" menşevik qəzetindən.

47. "Hümmət" qəzeti, 1 iyun 1918-ci il.

Avqustun 5-dən etibarən Bakı ətrafında döyüş mövqelərində qərarlaşan Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına "Bakı ermənilərinin başına ağır qoymaq üçün" Gəncə erməniləri 6 nəfərlik nümayəndə heyəti ilə müraciət etmişdi. Erməni katolikosu Levonun adından müraciəti Şahnazarov Nuru Paşaya çatdıraraq, onların cəbhə xəttini keçərək Bakıya erməni soydaşları ilə danışıqlar aparmağa icazə istəmələrinə müsbət cavab verilmişdir⁴⁸.

Bakının azad olunacağını yəqinləşdirən Gəncə erməniləri *baş* nazir Fətəli Xan Xoyskini qələbədən öncə təbrik edərək, onların salamlarını Nuru Paşaya çatdırmağı xahiş etmişdilər. Fətəli Xan Xoyski "neytral və kifayət qədər korrekte olunmuş mövqeyə görə ermənilərə təşəkkür etmiş, "yerli ermənilərin hakimiyyətdə və parlamentdə təmsil olunacağını" vəd etmişdi.⁴⁹

15 sentyabr hadisələri zamanı guya Bakıda ermənilərə qarşı qətliamlar həyata keçirildiyini iddia edənlərə qarşı milli mətbuatımızın verdiyi cavablar konkret faktlara əsaslanırdı: "İndi parlamentdə təmsilçilik hüququ qazanan ermənilərə bu haqq Qafqaz İslam Ordusu Bakıda olduğu vaxt verilmişdi"⁵⁰.

Guya Bakıda erməniləri qətlə yetirdiyinə görə ingilislər tərəfindən Batumda həbs olunan Nuru Paşanın günahsız olduğunu yazan "İttihad" hətta bunu ermənilərin özlərinin də etiraf etdiyini dəlil-sübut kimi göstərirdi: "Qafqazın bütün müsəlmanları Nuru Paşanın həbs olunmasına qarşı etiraz etməlidirlər. Təkcə Qafqaz müsəlmanları deyil, həm də Qafqazın qeyri-müsəlmanları Nuru Paşanın və onun ordusunun xeyirxahlığına yaxşı bələddirlər, amma təəssüf ki, Nuru Paşaya, onun qoşunlarına qarşı sürülən ittihamlara biganə yanaşırlar. Şəxsən mən Bakıda həmin sentyabr günlərində zərər çəkmiş bir çox şəxslərə müraciət etmişəm və onların hamısı aydın söyləmişlər: türklər bizə toxunmamışlar"⁵¹.

Bakıya daxil olandan bir neçə gün sonra Nuru Paşa Azərbaycan ermənilərinə müraciət edərək Qafqaz xalqlarının sülh şəraitində, birgə yaşayışındakı problemlərə toxunmuşdu: "Bizə qonşu olan erməni xalqı, təəssüflər olsun ki, öz rəhbərlərinin kor-koranə siyasəti nəticəsində və öz xalqının tarixində faciəvi rol oynamış "Daşnaksütyun" partiyasına arxalanırlar. İndiki şərait qətiyyətlə geriye baxmağı, özünün tarixi səhvlərini etiraf etməyi tələb edir. Bu yolun mahiyyəti Osmanlı imperatorluğunu parçalamağa çalışan dünya dövlətlərinin intriqalarından qəti surətdə imtina olunması yoludur. Bu öz Şərqi siyasətini erməni xalqının qanı üzərində quran və erməni xalqının səylərindən sui-istifadə edən xarici dövlətlərin cəhdlərindən imtina yoludur. Yalnız bu halda erməni millətinin qonşu xalqlarla dinc, birgə yaşayışı mümkündür. Çox təəssüf ki, Cənubi Qafqazın bütün hissələrində törədilən qanlı hadisələrə baxmayaraq, erməni xalqının rəhbərlərinin birdəfəlik ayılmasını

48. "Azərbaycan" qəzeti" 19 sentyabr 1918-ci il. № 4.

49. "Azərbaycan" qəzeti, 19 sentyabr 1918. № 4

50. "İttihad" qəzeti, 25 may 1919-cu il. № 9

51. Həmin qəzetin eyni sayı.

müşahidə etmirik".

"Daşnaksütyun" partiyasının erməni xalqının düşməni olduğunu, öz xalqının faciələri ilə siyasi oyun quranların bu oyunlardan əl çəkməli olduğunu, yoxsa onların Cənubi Qafqazda böyük fəlakətlərə yol açacağını söyləyən Nuru Paşa Bakıda, Şamaxıda müsəlmanların kütləvi şəkildə qətlə yetirildiyini xatırladırdı. Ancaq qəribə haldır ki, Tiflisdə çıxan menşevik qəzetləri Nuru Paşanın bu müraciətini Qarabağa erməni silahlılarının hücumu ərəfəsində etdiyini yazır və xüsusi vurğulayırdılar ki, Qafqaz İslam Ordusu komandanı erməniləri mübarizələrinə son qoymağa çağırıb.

Azərbaycan milli hökumətinin və türk komandanlığının dözümlü etnik siyasəti tək ermənilərə ünvanlanmırdı, Azərbaycan vətəndaşları olan ruslara, almanlara, yəhudilərə də şamil edilirdi. Azərbaycan vətəndaşları kimi bu etnik qruplara həssas yanaşılır, qanunları pozanlar isə, təbii ki, cəzalandırılırdı.

"Mərkəzi Xəzər Diktaturası" hakimiyyətdə olduğu müddətdə Bakıda yaşayan ruslar Milli Şura yaratmaq istəmişdilər, buna nail ola bilməmişdilər. Sentyabrın 21-də Rus Milli Şurasının sədri M.F.Podşeybakinin Azərbaycan hökumətinə qeydiyyatla alınmaları xahişinə müsbət cavab verildi və bu cəmiyyət yaradıldı. Hətta bu quruma maddi yardımlar göstərildi. Rus zabitləri Nuru Paşaya təşəkkür izhar edən zaman o deyir: "Türk əsgəri heç cür barışa bilməz ki, onun rus yoldaşı korluq çəksin". Gürcüstandan, Ermənistandan qaçqın düşən ruslar pənah yeri kimi Azərbaycanı seçirdi. Sentyabr ayının 27-də Nuru Paşa Fətəli Xan Xoyski ilə birgə rus kilsəsinə gedərək, rus icmasının üzvləri ilə görüşmüş, onların qarşısında çıxış etmişdi. Çıxışında Nuru Paşa vurğulayırdı ki, Bakının rus əhalisi özlərini türk qoşunlarının himayəsi altında təhlükəsiz hiss etməlidir. Rus keşişi Krivçenko isə cavab nitqində söyləyirdi: "Türk düşmən olaraq ölüm-dirim müharibəsi aparır. Lakin müharibədən sonra nifrətini unudaraq dünənki düşməninə dostluq əli uzatmağı bacarır"⁵².

Bolşevik qoşunlarına qarşı Kürdəmir ətrafındakı döyüşlərdən sonra qeyri-türklərin ordu sıralarından kənarlaşdırılması prosesinə başlayaraq bu hərbi siyasəti həyata keçirən Nuru Paşa Bakı alınandan sonra rusların orduya cəlb olunması haqda əmr imzaladı və bu işi həyata keçirmək Azərbaycan Respublikasının polis müfəttişi Bahəddin bəyə tapşırıldı. Mətbu orqanlarında Bahəddin bəy belə bir elan verdi: "Əlahəzrətin əmri ilə Nuru Paşanın ordusuna yazılmış bütün rus zabitlərindən əmək haqlarını almaq və yoxlamadan keçmək üçün polis müfəttişliyi dəftərxanasına gəlmələrini xahiş edirik"⁵³. Qəzetin həmin sayında 4 bənddən ibarət olan digər bir elan da çap olunub. Əsirlərin dəyişdirilməsi komissiyasının adından nəşr olunan bu elanda rus hərbcilərinin hərbi hissələrə qayıdışı və xidmətlərinin davamı üçün heç bir problemin olmadığı, eyni zamanda Rusiyaya köçmək istəyənlərin Rus Milli

52. "Ədəbiyyat" qəzeti, 16 sentyabr 2005-ci il. Həsən Həsənov (Əzizoğlu). 1918-ci il sentyabr-oktyabr Bakı hadisələri.

53. "Azərbaycan" qəzeti, 31 (18) oktyabr 1918-ci il. Elan.

Şurasına, səlahiyyətli polis idarəsinə, Bakı Türk Qərargahına müraciət etməli olduqlarını, sənədlərin qəbulunun oktyabrın 6-dan 10-dək davam etdiriləcəyi əksini tapmışdır. Bütün bu qərar və sərəncamlar onu göstərir ki, ruslar üçün ciddi bir problem yaşanmamışdır. Çox təəssüf ki, türk ordusu Mudros sazişinə əsasən Azərbaycanı tərək edəndən sonra Nuru Paşaya təşəkkürlər ünvanlayan rus zabıtlərinin bir neçəsi "Yedinaya Rossiya" qəzetində onun əleyhinə yazılar dərc etməyə başlamışdı.

Azərbaycan milli hökuməti Bakıya köçdükdən sonra ilk atdığı addımlardan biri müxtəlif xalqların nümayəndələrinin ictimai qurumlarının, milli şuralarının qeydiyyatdan keçib, fəalliyət göstərməsi ilə bağlı oldu. Bakı Xalq Komissarları Sove-tinin səlahiyyətlərini qanunsuz şəkildə əllərindən aldığı Bakı şəhər Duması fəalliyət göstərməyə başladı ki, bu yerliözüniidarətmə orqanında müxtəlif xalqların nümayəndələri təmsil olunurdular. Gəncədə və indiki Xanlar rayonu ərazilərində, digər bölgələrdə məskunlaşmış almanlar da özlərini kifayət qədər rahat hiss edirdilər. Nuru Paşa hələ Gəncədə olduğu vaxt Almanıyanın İstanbuldakı konsulu Gəncəyə gəlmiş, alman kolonistlərinin həyat tərzi ilə yaxından tanış olmuşdur. Almanlar ilə Azərbaycan hökuməti arasında alman azərbaycanlılarının hüquqlarının qorunması ilə bağlı 1918-ci il sentyabrın 18-də müqavilə imzalanmışdır.

Qafqaz İslam Ordusunun komandanı kimi Nuru Paşa Azərbaycanda olduğu müddətdə bütün çıxışlarında və atdığı addımlarda milli mənsubiyyətindən, dini etiqadından asılı olmayaraq bütün Azərbaycan vətəndaşlarına eyni münasibət bəslədi və ayrı - seçkilik salmayaraq eyni hüququ, bərabərlik prinsiplərini tətbiq etdi. Vəziyyəti gərginləşdirmək, milli-dini ayrılıq salmaq istəyənlər qanun qarşısında və islam qaydalarına uyğun şəkildə cəzalandırıldılar. Bütün bu addımları kənardan seyr edənlər, ələlxüsus da Tiflis qəzetlərində bu siyasətin doğruluğunu etiraf edirdilər: "Azərbaycan siyasətçiləri o zamanlar yaxşı anlayırdılar ki, onlar sonralar yaranacaq müsəlman cümhuriyyətlərinin məsuliyyətini daşıyırlar". Bu məsuliyyət isə demokratik prinsiplər və milli azlıqlara göstərilən qayğı idi. Azərbaycan siyasətçilərinin birinin açıqlamasında isə bunlar ərz olunurdu: "Əgər biz bu şərtlərə əməl etməsək, sonralar yaranacaq müsəlman cümhuriyyətlərinin müstəqilliyə yolunu bağlaya bilərik"⁵⁴.

Azərbaycanın bu demokratik, humanist prinsiplərinə qarşı öz düşmənçilik niyyətlərini həyata keçirən, erməni-İngilis birliyi üzərində siyasət qurmaq istəyən "Daşnaksütyun" partiyasının "Znamya truda" qəzeti türk ordusu Bakını tərək edib, İngilis, qoşunları gələndən sonra yazırdı: "Bütün dünyaya ölüm və fəlakət yayan Almanıya-Türkiyə bloku üzərində İngiltərə, Fransa və Amerikanın sarsıdıcı qələbəsi, bu üç dövlətin bütün bəşəriyyət üçün, həm böyük, həm də kiçik xalqlar üçün yaxşı həyat müjdəçiliyi olmasaydı, sözsüz ki, bu gün Bakıda heç bir vicdanlı, həqiqəti yazan

54. "Ədəbiyyat" qəzeti, 16 sentyabr 2005-ci il. Həsən Həsənov. "1918-ci il sentyabr-oktyabr Bakı hadisələri".

mətbu orqan barədə söhbət gedə bilməzdi. Yalnız noyabrın 17-də Tomsonun başçılığı ilə bizim şəhərə daxil olan müzəffər müttəfiq qoşunları bizə azad nəfəs almaq, vicdanla düşünmək imkanı verdi. 15 sentyabr və 17 noyabr təkcə Bakı üçün yox, həm də bütün Qafqaz üçün iki ziddiyyət, iki hüddud, lap Əhrimən və Hörmüz kimi, zülmət və nur kimi əlamətdar günlərdir". Bu düşmən münasibətinə qarşı "Azərbaycan" qəzeti yazırdı: "Biz zaman-zaman Bakı və onun ətrafında Yerevan və Tiflis daşnaklarının törətdikləri qırğınları, zorakılıqları göstərmişik. Lakin "Daşnaksütyun" partiyasının rəhbərləri bunu bəzi erməni hərbi hissələrinin bolşevizmə yoluxmaları ilə izah edirdilər. Əslində, fakt ondan ibarət idi ki, "Daşnaksütyun" və digər erməni partiyaları özlərinin bolşeviklərlə tam həmrəy olduqlarını sübut edirdilər, Bakını və Dağıstanı atəşə tuturdular. Oraları xarabazarlıqlara qoyub, Şamaxını tamamilə dağıdırdılar, O zaman ki vəziyyət aydınlaşdı, daşnaklar arxalarında ingilisləri hiss etdilər, onda bolşevikləri devirdilər və müsəlmanlara qarşı ağılsız milli mübarizəyə başladılar. Bakıda nəşr olunan daşnakların "Vperiyod" qəzeti öz səhifələrində Türkiyə-Azərbaycan qoşunlarına qarşı ingilis-erməni hərbi birliyini, əməkdaşlığını təbliğ etməyə başladı".

Ermənilərin üzünü Avropaya tutub belə yalan təbliğat aparmaları tarixi reallıqların tam əksinə olduğundan o qədər də effekt vermədi və həqiqətlər çox keçmədi öz yerini tapdı.

Türk ordusunun geri çağırılması və onun mətbuatda işıqlandırılması

I Dünya müharibəsinin sonu və Türkiyənin məğlubiyyəti Azərbaycan üçün növbəti çətinliklər yaratdı. Noyabr ayının 3-də rəsmi şəkildə elan edilən və mətbuatda geniş izahlara yol açmış Mudros barışıqına görə, müttəfiqlər Bakını işğal etməli idi. "Azərbaycan" qəzeti "müttəfiqlərin Türkiyə ilə əqd etdikləri müharibə şərti 31 oktyabr 1918-ci il saat 12-dən qanuni güc alır" deyə barışın şərtlərinin bütün bəndlərini çap etmişdi. Sazişin 11-ci bəndinə görə, Türkiyə əsgərləri İranın şimal-qərbindən çəkilməli, Zaqafqazıyanı boşaltmalıdır⁵⁵. "Bütün dəmir yollarından müttəfiqlərin azad surətdə istifadə edəcəyi" haqda sazişdə əksini tapan müddəaları Azərbaycanın müstəqilliyinə vurulan zərbə kimi qiymətləndirən Azərbaycanın fəvqəladə səlahiyyətli nümayəndəsi Ə.M.Topçubaşov Türkiyə tərəfinə bu barədə nota verdi. Bu etirazların qarşılığında Azərbaycanda türk ordusunun olması bəhanəsinə görə müttəfiqlərin bu cür addım atdığını söyləyən Türkiyə rəsmiləri "nə ola bilər, onlar qalibdir, biz məğlub" cavabını vermişdilər. Noyabr ayının 4-də Topçubaşov Mudros barışıqının Azərbaycana aid hissəsi ilə bağlı Osmanlı hökumətinə növbəti notanı təqdim etdi. Bütün bu etirazlara, nota mübadilələrinə baxmayaraq müttəfiqlər kiminsə dəvət edib-etməməsindən asılı olmadan dünya müharibəsinin yekunu kimi Bakıya daxil oldu. Müttəfiq dövlətlərin təmsilçisi olan ingilislərlə danışıq aparmaq üçün hökumət Ənzəliyə nümayəndə heyəti göndərdi: "Əhməd bəy doktor Rəfibəyov və Nəsim bəy Yusifbəyov. Onlar üç hökumət heyəti ilə danışıqlar və müttəfiqlərin Vilson prinsiplərinə etiraz etməyiblər"⁵⁶.

Mudros barışıqının Azərbaycana aid maddələrinə görə Osmanlı imperiyasından narazı qalmasına baxmayaraq Azərbaycan xalqı vaxtilə türk ordusunu böyük hərəratlə qarşılaşdığı kimi, dünya müharibəsində məğlub dövlətlər arasında olmasından ehtiyat etməyərək türk ordusunu dərin hörmət və ehtiyatla yola saldı. Noyabr ayının 10-da bazar günü Azərbaycan hökuməti Nuru Paşanın və Qafqaz İslam Ordusu şərəfinə yay klubunda ziyafət verdi: "Klubun içi və dəhlizləri gözəl və nurluq xalqlarla döşənmiş, divarları dəxi ay-uldüzlu bayraqlarla bəzənmiş idi. Yuxarıda böyük musiqi orkestri, aşağıda həm Osmanlı və həm Azərbaycan türklərinə məxsus milli sazəndə və xanəndələr tərənnüm saz olmaqda idilər. Hökumət əhlindən ümumi nazirlərimiz, baş nazir ilə bərabər, şəhərimizin bütün məmurları, ümumi zabitan əfəndilər, İran konsulu cənabları, ziyalılarımız, böyük tacirlərimiz və sair əyər ziyafətdə hazır idilər".

Azərbaycan hökumətinin təşkil etdiyi bu ziyafətdə 400 insan iştirak etmişdi: "Nuru Paşa həzrətlərinin salona virudu əsasında musiqi orkestri tərənnümsaz olub, məclis əhli səfbəsteyi-ehtiram durub Paşa həzrətlərini səmimiyyətlə salamladılar".

55. "Azərbaycan" qəzeti, 11 noyabr 1918-ci il. "Qəzetlər elan etmişdir".

56. "Azərbaycan" qəzeti, 15 noyabr 1918-ci il.

Ziyafətdə ilk sözü baş nazir Fətəli Xan Xoyski söyləmiş, Azərbaycanın istiqlal savaşında türk ordusunun qardaş köməyini şərəfli tarix kimi dəyərləndirmişdi: "Azərbaycan çöllərində bizim türk qardaşlarımızın qanı bizim türklərin qanı ilə bir - birinə qarışdı. Mənşə etibarilə biz bir-birimizə qohumuq, İLK bizim bir-birimizə qarışan qanımız bunu daha da möhkəmləndirdi, Azərbaycanın azadlığı uğrunda tökülən qanlar Osmanlı və Azərbaycan türkləri arasında yaxınlaşmanın və qırılmaz əlaqələrin möhkəm təminatıdır"⁵⁷.

"Siyasi üfuqdə qara buludlar görünən kibidir" deyərək çıxışına başlayan Məmməd Əmin Rəsulzadə "bir il bundan əvvəl bu zalda müsəlmanlara təyini-müqəddərat vermək barəsində gərgin mübahisələr getdiyini" xatırlayır və deyirdi: "Biz istiqlalımız yolunda mübarizə edəriz, nəticədə bizə ya istiqlalımız qalar, ya uçurulmuş daşlar! Fəqət əmin olunuz, müvəqqəti müzəffəriyyəti sizin üzərinizdə olsa da, zəfər bizimlədir".

"Hazırın aramızda oturan bir zatın nitqinə münəttiz görünürdü. Bu zatın illərdən bəri eşitmədiyi səsini eşitmək, fikrini bilmək, nəzəriyyəindən xəbərdar olmaq istəyirdi. O möhtərəm zat sevgili ustadımız Əhməd bəy Ağayev idi ki, nitq söyləmək üçün yerindən qalxarkən salonda dərin bir sükunət əmələ gəlib, hər kəs bütün diqqətini ona tərəf ətf etdi. Əhməd bəyin nitqində bəzilərinin gözlədiyi kimi atəş yox idi, amma həqiqi bir səmimiyyət vardı: "Bən Bakımı İstanbulda, İstanbulu Bakıda görüb özümü o qədər bəxtiyar görürəm ki, daha ölsəm də, o qədər qəmim yoxdur, dünyadan kam almış kimiyəm".

Ziyafətdə Osmanlı imperiyası və türk Qafqaz ordusu komandanlığı adından Azərbaycanın istiqlalı üçün 6 ay qanlı çarpışmalar aparmış Nuru Paşa çıxış edərək komandirlik etdiyi ordunun Azərbaycan üçün indən sonra da çalışmaq istəyində olduğunu söylədi: "Nuru Paşa nitqinin sonunda deyirdi: "Qardaş Azərbaycan türkünün mənafeyi hər bir türk üçün müqəddəsdir. Əgər Azərbaycanın azadlığı yolunda yeni qurbanlar lazım olarsa, ona da hazırıq".

Türk ordusunun geri çağırılması Azərbaycan ictimaiyyəti də, ziyalılar arasında kədər dolu izlər buraxdı. Hətta ölkənin istiqlalına qarşı böyük bir təhlükənin mövcudluğunu düşünən, pessimist ovqata köklənənlər də vardı. Bir həftə əvvəl Paşanın şərafinə verilən təntənəli ziyafətdən sonra Əhməd Cavad ingilis qoşunlarının Bakıya gəlişinə etiraz edərək "Gəlmə" şeirini yazıb "Azərbaycan" qəzetində çap etdirmişdi. Bu pessimist ovqatda tək Əhməd Cavad deyil, o dövrün başqa ədəbləri 17 noyabr tarixini millətin təklənməsi, işğalçıların yenidən cövlan etməsi məqamı kimi öz əsərlərində təsvir etdilər.

Nuru Paşa Azərbaycan ordusunda xidmətə keçmək haqqında məsələ qaldıraraq Azərbaycan hökuməti ilə Qafqaz İslam Ordusu arasında müqavilə imzaladı. Azərbaycan hərbiyyə nəzarəti 1918-ci il noyabr ayının 24-də Quzey Qafqazda və

57. "Azərbaycan" qəzeti, 12 noyabr 1918-ci il.

Azərbaycanda qalib hərbi xidmət keçmək istəyənlər üçün 5881 sayılı əmr verdi. Türk ordusunun bir çox zabıt və əsgəri Azərbaycanda qalib xidmət göstərmək istəyini qanuniləşdirən bu müqavilənin şərtlərinə görə, Azərbaycan xidmətinə girəcək əsgərlər və məmurlar Azərbaycan hökumətinin təbəəsi olacaqlardı. Onlar cəza və mükafatlandırılmaları baxımından Azərbaycan qanunlarına tabe olacaq, bir üst rütbəylə mükafatlandırılacaq, bağlanmış müqaviləni isə bir ildən tez poza bilməyəcəkdir. Əsgər və zabıtlərin maaşla təmini milli hökumət tərəfindən ödəniləcəkdir⁵⁸.

Nuru Paşanın və Qafqaz İslam Ordusunun hərbi heyətinin bu istəyi İngiltərənin İrandakı komandanı, Bakıya öz qoşunlarını çıxarmağa hazırlaşan Tomson tərəfindən qəbul edilmədi.

Tomson sət bir tələb irəli sürdü. Noyabr ayının 17-nə qədər Bakı müttəfiq qoşunlarının ixtiyarına verilməli, bu müddətdə isə Azərbaycanda türk ordusu qalmamalıdır. Nuru və Mürsəl Paşanın bu müddətin çox qısa olduğu, vaxtın noyabrın 27-nə dək uzadılması istəyi də qəbul olunmamışdı.

Nuru Paşa noyabrın 13-dən etibarən Azərbaycanda olan türk hərbiçilərinin, komandirlərinin Gəncəyə toplaşmasına, oradan isə Batum və Qars yolu ilə geri çəkilməsinə başlamışdı. Artıq noyabr ayının 29-da türk ordusu heyəti Gəncədə cəm olmuşdu. Bakıda olduğu kimi, burada da Nuru Paşanın şərəfinə ziyafət təşkil edilmiş, toplantı keçirilmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlu burada da mənalı bir nitq söyləmiş, türk tarixinin şərəfli səhifələrini xatırlamışdır. Nuru Paşa da turançı kimi çıxış etmiş, Azərbaycana haqq işində uğurlar arzulamışdı. 15-ci diviziyanın komandiri Süleyman İzzət bəy Azərbaycan hökuməti nümayəndələrinə xitabən yollarda gələrkən heç bir şəhid məzarını görmədiyi söyləmiş, Vətən üçün şəhid olmuşların nəşinin bir yerə yığılıb, layiqli yerdə dəfn olunmasını xahiş etmişdir. Süleyman İzzət bəy deyirdi: **"Bu şəhidlərin adlarını və şəkillərini məmləkətimizin tarixi üçün qoruyub-saxlayın və tarixinizə yazın"**.

Azərbaycan əsgərləri ilə çiyin-çiyinə verib bu müqəddəs türk torpağı üçün qan axıtmış, can əsirgəməmiş mehmetçilər tək Bakıda deyil, Naxçıvanda, Gəncədə, Şamaxıda, Qarabağda uyuyur. Bu şəhidlər qarşısında mənəvi borcumuz var ki, zaman-zaman xalq öz yaddaşında bu qəhrəmanları yaşadıb, xatirələrini əziz tutub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1 illiyi münasibətilə yığışan Milli Şurada türk əsgərlərinin dəfn olunduğu Çəmbərəkənd qəbiristanlığı ziyarət olunub, nitqlər söylənilmişdi. Bakı əhalisinin topladığı ianələr hesabına Şəhidlər cəməsinin inşası 28 aprel işğalına görə həyata keçə bilmədi.

70 illik rus istilasının sonunda - 1991-ci ildə öz müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycanda vaxtilə nəzərdə tutulmuş yerdə şəhid olmuş türk əsgərlərinin şərəfinə memorial ucaldıldı, əsgərlərin adları lövhələrdə əks olundu. Bu gün məmləkətin

58. Süleyman İzzət. "15 piyada tümeninin Azərbaycan və Şimali Qafqaz hərəkəti və müharibələri". Səh.240-241.

istiqlalı üçün şəhid olmuş türk əsgərlərinin məzarları üzərində abidələr ucaldılır, onların ruhu hər zaman xatırlanır.

Beləliklə, Mudros sazişinə uyğun və Tomsonun ciddi təhdidlərindən sonra Qafqaz İslam Ordusunun hərbi heyəti, silah və sursat yüklənmiş eşelonlar Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmğa başlandı.

Tomson sərt bir tələb irəli sürdü. Noyabr ayının 17-nə qədər Bakı müttəfiq qoşunlarının ixtiyarına verilməli, bu müddətdə isə Azərbaycanda türk ordusu qalmamalıdır. Nuru və Mürsəl Paşanın bu müddətin çox qısa olduğu, vaxtın noyabrın 27-nə dək uzadılması istəyi də qəbul olunmamışdı.

Nuru Paşa noyabrın 13-dən etibarən Azərbaycanda olan türk hərbiçilərinin, komandirlərinin Gəncəyə toplaşmasına, oradan isə Batum və Qars yolu ilə geri çəkilməsinə başlamışdı. Artıq noyabr ayının 29-da türk ordusu heyəti Gəncədə cəm olmuşdu. Bakıda olduğu kimi, burada da Nuru Paşanın şərafinə ziyafət təşkil edilmiş, toplantı keçirilmişdi. Əhməd bəy Ağaoğlu burada da mənalı bir nitq söyləmiş, türk tarixinin şəərəfli səhifələrini xatırlamışdır. Nuru Paşa da turançı kimi çıxış etmiş, Azərbaycana haqq işində uğurlar arzulamışdı. 15-ci diviziyanın komandiri Süleyman İzzət bəy Azərbaycan hökuməti nümayəndələrinə xitabən yollarda gələrkən heç bir şəhid məzarını görmədiyi söyləmiş, Vətən üçün şəhid olmuşların nəşinin bir yerə yığılıb, layiqli yerdə dəfn olunmasını xahiş etmişdir. Süleyman İzzət bəy deyirdi: **"Bu şəhidlərin adlarını və şəkillərini nəmləkətimizin tarixi üçün qoruyub-saxlayın və tarixinizə yazın"**.

Azərbaycan əsgərləri ilə çiyin-çiyinə verib bu müqəddəs türk torpağı üçün qan axıtmış, can əsirgəməmiş mehmetçilər tək Bakıda deyil, Naxçıvanda, Gəncədə, Şamaxıda, Qarabağda uyuyur. Bu şəhidlər qarşısında mənəvi borcumuz var ki, zaman-zaman xalq öz yaddaşında bu qəhrəmanları yaşadıb, xatirələrini əziz tutub. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 1 illiyi münasibətilə yığışan Milli Şurada türk əsgərlərinin dəfn olduğu Çəmbərəkənd qəbiristanlığı ziyarət olunub, nitqlər söylənilmişdi. Bakı əhalisinin topladığı ianələr hesabına Şəhidlər cəməsinin inşası 28 aprel işğalına görə həyata keçə bilmədi.

70 illik rus istilasının sonunda - 1991-ci ildə öz müstəqilliyinə qovuşan Azərbaycanda vaxtilə nəzərdə tutulmuş yerdə şəhid olmuş türk əsgərlərinin şərafinə memorial ucaldıldı, əsgərlərin adları lövhələrdə əks olundu. Bu gün məmləkətin istiqlalı üçün şəhid olmuş türk əsgərlərinin məzarları üzərində abidələr ucaldılır, onların ruhu hər zaman xatırlanır.

Beləliklə, Mudros sazişinə uyğun və Tomsonun ciddi təhdidlərindən sonra Qafqaz İslam Ordusunun hərbi heyəti, silah və sursat yüklənmiş eşelonlar Azərbaycan ərazilərindən çıxarılmğa başlandı.

Ermənilərin "Mişak" qəzetinə istinadən "Borba" yazırdı: "Türk hərbi hissələri Yelizavetpolu tərək edib. Yalnız bir qrup əsgər qalıb. Türklər bəyan ediblər ki, Bakıya yola düşürlər oradan isə Hindistana gedəcəklər. Qoşunların köçürülməsi gecələr

həyata keçirilir"⁵⁹.

Ordunun Azərbaycanı tərk etməsini sevincək halda öz səhifələrinə köçürən Rus Milli Şurasının orqanı "Yedinaya Rossiya" da bu səpkili xeyli sayda material dərc edib: "Dekabrın 8-də Tiflisdən 32, Batumdan isə iki eşelon Qarsa yola salınıb. Xaşuri stansiyasında ayın 7 və 8-də 5 eşelon və 150 vaqon ləngimişdi. Əsgərlər əsəbilik keçiriblər. İğtişaşların qarşısını almaq üçün gecə saat 11-də şəhərə zirehli qatar göndərilib"⁶⁰. Bu məlumatın dərcinin səhərisi isə qəzet Nuru Paşanın gedişi xəbərini eyhamla, Azərbaycan hökumətinin bu gedişi belə əsl "xanlara" layiq təşkil etdiyini xəbər verir: "Bizə bildirirlər ki, Yelizavetpoldan Türkiyə istiqamətinə çar vaqonu adlandırılan Bir vaqonda Nuru Paşa yola düşüb. Bu, Azərbaycan dəmir yolunda mövcud olan ən bahalı, yeganə vaqondur. Söylənilənə görə, bu vaqon Azərbaycana qaytarılmayacaq"⁶¹.

Qəzetin digər məlumatına görə isə dekabrın 20-dən Azərbaycandan Batuma 20 eşelon yola salınıb. Batumdan isə Yelizavetpola bu işləri həyata keçirmək üçün instruktorlar olan 2 eşalon göndərilib.⁶²

Gəncədən sonra Batum və Qars yolu ilə Türkiyəyə qayıdan Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa İstanbulda ingilislər tərəfindən həbs olunaraq Batuma gətirilmişdi.

Türkiyənin "Sabah" qəzetinə istinadən "Azərbaycan" qəzetini 17-ci sayında Nuru Paşanın həbsi barəsində xəbər dərc etdirərək, guya, Ənvər Paşanın hakimiyyətinin sonunda Nuru Paşaya 700 min lirə göndərdiyini, bu məbləğin isə ona çatmadığını yazır.

"İttihad" qəzeti isə Nuru Paşanın həbsi ilə bağlı Qarabəy Qarabəyovun etiraz dolu məqaləsini çap etmişdi. Məqalədə deyilir: "Bizə çatan məlumatlara görə, Nuru Paşa Batumda həbs olunub və o, hazırda həbsxanadadır. Biz Azərbaycan müsəlmanları həyatı və xilasını, şərafətini üçün Nuru Paşaya borcluyuq. Lakin biz Batum komandanlığının müsəlmanların ali heysiyyəti ilə bu cür qeyri-qanuni davranışlarından xeyli təcəccüblənmişik. Biz Batum hakimiyyətinin hərəkətlərində tək cə loyal münasibət yox, həm də türk ordusunun başında dayanan, Azərbaycanı bolşevik-daşnak birləşmələrindən təmizləmiş, hər hansı bir nəfərə qarşı mənfi münasibət göstərməyən Nuru Paşanın təhqir olunmasının yolverilməz olduğunu düşünürük. Bütün Azərbaycan müsəlman əhalisi bizim mövqeyimizi bölüşür və dəstəkləyir"⁶³.

Qafqaz İslam Ordusu rəhbərliyinə daxil olanların həbsini Azərbaycan türkləri-

59. "Borba" qəzeti, 25 oktyabr 1918-ci il. № 201. "Yelizavetpoldan". Səh. 3.

60. "Yedinaya Rossiya", 16 dekabr 1918-ci il. № 12. "Qafqaz və Xəzərətərfi xəbərlər". Səh.3.

61. "Yedinaya Rossiya", 18 dekabr 1918-ci il. № 13. "Nuru Paşanın gedişi". Səh.3.

62. "Yedinaya Rossiya", 30 dekabr 1918-ci il. № 5. "Türk eşelonu". Səh.2.

63. "İttihad" qəzeti, 26 (13) may 1919-cu il. № 9.

nin "şərəf hissələrinin" təhqiri kimi qiymətləndirən milli mətbu orqanlarımız ermənilərin iddiası əsasında həyata keçirilən bu cür halların qarşısının alınmasının vacibliyini vurğulayırdılar. Azərbaycan Mərkəzi Dövlət Arxivində saxlanılan, tədqiqatçı-publisist Şəmistan Nəzirinin çap etdirdiyi bir teleqramda deyilir: "Keçən il anarxiya nəticəsində baş vermiş hadisələr zamanı Nuru Paşa Azərbaycana gəlmişdir. O özünün ədalətli və bacarıqlı hərəkətləri ilə böyük təhlükənin qarşısını ala bilmişdir. Yalnız onun bu ədaləti və bacarığı ilə millətlər arasındakı müharibə dayandırıldı. Biz azad nəfəs almağa başladıq. Lakin bizə çatan məlumatlara görə, sevgi və təşəkkürə layiq olan bizim xilaskarımız xəbis adamların yaydıqları iftira və böhtanlara görə həbs olunmuşdur. Vətənimizin belə sülh şəraitində yaşaması belə nadürrüsləri qane etmir. Biz Yevlax cəmiyyətinin üzvləri parlamentdən xahiş edirik ki, general Nuru Paşa təcili olaraq həbsdən azad edilsin. Bununla da qəhrəmanımız Nuru Paşanın qəlbini ədilən qəsdlərdən xilas olsun".

Qafqaz İslam Ordusunun gəlişi ilə təhlükəsizliklərini təmin etmiş ermənilər Nuru Paşanın həbsindən sonra öz böhtan kampaniyasını işə salaraq guya sentyabrın 15-də erməni qətləmini baş verdiyini iddia edirdilər. Hansı ki Gəncədən gəlib Bakıdakı soydaşlarının başına ağıl qoymaq istəyən, Azərbaycan hökumətinin vətəndaşı olmalarını bəyan edən ermənilər indi Bakıdakı ingilis komandanlığına arxalanaaraq 15 sentyabr hadisələrini təhqiq edən komissiya yaradılmasına nail oldular.

Azərbaycan müsəlman cəmiyyəti fəallarının ermənilərə belə uydurmalarından, böhtanlardan əl çəkmək çağırışları nəticə vermirdi. Gəncə bələdiyyəsinin sədri Ələkbər bəy Xasməmmədovun Erməni Milli Şurası üzvlərini qəbul etməsi barəsində "Naşe vremya" qəzeti yazırdı: "May ayının 10-da Gəncə bələdiyyəsi sədri Ələkbər bəy Xasməmmədov erməni katolikosu Sionu və Erməni Milli Şurası üzvlərini qəbul edib. Görüşdə ingilis komandanlığının göstərişi ilə həbs olunmuş Nuru və Mürsəl Paşanın həbsi ilə bağlı söhbət aparmışdı. Söhbət əsnasında Xasməmmədov Siondan və Erməni Milli Şurası üzvlərindən xahiş etmişdi ki, ingilis komandanlığına məktubla müraciət etsinlər. Nuru Paşanın heç bir qeyri-qanuni hərəkət etmədiyini bildirsinlər. Erməni Milli Şurası üzvləri isə bildiriblər ki, əgər ingilis komandanlığı onlara bu məzmununda müraciət etsə, cavab verərlər. Əgər belə müraciət olmasa, onlar heç bir addım atmayacaqlar"⁶⁴.

Ermənilərin bu əsassız iddialarına qarşı çıxan, baş vermiş hadisələrə obyektiv yanaşmağın ən düzgün yol olduğunu yazan milli mətbu orqanlarımız Nuru Paşanın 6 ay ərzində nəzakətlə davrandığına bütün Azərbaycan vətəndaşlarının şahidliyini əsas gətirirdi. "İttihad" qəzeti yazırdı: "Nuru Paşa Zaqafqaziya, o cümlədən Bakıda olduğu 6 ay müddətində onu əhatə edənlərlə namusla və nəzakətlə davranmışdı, yerli müsəlmanlar və yalnız yerli müsəlmanlar mart günlərində amansızlıqla onların əmlakını qarət edib yandırmış quldurlara qarşı zor işlətməyi

64. "Naşe vremya" qəzeti, 27 may 1919-cu il. № 94. səh.3. Nuru Paşa.

özlərinə rəva bilmişdilər. Nuru Paşanın yüzlərcə xeyirxah əməli hamıya bəllidir. Nuru Paşa hansı cinayəti törətmədi? Nə üçün onu həbs etmişlər? Məgər bəşəriyyətə verilən fayda və xeyir əməllər üstündə adamları həbs etmək lazımdır?"⁶⁵.

Tiflisdə nəşr olunan qəzetlərin bir çoxu türk ordusunun Azərbaycandan çıxarılmasına səhifələrində həvəslə yer ayırır, dünya savaşında məğlubiyyəti "Türkiyənin sonu" kimi qiymətləndirirdilər. "Borba" qəzeti "artıq Bakıdan türk qoşun hissələri çıxarılır və Batumda dəniz limanına daşınır, Şimali Qafqazda da eyni hadisələr təkrarlanır, türk siyasətçilərinin arzuladıqları Turan imperiyasının - hansı ki onun sərhədləri Səmərqənddən Konstantinopola qədər uzanırdı - bu arzuların sonu görünür"- deyər yazırdı⁶⁶.

Azərbaycanın müstəqilliyinin əleyhinə olan qüvvələrin arzularının əksinə olaraq milli hökumət nümayəndələri ilə müttəfiq qoşunlarının komandanı Tomsonla anlaşılma əldə olundu. "Müttəfiq qoşunların vürudu barəsində" milli yöndə olan qəzetlər yazırdı: "Noyabrın 17-də general Tomson başda olmaqla saat 2 radələrində müstəqil Azərbaycan bayraqları ilə təzyin edilmiş "Qafqaz Merkuri" əsgəlinə gəldi. Əvvəldən əsgərlər qarşısında fəxri qarovul dəstəsi durmuşdu. Sahil boyu bütün küçələr, Bulvar və Olginski, Merkurski sokaklar əhali ilə məmlu idi. Bütün millətlərdən burada adam vardı. Səkilərdə insan səfləri durmuşdu. Hər yerdə hökumət tərəfdən inzibati əsgər bulunurdu ki, asayışı xələdar edilməsin. Vapor hələ əsgərə yaxınlaşmamışdı ki, nazirlərdən Behbud bəy Cavanşir, Adil xan Ziyadxanov, tüccarlar, sənaye müəssisələri nümayəndələri avtomobillərdə körpüyə gəldilər. Azərbaycan bayraqları müttəfiq bayraqları yek digərini salamladı"⁶⁷.

Bu dəfə Azərbaycan milli ordusu general Tomsona raport verirdi. Adil Xan Ziyadxanov Tomsona Azərbaycan hökumətinin onu qarşılamak tapşırığı verdiyini söyləyərək Azərbaycana gəlişi münasibətilə generalı təbrik etmişdi. Cavab olaraq Tomson deyirdi: "Cahan müharibəsinin xitami ilə sizi təbrik edirəm. İngiltərə, Fransa və Amerika ordusu komandiri kimi habelə sizə bəyan edirəm ki, Türkiyə dövləti ilə əldə etdiyimiz əhdnamə mövcubincə məmləkətinizi mühafizəyə türk ordusu əvəzinə gəldik. Nə şimdiki, nə də gələcəkdə sizin daxili işinizə müdaxilə fikrində deyiliz"⁶⁸.

Bakıda "mədəni millətlər qoşunu" olmasına baxmayaraq ilk gündən asayiş pozulmuş, şəhərdə atışma baş vermişdi. Qafqaz İslam Ordusu komandanlığının milli hökumətlə birgə tətbiq etdikləri rejim yenisi ilə əvəz olunduğundan bir növ özbaşınalıq yaranmışdı. Tomsonun gəlişindən bir gün sonra, gündüz saat 2-də Voronovski və Qubernski küçəsinin tinində atışma olmuş, iki nəfər qətlə yetirilmişdir. Bakıda qarına

65. "İttihad" qəzeti, 26 (13) may 1919-cu il. № 29. "Nuru Paşa haqda".

66. "Borba" qəzeti, 31 dekabr 1919-cu il. № 21, səh.2. Türkiyənin sonu".

67. "Azərbaycan" qəzeti, 18 noyabr 1918-ci il. "Müttəfiq qoşunların Bakıya vürudu".

68. "Azərbaycan" qəzeti, 18 noyabr 1918-ci il. "Əsgələdə istiqbal".

qarıışıqlıq düşür, dükənlər bağlanır, insanlārın qaçhaqaçı başlanırdı. Vəziyyətin ciddiliyini və təhlükəliliyini görən Tomson Nuru Paşanın sentyabrın 15-də verdiyi əmrə oxşar bəyannamə imzaladı: "Əsgəri qarovullar və rus zabitləri adamları yoxlayıb vəsiqə tələb edəcəklər. Silahlar polis məntəqəsinə təhvil verilmişdir. Əks təqdirdə silah verməyənlər ağır, islam qayda-qanunlarına uyğun cəzalandırılacaq. Türk, alman, Avstriya və bolqar təbəələri ayın 19-na, saat 6-ya qədər tutulub həbs ediləcək. Belə adamları tutub xəbər verənlərə ənam veriləcək"⁶⁹.

Tomsonun ilk atdığı addımlardan biri də "türklərin vurduğu ziyan və xəsarəti təyin etmək üçün" xüsusi komissiya yaratmağı oldu. Məqsəd gələcəkdə bu ziyanın əvəzinin Türkiyə hökumətindən alınmasını əhali arasında təbliğ etməkdən ibarət idi. Hətta bu barədə əhaliyə müraciət də imzalanmışdı. Bu dəfə ingilislərin bu müraciətinə "əzabkeş ermənilər"lə yanaşı, rus zabitləri də qatılmışdı. Onlar rusdilli mətbu orqanlarında Qafqaz İslam Ordusunun komandanlığının milli mənsubiyyətlərinə görə onlarla normal davranmadığını, maaşlarını ala bilmədiklərini iddia edirdilər. Halbuki rus zabitlərinin ordu sıralarına qatılması, onların məvəciblərinin verilməsi haqda Nuru Paşa bir neçə dəfə əmr imzalamış, Rus Milli Şurasının üzvləri ilə təmas qurmuş, onların ehtiyaclarının ödənilməsi haqda göstərişlər vermişdi. Bütün bunlara baxmayaraq ruslar general Anderyusun rəhbərlik etdiyi komitəyə müraciətlər edir, zərərçəkmişlər qismində tanınmalarını xahiş edirdilər⁷⁰.

Noyabr ayının 21-də atışma nəticəsində Mixaylovski xəstəxanasına 14 yaralı gətirilməsi qəzetlərin əsas xəbərinə çevrildi. Türk ordusunun gedişindən bir həftə sonra şəhərdə ərzaq məhsulları beşqat bahalaşdı, çörək dükənlərinin qabağında uzun növbələr yarandı. Türklər Bakıda olduğu müddətdə axşamlar güllə səsləri eşidilmədiyi halda, artıq belə gündüzlər aramsız atışmalar gedir, yoldan ötən təsadüfi adamlar yaralanır, xəsarət alırdılar. Azərbaycan hökuməti artıq qayda-qanun yaratmaqda özünü köməksiz hiss edirdi. Ancaq çətinliklərlə də olsa, asayişin bərpasına hökumət bütünlüklə öz gücünü, imkanlarını səfərbər etməyə başlamışdı.

Qafqaz İslam Ordusu Türkiyəyə dönəndə özləri ilə külli miqdarda ərzağın aparılmasıyla bağlı ingilislərin marağına uyğun qəzetlərdə materiallar dərc olunurdu. Ərzaq qıtlığından narazı olan xalqı bu yolla aldatmaq mümkün idi. Azərbaycanın müdafiə naziri Səməd bəy Mehmandarov parlamentdə çıxışında bu məsələyə öz münasibətini bildirmişdi: "Türklər külli miqdarda ərzaq qoyub getmişdi. Külli miqdarda taxıl, heyvan və sair məmulat qalmışdır. Ona görə mən əmr etdim ki, əsgərlərə yarım girvənkə əvəzinə üç rüb ət, girvənkə yarım çörək əvəzinə, bir rüb çörək verilsin"⁷¹.

Çox keçmədi ki, dekabrın 7-də Azərbaycan parlamentinin ilk açılışı oldu və bu mərasimdə baş nazir Fətəli Xan Xoyski Türkiyənin Azərbaycana köməkliliyini bu

69. "Azərbaycan" qəzeti, 20 noyabr 1918-ci il.

70. "Yedinaya Rossiya" qəzeti, 22 dekabr 1918-ci il. № 16. "Bakı əhalisinə müraciət".

71. "Azərbaycan" qəzeti, 7 mart 1919-cu il. № 131. "Parlamentdə"

cür dəyərləndirirdi: "Heç bir tədbir qüvvəmiz və silahımız yox idi. Aşkar hökumət təşkil etməyə məcbur idik, lakin bunu da edə bilməzdik. Ona binaən bir qüvvəyə lüzum gördük, sülh müzakirəsi zamanı türklərdən bir qədər əsgər almaq iltizam edildi. Sülhnamədə bir fəsil var ki, Azərbaycan hər vaxt lazım görsə, müdafiə hüququ üçün Türkiyə bir qədər əsgər versin. Hökumət bu çarəyə təvəssül etdi. Özünü bilirsiniz ki, Türkiyə öz borcunu yerinə yetirdi. Qonşumuzun köməkliliyi ilə mümkün olmayan bir çox şeylər çətinliklə yavaş-yavaş əldə edildi. Bu təklif ilə başqasına müraciət etmək mümkün deyildi. İstəsək də, bir fayda olmaz idi. Türkiyə həmdinimiz, həmvətənimiz idi"⁷². Fətəli Xan Xoyski bu fikirləri parlamentdə Türkiyənin əleyhinə danışan sosialistlərin cavabı kimi səsləndirmişdi.

Çətinliklərə baxmayaraq Azərbaycan milli hökuməti asayişin bərpası, millimənəvi dəyərlərin qorunması üçün bir çox tədbirlər həyata keçirir, insanların sosial həyat tərzinin yaxşılaşdırılmasına çalışırdı. Ancaq Azərbaycanın istiqlalının əleyhinə olanlar fəaliyyətlərindən geri qalmır, rus və erməni işbirliyi milli dövlətin üzərinə ayaq açırdı. Üzeyir Hacıbəyov bu barədə yazırdı: "Azərbaycan hökumətinin düşmənləri çoxdur. Türklər gedəndən bəridir ki onlar dil açıb hökumətimizi hər yerdə məzəmmət etməyə və töhmətləndirməyə çalışıblar. Bakı şəhərindəki bədxahlarımız bəs deyildir ki, Tiflisdə rus "sosialistlərindən" və erməni daşnaklarından ibarət olan bir qaraguh ki, amalı və arzularının şeytanət və xəyanətinə görə "qaraguh" adlanmasına behəqq layiq və şayəstədirlər. Hökumətimizin və hətta bütün millətimizin əleyhinə qəzetlərdə ağzına gələni deyib, Azərbaycan hökumətinin dağılmasını istəyirlər".⁷³

Üzeyir bəyin dediyi kimi, türklər gedəndən sonra Azərbaycana qarşı təbliğat kampaniyası aparılır, əleyhimizə məqalələr dərc olunurdur Ölkənin daxilində də bu kampaniyaya dəstək verənlər tapılır, müstəqillik əleyhinə fikirlər səsləndirirdilər. Bütün bu siyasi çəkişmələrin, mübarizələrin nəticəsində Qafqaz İslam Ordusunun taleyində oynadığı rolu xalq həmişə yüksək qiymətləndirirdi. Əhali arasında hətta belə bir fikir dolaşırdı ki, nə vaxtsa türk ordusu Azərbaycana dönəcək, Azərbaycan türkləri öz təhlükəsiz, asudə həyatlarını yenidən davam etdirəcəklər. Gəncə əhalisi arasında bu ab-havanı müşahidə edən "Tiflisskiy listok" qəzeti yazırdı: "Azərbaycanın öz müqəddəratını təyin etməsi və müstəqilliyi artıq vağzaldan başlayır. Bütün dəmiryol nəqliyyatında çalışan milislərin, demək olar hamısı müsəlmanlardır. Müsəlmanlar arasında belə bir fikir var ki, türklər yenidən Azərbaycana qayıdacaqlar. Onlar deyirlər, gözləyin, Almaniya - Türkiyə bloku yenidən dirçələcək, vəziyyət dəyişəcək və bir daha Zaqafqaziya türklərin nəzarətinə keçəcək"⁷⁴.

Nuru Paşanın həbsindən narahatlıq keçirən Azərbaycan xalqının vətənpərvər

72. Dövlət arxivi. F.895. siy-1, iş 1, vərəqə 12-21.

73. "Azərbaycan" qəzeti, 3 dekabr 1918-ci il. "Mühüm məsələlər".

74. "Naşa vremya" qəzeti, 26 yanvar 1919-cu il. № 21. səh.2. "Yelizavetpoldan".

oğulları onun həbsxanadan qaçırılması barəsində planlar üzərində işləyirdilər. Açıq şəkildə olmasa da, hökumət nümayəndələri də bu işə dəstək verir, bunu xalqın ağır günlərində Nuru Paşanın göstərmiş olduğu fədakarlığı qarşısında mənəvi borc hesab edirdilər. Nağı bəy Şeyxzamanlı memuarında bu barədə ətraflı məlumat versə də, axtarırlarımız nəticəsində Nuru Paşanın həbsxanadan qaçırılması barəsində "İttihad" qəzetindən material əldə etdik. "Nuru Paşanın qaçırılmasının təfərrüatları" adlı məqalədə deyilir: "Bu işin təşəbbüskarı olan bir qrup şəxs bütöv bir ingilis batalyonu və tikanlı məftillərlə qurulan həbsxanada oturan Nuru Paşaya onun azad olunması barədə qərar qəbul olunduğunu diqqətinə çatdırıb, onu razı salmaq üçün dilə tutdu. Plan hazırladıq ki, avqustun 8-də bir neçə əsgərin və zabitin müşayiəti ilə kazarmanın ətrafında gəzintiyə çıxan zaman Nuru Paşa azad olunsun". 13 nəfərlik bir heyətlə qurulan plan icra olunur, Qafqaz İslam Ordusunun sabiq komandanı itkilər bahasına həbsxanadan qaçırılır. Azərbaycan xalqının xilaskarlıq missiyasını həyata keçirmiş bir insana qarşı bu cür davranmaq, onun xidmətləri qarşısında öz mənəvi borcunu ödəmək ancaq və ancaq türk kişiliyinin bariz nümunəsi sayılmalıdır.

Nuru Paşanın həbsdən azad olduqdan sonra bir müddət Azərbaycanda qalması haqqında məlumatlar var. Biz türk xalqının bu qəhrəman oğlunun 1920-ci ildə bolşeviklərin Azərbaycana istila etməsindən sonra da qısa zaman kəsiyində Qarabağda mübarizə apardığını görürük. Ancaq bu, ayrıca bir tədqiqatın mövzudur.

Qafqaz İslam Ordusunun Azərbaycan istiqlalına verdiyi töhfələri, böyük fədakarlığı, xilaskarlıq missiyası xalqın yaddaşında, tarixində əbədi yaşamış və yaşayacaqdır.

Çap olunmuş sənədlər, arxiv və qəzet materialları

1918-ci il iyunun 4-də Batumda imzalanmışdır. Osmanlı imperator hökuməti və Azərbaycan Respublikası arasında dostluq

MÜQAVİLƏSİ

Bir tərəfdən Osmanlı imperator hökuməti və digər tərəfdən özünü müstəqil elan etmiş Azərbaycan Respublikaları aralarında siyasi, hüquqi, iqtisadi və intellektual əsasda qarşılıqlı surətdə dostluq və mehriban qonşuluq münasibətləri qurmağa razılıq verdilər və bu məqsədlə öz nümayəndələrini təyin etdilər:

Osmanlı imperatorluğu tərəfindən: ədliyyə naziri, senatın sədri Xəlil bəy və Osmanlı imperatorluğu Qafqaz cəbhəsinin baş komandanı Fəriq Vehib Paşa, Azərbaycan Respublikası tərəfindən xarici işlər naziri Məhəmmədhasən Hacinski və Milli Şuranın sədri Məhəmmədəmin Rəsulzadə lazimi formada səlahiyyətlərin mübadiləsi və müzakirəsi zamanı aşağıdakılar barəsində razılığa gəlmişlər.

I maddə

Osmanlı imperator hökuməti və Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında daimi sülh və möhkəm dostluq bərqərar olacaqdır.

II maddə

Aşağıda göstərilən istiqamətdə sərhəd xətti Osmanlı imperatorluğunu Azərbaycan, Gürcüstan və Ermənistan respublikalarından ayırır:

Sərhəd Çodok çayının Qara dənizə töküldüyü və 1877-ci ilin köhnə sərhədi ilə Şavnabada qədər qovuşan məntəqədən başlanır və yüksəklikləri keçərək Xalxam və Meniskara çatır: buradan cənuba dönür, Pirsavat yüksəkliyinə qədər keçir və Abastumandan cənuba 2 km məsafədən şimal-şərqə dönür, Karxul dağının yüksəkliyinə çatır, buradan əvvəlcə şimal-şərqə 5 km, daha sonra isə cənub-şərqə yönələrək Kurkelə çatır, Arxurdan cənuba 2 km-də Kür çayını keçir, Qayabaşı dağının Ortatava və Qaraqaya yüksəklikləri xətti boyunca keçərək Molitsk monastırından cənubda Tabitskur gölünə çatır. O, bu gölü elə keçir ki, bilavasitə Molitsk monastırının cənubundan əks tərəfdəki sahilə yerləşən nöqtəyə doğru gedən birbaşa xətt üzrə gölün 1,5 km məsafədə cənub-şərqə şimal bucağındakı Osmanlı ərazisində qalır. Bundan sonra Tantatayelə çətaraq cənuba enir, Dəvəqıran dağ silsiləsinin yüksəklikləri ilə Ağrıkər dağına keçir. Sərhəd Balaram və Nurrəhman dağ yüksəklikləri ilə uzanaraq, buradan cənubi dönür və Ağbulaqdan qərbdə 5 km aralıda dağ yüksəklikləri ilə keçir, Aleksandropol-Tiflis yolunu kəsir.

Buradan yenə də dağ yüksəklikləri ilə Xanveliyə doğru gedir və daha sonra isə düz xətt boyunca Alagöz yüksəkliyinə çatır, daha da uzanaraq düz xətti keçərək Eçmiədzindən qərbdə 7 km aralıda yerləşən Eçmiədzin-Sərdar şosesini kəsir. 7 km-likdə və Aleksandropol-Culfa yolundan şimala doğru təqribən 6 km-likdə Eçmiədzini dolanıb keçir, ona paralel olaraq Başqərpidən dəmiryola gedən yola çatır, onu Başqərpidən 16 km məsafədə kəsib keçir. Bundan sonra sərhəd cənub-şərqə dönür və Aşağı Qarabağlardan keçərək Alpinçaya və bu çayla eyni adlanan yerə çatır. Buradan sərhəd Arpaçayla şərqə doğru gedir, Qayalı adlanan yerə, sonra isə Poqand çaydan Ağdaban yüksəkliyinə çatır. Buradan Qaraturp, Araçiq, Qaranlıqdağ yüksəklikləri ilə Rəman çay vadisinə doğru gedir və bu çayın axarı ilə Azərbaycanın cənub dağları ilə yerləşən Alıcıda köhnə rus-İran sərhədini kəsib keçir.

III maddə

Sərhədlərin müəyyənləşməsinə dair Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan və Ermənistan respublikaları hökumətləri arasında bağlanan protokollar Osmanlı imperator hökumətinə çatdırılacaqdır. Bu protokollar da indiki müqavilənin bir hissəsini təşkil edir.

IV maddə

Ölkədə nizam-intizamı və təhlükəsizliyi təmin etmək üçün lazımı anda Osmanlı imperator hökumətinə çatdırılacaqdır ki, bu protokollarda Osmanlı imperator hökuməti Azərbaycan Respublikası hökumətinə silahlı qüvvələrlə yardım etməlidir,

V maddə

Azərbaycan Respublikası hökuməti ərazi sərhədlərində quldur dəstələrinin formalaşması və silahlanmasına qarşı müqavimət göstərməli, burada gizlənən quldurları tərk-silah etməli və dəstələri dağıtmalıdır.

VI maddə

Sazişə girən tərəflər aşağı salınmış tariflərin təsis və tətbiq edilməsi yolu ilə dəmiryol daşımaları istiqamətində bir-birlərinə güzəştlərə getməlidirlər, xüsusilə də dəmiryolların tikilməsi, istismarı, təminatı və aşağı salınmış tariflərin tətbiq edildiyi bütün digər ictimai işlər üçün zəruri olan materialların daşınması istiqamətində.

Sazişə girən tərəflərin dəmiryolları arasında daşınar heyətin mübadiləsi onun üçün tətbiq edilmiş beynəlxalq prinsiplər əsasında həyata keçiriləcəkdir.

Sazişə girən tərəflər yuxarıda qeyd olunmuş qərarların təfsilatını müəyyənləşdirmək məqsədi ilə dərhal danışıqlara başlayacaqdır.

VII maddə

Osmanlı imperatorluğu və Azərbaycan Respublikası arasında müqavilə, konvensiya, saziş, akt və digər sənədlər olmadığına görə sazişə girən hər iki tərəf konsul konvensiyası, ticarət müqaviləsi və digər aktlar bağlamaqda razılığa gəliblər. Bu da onların hüquqi və iqtisadi münasibətlərinin nizama salınması üçün əhəmiyyətli hesab olunurdu.

Konsul konvensiyası 2 il ərzində bu müqavilənin ratifikasiyasının mübadiləsi ilə bağlanacaqdır. Bu keçid dövründə hər iki baş konsul və vitse-konsul onların imtiyazlı fəaliyyətinə münasibətdə qarşılıqlı qaydada ümumi beynəlxalq hüquq əsasında millətə daha münasib şərtlərdən istifadə edəcəklər.

Ümumi beynəlxalq hüquq əsasında ticarət müqaviləsinin imzalanması haqqında danışıqlar bir tərəfdən Türkiyə və digər tərəfdən onunla müharibədə olan dövlətlər arasında ümumi sülhün bağlanmasından dərhal sonra başlanacaqdır. Bu vaxta qədər və hər halda 1919-cu il dekabrın 31-dək bu və digər tərəfdən indiki müqaviləyə birinci əlavə ilə bərqərar edilmiş rejim tətbiq ediləcəkdir: bundan 1919-cu il iyunun 30-dan etibarən imtina etmək olar, ancaq onun fəaliyyəti hələ 6 ay müddətində davam edəcəkdir. Quru yolları haqqında məlumat bu müqavilənin təsdiqindən etibarən başlanacaqdır.

VIII maddə

Sazişə girən tərəflərin birinin ərazisində sərhədin o biri tərəfində səlahiyyətli və daşınmaz əmlakı olan sakinlər və kənd icmaları onlardan istifadə edə, onları istismar edə və ya icarəyə verə, yaxud da ki şəxsən və yaxud etibarlı şəxs vasitəsilə sata və ya özü idarə edə bilər.

Heç kim qeyd olunan daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüquqlarından, əlbəttə onların dəyərinin ödənilməsi ilə ictimai mənafe üçün özgəninkiləşdirilməsi istisna olmaqla məhrum edilə bilməz.

Yuxarıda qeyd olunmuş kənd icmalarının nümayəndələri və sakinləri yaşadıkları ərazidə mənsub olduqları hökumət tərəfindən verilmiş və digər tərəfin hakimiyyət orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş yol vəsiqələrini təqdim etməklə sərhədi keçdiyi zaman heç bir maneəyə rast gəlməyəcəklər: güzəşt və xüsusi imtiyazlar sərhədi keçməyə və sərhədyanı ərazilərinə ticarətinə aid ediləcəkdir.

Yuxarıda göstərilmiş qərarların tətbiqatları bu müqaviləyə ikinci əlavədən müəyyənləşdiriləcəkdir.

IX maddə

Azərbaycan Respublikasının ümumi poçt-teleqraf ittifaqına daxil olmasına qədər Osmanlı imperatorluğu və Azərbaycan Respublikası arasında poçt-teleqraf münasibətləri bu müqavilənin ratifikasiyalarının mübadiləsi zamanı poçt-teleqraf konvensiyaları, sazişləri beynəlxalq ittifaqın nizamnaməsinə uyğun olaraq bərpə ediləcəkdir.

X maddə

Osmanlı imperatorluğu, onun müttəfiqləri və Rusiya arasında Brest-Litovskda bağlanmış sülh müqaviləsinə kollektiv və əlavə müqavilələrin qərarları sazişə girən tərəflər arasında öz etibarını bu müqaviləyə ziddiyyət törətməyəcəyinə qədər saxlayacaqdır.

XI maddə

Bu müqavilə təsdiq ediləcək və onun ratifikasiyası bir ay müddətinə İstanbulda mübadilə ediləcəkdir.

Müqavilə mübadilə edildiyi gündən qüvvəyə minir.

Buna sübut olaraq səlahiyyətli nümayəndələr bu müqaviləni imzaladılar.

İki nüsxədə Batumda hazırlanmışdır.

Tərcümə: xarici işlər naziri M.Hacınski.

Əlavə 2.

Sərhəd boyu ərazi ticarətində təqdim olunan xüsusi imtiyazlar.

Sərhədin hər tərəfindən 10 km uzanan sərhəd boyu ərazilər üçün gündəlik tələbatı yüngülləşdirmək məqsədilə sazişə girən tərəflər aşağıdakılar barədə razılığa gəlirlər:

hər iki tərəf qarşılıqlı surətdə gömrük rüsumları, habelə başqa vergilərdən, dəmiryol üzrə daşınmalar istisna olmaqla, digər ölkəyə idxal və ixrac vergilərindən azad olurlar:

A) Hər daşınmada dəyəri 500 piastrdan artıq olmayan bütün dənli məhsullar və un;

B) Sərnişin, qayıqçı, arabaçı və fəhlələrin şəxsi istifadəsi üçün gərəkli olan yataq mələfələri, pal-paltar, yol ləvazimatları, alətlər;

V) Sərnişin, mal, səbət, yük və qoşqu heyvanlarının gətirilib- aparılmasına xidmət edən daşınma;

Q) Tərəflərdən birinin yerli əhalisinin digər ölkə ərazisində məskən salması üçün ev şəraitinə lazım olan təsərrüfat əşyaları, mebel, alətlər;

D) Gəlinlərin, təzə evlənənlərin, bir ölkədə doğulub digərinin ərazisində evlənənlərin cəhizləri hər hansı rüsumdan azaddır;

E) Sərhəd boyu ərazilərin əhalisinin qonşu ölkəyə əkin məhsulları, məsələn, buğda və sair heyvandarlıq məhsulları, içkilər, yaxud başqa maye məhsulları və ya sərhəd ticarətinin başqa maddələrinin daşınmasına xidmət edən kisə və örtüklər: bu kisə və örtüklər boşaldıqdan sonra həmin yolla qaytarılmalıdır;

J) Qış və yay vaxtı mal-qaranı yemləmə və otarma ilə təmin etmək məqsədilə bir tərəfdən digərinə aparılmasından ötrü çəkilən xərclər 6 ay müddətinə ödənilməlidir.

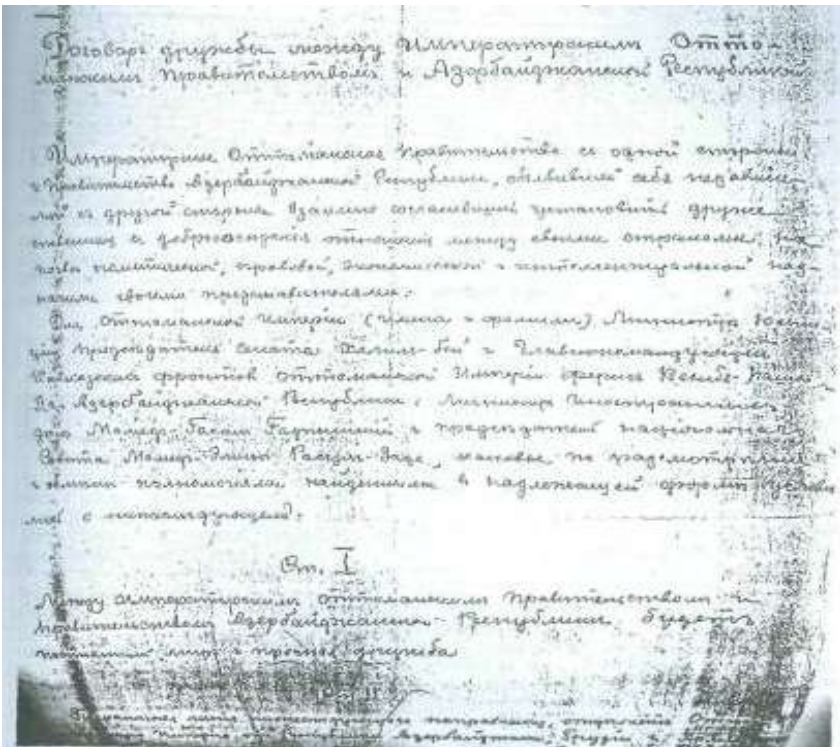
II maddə

Vergi qoyulmuş daşınar əmlak üzərində adı çəkilmiş imtiyazlardan istifadə etmək üçün hakimiyyət orqanları tərəfindən verilmiş, ixrac-gömrük idarəsi tərəfindən təsdiq edilmiş və bu malların həqiqətən sərhəd xəttindən gəldiyini sübut edən sənədlər əlavə edilməlidir.

III maddə

Sərhəd zonalarının sakinləri icma orqanları tərəfindən verilmiş və gömrük orqanları tərəfindən təsdiq edilmiş, sərhədi keçmək icazəsi verən sənədlər vasitəsilə razılığa gələn digər tərəfin ərazisindən müstəqil şəkildə keçə bilərlər.

Bu vəsiqələr yalnız iki həftə müddətində etibarlı sayılır.

Osmanlı dövləti ilə Azərbaycan hökuməti arasında bağlanmış "Dostluq müqaviləsi"nin əsli

F.277, siy.2, bağlama 1, iş 9, v.43-47

БАКИНСКИЙ РАБОЧИЙ

ГОД ИЗДАНИЯ 124

ПЛАТНЫЙ ВОЛК ПУСК

ПОДПИСКА НА 1918 г.

3 мес.—10 р. 20 к.

6 мес.—17 р. 50 к.

1 год.—32 р. 50 к.

Цена за экземпляр

В город, по почт. 20 к.

В деревню, по почт. 25 к.

В отдаленные районы, по почт. 30 к.

Орган Бакинского Комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Учредитель Бакинского комитета Р. К. П. (Большев.)

Баку, Понедельник 10-го июня (28 мая) 1918 г. № 109 (225)

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Турские гвардии в Занкажи

ВВЛАХ, 28—5. Прибыл представитель Энвер-паша Нурпа-бей со свитой из 30 офицеров и 25 конных пехоты. Нурпа-бей пробыл в Заканжские Персии через Тавриз и Карабах. В Еванли его встретили халбон-солдаты армянская и мусульманская делегация. Приветственную речь сказал инженер Вебутон. Нурпа-бей в ответной речи благодарил делегатов за приветствия, обещал содействовать установлению полного порядка. Нурпа-бей проследовал в Елизаветполь.

ТИФЛИС, 29—5. Сюда сообщают подробности прихода турецкой гвардии Назим-паша. В Елизаветполь и Еванли, куда он прибыл из Агдаша, Шуминского уезда, и автомобиль его встречали члены мусульманского национального совета.

В Елизаветполь Назим-пашу встретили торжественно с оркестром музыки и ему поднесли башу халбон-солд и в произнесенные приветственные речи.

СЫЖЕНЦЫ.

КАРАКЕНС, 29-5. Ваши бывшая железнодорожная линия железнодорожные шпалы

Вопросы 1. Вопрос о партии

Вопросы 1. Вопрос о партии

Остановившиеся автомобили

Сколько моста, товарищи Битер Томашевский. Сюда Казбек поехал дальше по дороге сажени 150, предостерегая остановиться, а двумя флагами в руках отлучив армянского народа обещ.

Всего Казбек армянскими и национальными отрядами.

Представители комиссии полков Шаронова, что Завра прервал всякий обрусенской дороге. Армянские заветные предостерегая, но мы не желаем к нам возвращаться, германские отряды. Завершить Завра будет, для нас недостаточная самостоятельная комиссия славянского органа.

Завра обещал выехать из Тавриза и выехать посылать в Тавриз, охраняя же Завра и будет распоряжения в Завра от моста. Завра предостерегая из Казбека с 2 час дня, не позвонит. Темнота всякое движение своей дороге приостановилась телеграфную и железнодорожные линии.

Qafqaz İslam Ordusunun və komandan Nuru Paşanın Azərbaycana gəlməsi barədə ilk rəsmi məlumat.

“Bakinski raboçi” qəzeti, 10 iyun (28 may) 1918 – ci il.

КЪ НАСЕЛЕНІЮ ГОР. БАКУ

№ 380

ПРИКАЗЪ

Къ 6 часамъ вечера 18 сего Сентября все население города безъ различія национальностей обязано сдать все огнестрѣльное и холодное оружіе за исключеніемъ гладкоствольныхъ охотничьихъ ружей.

Оружіе сдается домовымъ Комитетами, которые обязаны все принятое оружіе по описи сдать въ Участковые Домовые Комитеты специально для того назначенныхъ военныхъ прислуживающихъ.

Жители домовъ, гдѣ Домовыхъ Комитетовъ не имѣется сдаютъ оружіе въ Участковые Комитеты лично.

Жители т. 8, 9, 10 участка и Армянскаго сдаютъ оружіе въ свои Милитарные участки, вышеуказаннымъ порядкомъ.

АДРЕСА УЧАСТКОВЫХЪ ДОМОВЫХЪ КОМИТЕТОВЪ:

ВТОРОГО—Большая Крѣпостная, дача Ганифа Ташева.

ТРЕТЬЯГО—Исмаиловская, 10.

ЧЕТВЕРТАГО—Шемахинка, дача Давидовыхъ.

ПЯТАГО—Старо-Политическая, 20.

ШЕСТОГО—Уг. Казенной и уг. Гюмряк, дача Ашурбекова.

СЕДЬМОГО—Телефонная, 10 дача Малова.

ВИНОВНЫЕ ВЪ НЕВЫПОЛНЕНІИ СЕГО ПРИКАЗА БУДУТЪ ПОДВЕРГНУТЫ РАЗСЛѢДУ.

Главнокомандующій Кавказской Арміей.

Ж у р и.

Nuru Paşanın silahlarn təhvil
verilməsi barəsindəki əmri

Qafqaz ordusunun türk baş komandanı Nurunun silahların təhvil verilməsi haqqında Bakı şəhər əhalisinə

ƏMRİ

Orijinal

Bu il sentyabrın 18-də axşam saat 6 üçün milliyyətdən asılı olmayaraq bütün şəhər əhalisi yivsiz lüləli ov tüfəngləri istisna olmaqla bütün odlu və soyuq silahları təhvil verməlidirlər.

Silahlar mənzil komitələrinə verilir. Onlar da bütün toplanmış silahları siyahı ilə sahə-mənzil komitələrində xüsusi olaraq bu iş üçün nəzərdə tutulmuş hərbi şəxsə təhvil verirlər.

Mənzil Komitəsi olmayan evlərin sakinləri silahları Sahə Komitələrinə şəxsən təhvil verirlər.

1, 8, 9, 10 nömrəli sahələrin sakinləri və Ermənəkənd camaatı silahları yuxarıda qeyd edilən qaydada milis bölmələrinə verirlər.

Sahə mənzil komitələrinin ünvanları:

İkinci - Böyük Qala, Qanif Tağıyev evi

Üçüncü - Sisianov 10

Dördüncü - Şamaxı, Lalayevlər evi

Beşinci - Köhnə Polis 20

Altıncı - Daşlıq və Qoqol döngəsi, Aşurbəyov evi

Yeddinci - Telefon, Mayılovun 10 nömrəli evi

Bu əmri yerinə yetirməyən günahkarlar güllələnməyə məruz qalacaqlar.

Qafqaz ordusunun baş komandanı Nuru

F. 276, siy. 7, iş 254, qutu 4.

("Borba" menşevik qəzetinə istinadən "Bakinski raboçi" qəzetində çap olunan məqalə)

Yelizavetopol

Yelizavetpoldan gələn yoldaş orada baş verənlər barədə öz təəssüratlarını bildirir.

- Türkçü əhval-ruhiyyə hələ də sönməyib. Şəhərdə hakimiyyət türklərin əlində cəmləşib. Onlar özlərinə yaxın olan zabiti polis məmuru təyin ediblər. Polis məmuru şəhərin bütün hissələrində öz mühafizə dəstələrini yaradıb. Zaqafqaziya hakimiyyəti tamamilə gücsüzdür və yalnız türklərin əlində vasitəyə çevrilib. Türklər isə tamamilə monarxiya rejimi bərqərar ediblər. Onlar söz azadlığını ləğv ediblər. Nuru Paşanın gəlişinə qədər Nazim Paşa əhalinin tərksilah olunmasının qayğısına qalıb. Gəlişində Nazim Paşa xalq qarşısında təntənəli çıxış edib. Hər yerdə musiqi çalınır, vağzaldan şəhərə qədər hər yerdə canlanma müşahidə olunur, yollar xalçalarla bəzədilib.

- Sizləri, müsəlman xalqını təbrik edirəm. Türkiyənin öz din qardaşları və qohum xalqla birləşməsinə dair çoxdankı arzusu, nəhayət ki, baş tutdu. Bu mənim ikinci dəfə dünyaya gəlişimdir. Artıq 51 gündür biz Konstantinopolu tərksilah edərək acliğa, susuzluğa, rahatsızlığa baxmayaraq sizlərə çatmaq üçün yol qət etmişik. Nəhayət, mən sizin etimadınıza layiqəm. İndi siz tərksilah olun, tufənglər artıq sizə, dinc əhaliyə lazım gəlməyəcək. Mənim əsgərlərim sizin rahatlığınızı qoruyacaq. Məqsədiniz sizi təşkilatlandırır və səfərbər etməkdir. Siz hələ hərbi xidmət keçməmişiz. Biz isə artıq yorulmuşuq. Sizin borcunuz türk əsgərlərini təchiz etməyə yardım göstərməkdir.

Yerli məsciddə təntənəli namaz mərasimi qılınıb. Nazim Paşa şəhər içində addımlayır, xalq isə onun ardınca hərəkət edirdi. O, Şah Abbas məscidinə yaxınlaşdı. Namazdan sonra Paşanı komissarlığa müşayiət etdilər. Burada ona rahat otaq ayırdılar. Komissarlıq ətrafında hərəkət etməyə, addımlamağa, hündürdən danışmağa icazə verilmir. Paşanın rahatlığını pozmaq olmaz. Komissarlıqda Paşaya qəbul otağı ayrılıb. İndi Nazim Paşa Nuru Paşa ilə birlikdə kəndləri gəzir, xalq qarşısında çıxış edir. Paşa şəhərə çıxan zaman onu himnlə qarşılayırlar. Onu bəylər və keçmiş qolçomaqlar müşayiət edir. Erməni nümayəndələr bir neçə dəfə müdafiə olunmaları xahişi ilə Paşanın qəbulunda olublar. O, ermənilərə onların həyatlarının və əmlaklarının qorunacağına dair vədlər verib. Şəhəri iki hissəyə ayıran körpü türk əsgərləri tərəfindən mühafizə olunur. Xalqı bürümüş bu əhval-ruhiyyənin nə qədər davam edəcəyini söyləmək çətindir.

**"Bakinski raboçi" qəzeti,
26 (16) iyun, №24 (240)**

“Azərbaycan” qəzetinin ilk sayı, 15 sentyabr 1918 – ci il.

Lənkəran deputatları Nuru paşanın yanında

Noyabrın 1-də, cümə günü, müsəlman Qafqaz ordusunun baş komandanı Nuru paşa kütləvi axtarışlar, qərətlər və müsəlmanlar arasında, xüsusən də nəyə görə isə Bakı hadisələrində iştirak etməkdə günahkar bilinən qaçqın bakılıların arasında həbslər aparən Avetisovun dəstəsinin biabırçı davranışı barədə məlumatları türk komandanlığına çatdırmaq üçün Lənkəran müsəlman cəmiyyəti tərəfindən vəkil edilmiş deputat Teymur bəy Bayram-Əlibəyi qəbul etmişdir. Sonda səlahiyyətli şəxs lənkəranlıların dözülməz dərdinə və müsibətlərinə, həmçinin Avetisovun dəstəsinin törətdiyi başıpozuqluğa son qoymaqda kömək göstərməyi xahiş etmişdir; əks təqdirdə lənkəranlılar məhv olmağa məhkumdurlar.

Nuru paşa Lənkəran səlahiyyətliisinin məlumatını diqqətlə dinlədikdən sonra bunları demişdir: "Zavallı müsəlman əhalisinin başına nələrin gətirildiyi bizə yaxşı məlumdur, buna görə də biz Avetisovun dəstəsinin qanunsuzluğunun və özbaşınalığının qarşısını almaq və ona son qoymaq üçün lazım olan tədbirləri görürük. öz müsəlmanlarınıza çatdırın ki, onlar çox gözləməli olmayacaqlar".

Nuru paşa haqqında

Bu məktubu sizin hörmətli qəzetinizdə çap etməyinizi rica edirik.

Axır ki, Azərbaycan türk ordusunun sabiq komandanı Nuru paşanın Batumda ədalətsiz həbsinin (əgər bu, həqiqətdirsə, - nədənsə inanmaq olmur) əleyhinə etiraz edərək bu cür ədalətli çıxış edən bir qəzet tapıldı. Qəzetinizin 7-ci nömrəsində verilmiş fikirlərinizi bölüşərək aşağıdakıları əlavə etmək istəyirəm.

Nuru paşanın Gəncəyə gəldiyi ilk günlərdən onun verdiyi çoxlu sərəncamının şahidi olduğumdan deməliyəm ki, o, nəinki Qafqazın bütün müsəlmanlarına, hətta bu diyarda yaşayan xeyli qeyri-müsəlmana böyük yaxşılıqlar edib.

Nuru paşanın başçılıq etdiyi türk qoşunlarının Gəncəyə daxil olduğu vaxt daşnak partiyasından olan və Qafqazın müsəlman əyalətlərində qanlı əməllər törədən erməni quldurları Qafqaz müsəlmanlarının yeganə düşməni hesab edilirdi. Yelizavetpol şəhərində Nuru paşa silahın təhvil verilməsi barədə ermənilərə dəfələrlə müraciət etsə də, onlar paşanın sərəncamlarına istehza ilə yanaşır və Yelizavetpoldan kənarda, dağlarda müsəlmanları təhqir etməyə və öldürməyə davam edirdilər. Şərəfsiz qatillərin belə hərəkətlərindən qəzəblənən yerli müsəlmanlar müxtəlif təkliflərlə Nuru paşanın yanına gəlirdilər. Amma paşa hər dəfə sakitliklə və böyük səbrlə müsəlmanları sakitləşdirir və onlara həyəcanlanmamağı, sakitcə xoş sonluğa gözləməyi məsləhət görür və yerli müsəlmanlara həmişə deyirdi: "Sakitləşin və mənə arxayın olun, hər şey yaxşı olacaq, ermənilər sizdən güclü olduqlarına görə sizə düşmən kəsiliblər, indisə qüvvə sizin tərəfinizdədir və tezliklə bütün ermənilər sizinlə dost olacaqlar". Nuru paşa bu sözləri Ağdamda, Nuxada, Qarabağda və dəfələrlə də Bakıda söyləmişdi.

Nəhayət, iyul ayının ortalarında gecə saat 3-də Nuru paşa qoşunlara əmr etdi ki, Yelizavetpolun ermənilər yaşayan hissəsini mühasirəyə alsınlar və ermənilərə Azərbaycan hökumətini qəbul etmək üçün səhər saat 11-dək vaxt qoydu; hər dəfə erməni nümayəndələri Nuru paşanın yanına gəldikcə paşa qoyduğu müddəti artırır: yalnız ertəsi gün saat 5-də (müəyyən edilmiş müddətdən 30 saat sonra) Yelizavetpol erməniləri iki kiçik arabaya yığılmış, əksəriyyəti sınıq olan silahı təhvil verdilər, bununla da guya yeni hakimiyyəti tanıdıqlarını bildirdilər, halbuki gecə vaxtı silahlanmış ermənilərin hamısı qaranlıqdan istifadə edərək tanıdıqları yollarla silahlarını götürüb dağlara çəkilməmişdilər və oradan da Ermənistanı keçmişdilər. Həmin sutkalar ərzində ermənilərdən 10 nəfər öldürülmüşdü, türk əsgərlərindən isə ölənlərin sayı 18 nəfərə çatmışdı: onların bəzisinin meyidi tamamilə əyibcə hala salınmışdı (bəziləri hələ canını tapşırmamış onların qulaqlarını, dodaqlarını, burunlarını kəsmişdilər, hətta bir əsgərin sinəsində tonqal da qalamışdılar). Nuru paşanın ciddi tapşırığı ilə həmin

əsgərlərin cəsədləri yerli müsəlmanlardan və qoşundan gizlədildi və kimsə əzabkeş əsgərləri görməsin deyə, yalnız üçüncü gün səhər saat 5-də Şah Abbas məscidinin qarşısındakı meydanda onları basdırdılar. Üçüncü gün öz qardaşını öldürmüş bir müsəlmanı elə meydanda asdılar və Yelizavetpolda tam sakitlik bərqərar oldu: müsəlmanlar da, ruslar da, yəhudilər də, koloniyadakı almanlar da, qismən ermənilər də rahat nəfəs aldılar.

Dördüncü gün Nuru paşa erməni kilsəsinə getdi, erməni ictimaiyyəti ilə söhbət etdi, ertəsi gün dəvət olunduğu erməni komitəsinə gəldi; bütün yuxarıda deyilənləri öz gözləri ilə görən canlı şahidlər - o zaman nümayəndə olmuş, indi isə bizim parlamentdə əyləşmiş ermənilər təsdiq edə bilirlər.

Budur Nuru paşanın Qafqaza sülh və sakitlik, müsəlman mühitinin isə həyatını, namusunu, əmlakını xilas etmiş ilk addımları.

Bununla yanaşı, Nuru paşa Zaqafqaziyada, o cümlədən Bakıda olduğu 7 ay ərzində onu əhatə edənlərlə namusla və nəzakətlə davranmışdı; yerli müsəlmanlar və yalnız yerli müsəlmanlar mart günlərində amansızlıqla onların əmlakını qarət edib yandırmış quldurlara qarşı zor işlətməyi özlərinə rəva bilmişdilər. Nuru paşa və onun ətrafı, lap deyərdim ki, onun qoşunları altı aydan bəri öz doğma yurdlarını və olub-qalanını quldur dəstələrinin öhdəsinə buraxmış Bakı müsəlmanlarının qəzəb və qisası qarşısında aciz idi. Nəhayət, Nuru paşa Bakıda ən sərt tədbirlərə əl atmalı oldu; onun əmrinə əsasən türk zabıtları zor işlətməmiş və soyğunçuluq etmiş həm yerli müsəlmanları, həm də əsgərləri Bakı şəhərinin küçə və meydanlarında güllələməyə və asmağa başladılar. İki gün ərzində güllələyənlərin və asılanların sayı yüz nəfəri keçmişdi. Nuru paşanın yüzlərcə xeyirxah əməli mənə məlumdur və harada lazım gələrsə, onun xeyirxahlığı barədə həmişə məlumat verərəm.

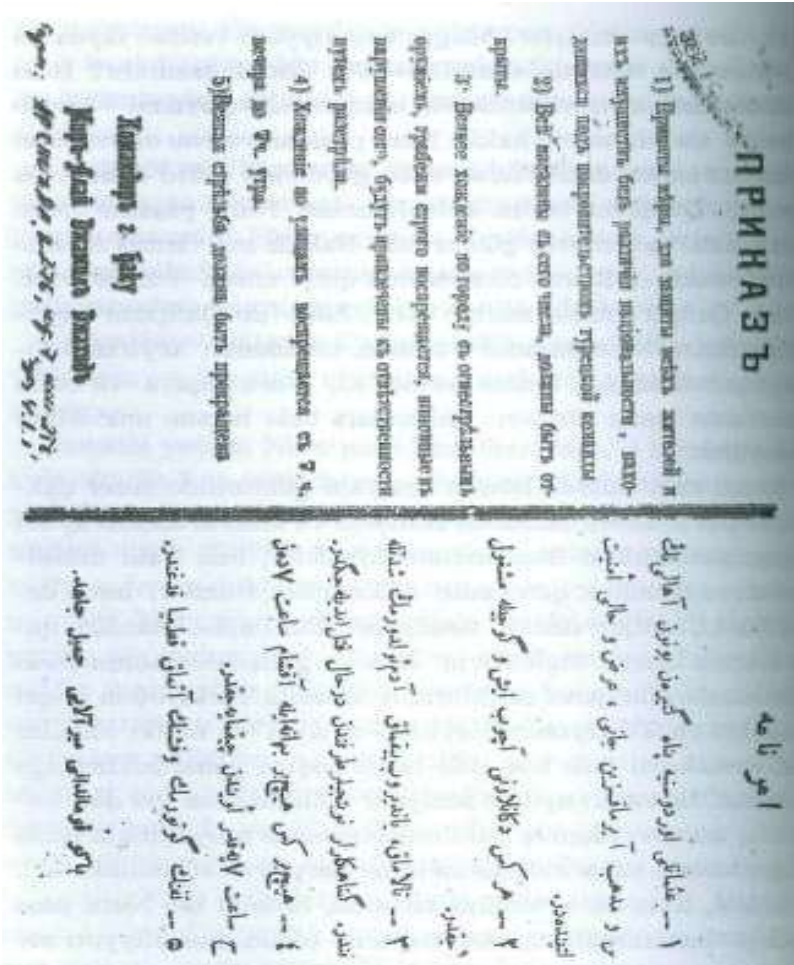
İndi sual olunur: Nuru paşa hansı cinayəti işlətməmişdir? Nə üçün onu həbs etmişlər? Məgər bəşəriyyətə verilən fayda və xeyir əməllər üstündə adamları həbs etmək lazımdır? Bakı müsəlmanlarının qəzəbinin və intiqamının qarşısını kimsə vaxtında ala bilmədiyi halda, Nuru paşanın və onu əhatə edən insanların bunun öhdəsindən necə gəldiyinə şahid olanlar da *az* deyil. Qafqazın bütün müsəlmanları Nuru paşanın həbs olunmasına və sentyabr günlərində Bakıda baş vermiş zorakılıqlarda onun ittiham olunmasına qarşı etiraz etməlidirlər. Təkcə Qafqaz müsəlmanları yox, həm də Qafqazın qeyri-müsəlmanları Nuru paşanın və onun ordusunun xeyirxahlığına yaxşı bələddirlər, amma təəssüf ki, Nuru paşaya və onun qoşunlarına qarşı sürülən ittihamlara belə biganə münasibət bəsləyirlər.

Şəxsən mən Bakıda həmin sentyabr günlərində zərər çəkmiş bir çox şəxslərə müraciət etmişəm və onların hamısı aydın söyləmişlər: türklər bizə toxunmamışdılar, bizi Bakı müsəlmanları və kəndlilər qarət edib ölmüşlər. Bəziləri hətta demişdilər ki, onları üzdən tanıdıqları Bakı müsəlmanları qarət edirmiş: amma ingilislərin Bakıya gəlişindən sonra Bakı müsəlmanlarının qarət etdiklərinin əvəzini Türkiyədən onqat almaqdan və Türkiyənin əleyhinə cinayət və mülki iddialar irəli sürməkdən ötrü hər işdə Nuru paşanı günahlandırmağa başladılar. Bəs mart ayında

sentyabr günlərindən on dəfələrlə artıq zərərə düşmüş Bakı müsəlmanları milyardlarla ifadə olunan zərərlə bağlı iddialarını kimə qarşı irəli sürməlidirlər?

Əlbəttə, tarix öz hökmünü verəcək, hələlik isə Nuru paşa azadlığa buraxılmalıdır, əks təqdirdə bütün məsuliyyəti xeyirxah Nuru paşanın ədalətsiz həbsində təqsirkar olanlar daşımali olacaqlar.

Əbdül Əli-bəy

Bakı komendantı Cəmil Cahid bəyin əmri.

**Nuru Paşa həzrətləri
şərəfinə böyük bir ziyafət.**

10 təşrini-sani, yekşənbə gününün axşamı Bakı şəhər əhalisi tərəfindən çəhrəman ordumuzun şanlı komandanı Nuru paşa həzrətləri şərəfinə yay klubunun zalında böyük və mətnətən (təntənəli - red.) bir ziyafət verildi.

Klubun içi və dəhlizləri gözəl və pürqiymət xalılar ilə döşənməmiş, divarları dəxi ay-ulduzlu al bayraqlarla bəzənmiş idi: yuxarıda böyük musiqi orkestri, aşağıda da həm Osmanlı və həm Azərbaycan türklərinə məxsus milli sazəndə və xanəndələr tərənnümsaz olmaqda idilər.

Hökumət əhlindən ümum nazirlərimiz baş nazir ilə bərabər, şəhərimizin bütün böyük məmurları, ümum zabitan əfəndilər, İran konsulu cənabları, ziyalılarımız, böyük tacirlərimiz və sair əyan və əşrəf ziyafətdə hazır idilər.

Nuru Paşa həzrətlərinin salona vürudi əsasında musiqi orkestri tərənnümsaz olub məclis əhli səfbəstəyi - ehtiram durub Paşa həzrətlərini səmimiyyətlə salamladılar, bədə hər kəs miz başında özünə məxsus olan yerini tutub, ziyafət başlandı.

Yemək əsnasında baş nazirimiz Fətəli Xan Xoyski həzrətləri birinci olaraq bəlic (bəlağətli - red.) bir nitq söyləyib Azərbaycan türklərinin bəndi-əsarətdən xilas ilə naili-səadət olması yolunda tökülən Osmanlı türk qanına işarə ilə "Bu qan və bu qan tökülən mübarək yerlər heç bir vəqt unudulmaz və xaricdən çıxılmaz" buyurdular; bədə Nuru Paşa həzrətlərinə ciətə idarəeyi-kəlam edərək Azərbaycan türklərinin təşəkkürat əmiqanələrini (dərin təşəkkürlərini - red.) Paşa həzrət bildirib qədəh qalxıxdı. O halda bütün həzar ayağa duraraq müzəffər və şanlı komandanımız Paşa həzrətlərinin şərəfinə şərβetnuş olub sürətli alqışlarla izhari-məsərrət və şarimani (şadlıq və sevinci, şadmanlıq izhar - red.) etdilər.

Həqiqət, bu böyük məclisdə hamının baǧhüsus Bakı əhlini olmazın dərd, möhnət, bəla və zillət çəkdiqləri və olmazın həqarətlərə düçar olduqları (1918-ci ilin Bakıda ermənilərin törətdiqləri mart soyqırımına və sentyabrın 15-də Bakının azad olunmasına işarə olunur - red.) ağarmış saç-saqqallarında solğun çəhrələrindən, məhzun gözlərindən bəlli olan üzlərində bu axşam o qədər bəxtiyarlıq və bundan dolayı o dərəcə şükr və səna əlaimi (əlamətləri - red.) peyda və həvida idi ki, keçmiş qara günlərin fəna təsirləri bu gün nail olduğumuz ağ günlərin sürurbəxş (sevinc ifadə edən - red.) əsərləri müqabilində unudulmaq üzrə olduğu aydın və aşkar idi.

Nət! Fəna təsirlər unudulur, fəqət o təsirləri buraxan günlər unudulmaz: onları unutmaq üçün ya filosoflar olmalıdır. ya laübalı!..

Nə qəribə təsadüf:

Təqribən bir il bundan əqdəm, bu gün ay-ulduzlu türk bayrağı ilə donadılmış (bürünmüş - red.) olan bu salonda bolşevik Suxarçev, Nikolay Romananə məxsus bir hakim - müstəbid vəziyyətini alaraq, hüquq-siyasiyyət və insanıyyələri xüsusunda ağır açmağa "cürət" edən Bakı müsəlmanlarını təhrir yolu ilə: "Bakıda daşı daş üstə qoymam!" - deyə meydan açıyordu.

Buna qarşı olaraq Şurayi - milli rəisi Rəsulzadə Məhəmməd Əmin yoldaşımız: "Əvət! Biz istirdadi hüquq (hüququmuzu almaq, geri istəmək - red.) yolunda mübarizə edəriz, nəticədə bizə ya istiqlalıyyətimiz qalar, ya uçurulmuş daşlar! Fəqət əmin olunuz, müvəqqəti müzəffəriyyət sizin üzərinizdə olsa da, daimi zəfər bizimdir!" - deyə gələcəkdən xəbər vermişdi.

Bu axşam Rəsulzadə cənabları öz səlis nitqində bu fəqərəni yada salıb qanlı və həşşəkən (haqqı sındıran - red.) Suxarçevlərin rəcəz oxuduğu bu meydanda bu gün daimi və azim bir türk zəfərinin bayram edilməsinə işarə ilə haqq sözün haqq yerinə düşməyindən dolayı izhari-məsərrət və məmnuniyyət eylədi.

Nət! Əgər Suxarçev bu axşam klub salonuna bəznəzər yetirib də bu al bayraqları, bu şanlı komandanları, bu qəhrəman zabıtləri, bu cəsür əsgərləri, bu bəşşə və bəxtiyar çöhrələri görsə idi, hədəsinin nə qədər gülünc və bica (boş - red.) olduğunu özü də etirafa məcbur olardı.

Rəsulzadə nitqinə davam edərək: "siyasi üfüqdə qara buludlar görünən kibidir, lakin bu qara buludlara qarşı Nurularımızın zülmətşəkən (zülmətləri dağıdan - red.) nuru var", dedikdə bütün əhli-məclis ayağa qalxıb Paşa həzrətlərini (Nuru Paşanı -red.) xüsusi bir təzim və təcil ilə alqışlamağa başladılar.

Bir ildən bəri əziz müsafirimiz və keçirdiyimiz qara günlərə bizimlə bərabər şərik olan Rövşəni bəy həzrətlərinin bəliğ nitqi o qədər yanıqlı və o qədər atəşin idi ki, nazirin üzərində böyük bir təsir buraxdı: qayeyi-amalımıza yetmək, istərdəd edilmiş (tapdanmış, təcavüzə məruz qoyulmuş - red.) hüququmuzu son qüvvəmizlə saxlamaq və bu yolda hər bir fədakarlığa hazır olmaq üçün bu gecənin şərafinə yəmin lüzumundan bəhslə əhli-məclisin ruhunu yüksəldirdi. Hazırın aramızda oturan bir zatın nitqinə müntəzir görünürdü; bu zatın illərdən bəri eşitmədiyi səsinə eşitmək, fikrini bilmək, nəzriyyəindən xəbərdar olmaq istəyirdi. O möhtərəm zat sevgili ustadımız Əhməd bəy Ağayev idi ki, nitq söyləmək üçün yerindən qalxarkən salonda dərin bir sükunət əmələ gəlib hər kəs bütün diqqətini ona tərəf atf etdi (yönilti - red)

Əhməd bəy nitqində bəzilərinin gözlədiyi atəş yox idi, amma həqiqi bir səmimiyyət vardı; "Bən Bakımı İstanbulda İstanbulu Bakıda görüb də özümü o qədər bəxtiyar görürəm ki, daha ölsəm, o qədər də qəmim yoxdur, dünyadan kam albiş kibiyəm" kibi sözləri o, səmimi bir lisan və lisan hal ilə söyləyirdi ki, eşidənlər dəxi özünü Əhməd bəy kimi bəxtəvər və bəxtiyar hiss edirdilər.

Biz Əhməd bəyin nitqini icmala cəsərət etməyib, tamamilə qəzetəmizdə dərc üçün lüfta bizə göndərmək ümid və üstədasinə oxucularımızı səbrə dəvət edirik.

Bu qədər nitq və alqışlara cavab olaraq Nuru Paşa həzrətləri gözəl İstanbul işvəsilə ruhumuza ləzzət verən və məzmunca qəlbimizi bir taqım əndişələrdən təmiz qılmaqla sürur və şadimani - binəhayətimizi mövcub olan qayət bəliğ və səlis bir nitq iradilə məclis əhlini şərəf-yab və minnətdar buyurdular.

Bu nitqin təsiri öylə idi ki, hər kəsdə gələcəyə artıq əndişəsiz bir nəzər əmələ gəlib kəndində böyük bir ümid, yüksək bir ruh hiss edərək xoşbəxt və xoşvəqt bir hal ilə bir-birini təbrik edib məclisə xitam verdilər.

Nuru Paşanın azad olunmasının təfərrüatları

Qafqaz müsəlmanlarının öz xilaskarı Nuru Paşanın azad olunması ilə çox maraqlandığını nəzərə alaraq bu barədə daha geniş və ətraflı məlumat verilməsini zəruri hesab edirik. Məlum olur ki, bu işə çoxdan hazırlıq görülmüşdür. Bu işin təşəbbüskarı olan bir qrup şəxs, bütöv bir ingilis batalyonu və tikanlı məftillərlə qorunan və kazarmada nəzarətdə olan Nuru Paşanın diqqətinə onun azad olunması barədə qərar qəbul olunduğunu çatdıraraq onu qaçmağa razı salmağa dilə tutublar. Belə bir plan hazırlanıb ki, Nuru Paşa avqustun 8-də bir neçə zabitin və əsgərin müşayiəti ilə kazarmanın ətrafında 1 saatlıq gəzintiyyə çıxan zaman azad olunsun. 13 nəfərdən ibarət qrup həbsxana nəzarətçilərinin üzərinə atılaraq onların əl-qolunu bağlamağa, Paşanın qaçmasına imkan yaratmağa çalışıblar. Nəzarətçilər baş verəcək hadisələrdən əvvəlcədən xəbərdar olduğundan hücum edənlərə atəş açıb. Tezliklə baş verənlərdən kazarmada xəbərdar olublar və bütün batalyon köməyə gəlib, tezliklə əsl qiyamət baş qaldırıb. Avtomobillər, aeroplanlar işə salınıb, pulemyotlar işə düşüb, lakin bir qrup cəngavər ələ keçirdiyini verməkdənsə, ölümə qərar verib. Onlar qarğıdalı talasına çataraq bütöv bir batalyonun hücumunun qarşısını ala biliblər. Onların mühasirəsi gecə yarıya qədər davam edib. Bir nəfər qurban verən bu qəhrəman qrup qaranlıqda mühasirəni yara bilib və dağlara çəkilərək yolunda labüd ölümə getdikləri Nuru Paşanı özləri ilə apara biliblər. İndi çoxları bu xilasolma əməliyyatını Nuru Paşanın ayağına yazmaq istəyirlər, lakin qəhrəmanlar qəhrəman olaraq qalırlar, onlar öz işlərini sonadək başa çatdırıblar, öz qəhrəmanlıqları barədə kiminsə qarşısında öyünməyiblər. Onlara yalnız öz borclarını yerinə yetirmək lazım olub və onlar bunu ediblər. Hətta onların adlarını belə heç vaxt heç kim bilməyəcək, söhbət heç onların adlarında da deyil. Qoy indi yalan danışsınlar, özlərini öysünlər və bununla karyera qazansınlar, lakin yalnız öz ölümləri ilə öz xalqının xilaskarını azad etməyə qərar vermiş və özlərindən sonra heç bir iz buraxmadan getmiş şəxslərdən başqa heç kim qəhrəman olmayacaq.

Naməlum adam

Ənvər paşanın əmr və tapşırıqları

Şövkət Sürəyya Aydəmirin "Makedoniyadan Orta Asiyayadək Ənvər Paşa" kitabında Qafqaz İslam Ordusu və Azərbaycanla bağlı bir sıra sənədlər dərc olunub. Bu sənədlərin böyük bir qismi Qafqaz İslam Ordusu komandanlığına Ənvər Paşanın göndərmiş olduğu əmrlərdir. Dəyərini nəzərə alaraq həmin sənədlərin bir neçəsini kitaba daxil etmişik.

"Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşaya"

"Çox gizli və zata məxsusdur".

Alman bələdiyyə başçısı Qoltsun Bakıya alman əsgəri gətirməsi və asayiş mühafizə etməsi üçün bir dəstə göndərməsi qətiyyənlə doğru deyildir. Qolts özünəməxsus bir-iki xidmətçisi ilə gələ bilər. Amma az miqdarda olsa, əsgər gəlməsinə yol verilməsin və Gəncədə buraxılmasını yazdığımız alman əsgərləri də dərhal geri göndərsin. Bundan əvvəlki teleqramda sizə yazdığım kimi, Azərbaycan və Şimali Qafqaz hökumətlərinin istiqlalını tanımaq üçün Tehrandakı Amerika və ingilis səfirlərinə göndəriləcək müraciətinizdə almanların Bakıya əsgər gətirmək istədiklərindən bəhs edə bilərsiniz. Bununla da ingilislərlə anlaşmanın daha tez olacağını zənn edirəm. Bu halda, əgər səfirlərdən müvafiq cavab alınarsa, almanlara qarşı daha sərt davrana bilərsiniz. General Fon Kressə belə cavab verərsiniz: "Bakıda asayiş hökm sürür, Azərbaycan hökuməti Bakıya ingilislərin təkrar gəlməsinə vəsələ olacağı təhlükəsindən dolayı paytaxtlarına qətiyyənlə alman əsgərini qoymayacaqlarına qərar vermişdir. Əks təqdirdə Azərbaycan qüvvələrinin hərəkətə məcbur qalacaqlarını bildirirəm".

Ənvər

Nuruya,

Düşmənlərlə bütün müttəfiqlərimiz müştərək sülh etmək məcburiyyətinə girdik. Yaxında sülh müzakirələri başlayacaq, Sülh bizim axtardığımızı görə oyunu uduzduq deməkdir. Bizim vəziyyətdə Azərbaycanın istiqlalını təmin etmək mühümdür. Bir tərəfdən ermənilərlə yaxşı keçinməklə yanaşı, digər tərəfdən Amerika və ingilislərlə doğrudan-doğruya anlaşmaq, bu xüsusda kömək edəcəkdir.

Hökumət Tehrana bir ultimatum göndərsin. Oradakı Amerika və ingilis səfirlərinə müraciətlə özlərinin istiqlalını tanıtmalarını rica etsinlər. Özləri ilə yaxşı münasibətdə olacaqlarını söyləsinlər və tərəfsiz qalmaq istədiklərini əlavə etsinlər.

15 oktyabr 1918-ci il.

**Şərq orduları qrupu komandanı
Xəlil Paşaya və İslam Ordusu
komandanı Nuru Paşaya,**

Şəxsə məxsusdur

Bəlkə zahirən Azərbaycandan və Şimali Qafqazdan çəkinəcəyik. Qüvvələrimizi çəkmiş kimi görünməyə məcbur olacağıq və belə bir halda Azərbaycan və Şimali Qafqazdan öz qüvvələrini təşkil etməsi lazım olacaq. Ona görə, indidən Qafqazda qalacaq qüvvələr Azərbaycan və Şimali Qafqaz qüvvələri olaraq qalmaq üçün, indidən bu qüvvələri əsas sayaraq həm bunları genişləndirmək, həm də təzə təşkilat qurmaq bu sürətlə orada qüvvətlənməyə çalışılmalıdır, ermənilərlə dava etməyərək yaxşı davranılmalıdır. Sülh müzakirəsində onlarla bərabər müstəqillikləri üçün çalışmaq mühümdür. Orada çalışaraq zabitlər və başqaları Azərbaycan təbəəsi olaraq qalsın. Və hökumət çəkilmək əmri verərsə belə, orada qalmaq üzərə tərtibat alınsın. Rus silahı və cəbhəsində olmaq üzrə Azərbaycana mümkün olduğu qədər çox silah və sursat göndərsin.

Nuriyə,

Düşmənlərlə bütün müttəfiqlərimiz, müştərikən sülh bağlamaq məcburiyyətində qaldıq. Ona görə, yaxında sülh müzakirələri başlayacaq. Sülh bizim istədiyimizə görə, oyunu uduzduq deməkdir. Bizim vəziyyətdə, Azərbaycanın müstəqilliyini təmin etmək çox mühümdür. Bir tərəfdən ermənilərlə əlaqələri yaxşı saxlamaqla bərabər, digər tərəfdən Amerika və ingilislərlə yaxın əlaqə qurmaq bu işə yardım edəcəkdir. Ona görə hökumət Tehrana bir nümayəndə heyəti göndərsin. Oradakı Amerika və ingilis səfirlərinə müraciətlə özlərinin müstəqilliklərini tanıtmalarını xahiş etsinlər.

Xəlil Paşaya,

Şəxsidir.

Ümumi vəziyyətin sülhə getməimizi rahatlaşdırdığımı yazmışdım. Bu vəziyyətdə Azərbaycan təşəkkürünü təmin etməyi mühüm bir vəzifə bilirəm. Əvvəla, oranın təşkilatının ikmalını üçün adam, silah-sursat ilə bu dəqiqə yardım edilsin. Buradan oraya 700 min lirə göndərirəm. Tələt Paşa kabinəsi, yəni başladığı müharibəni yaxşı bitirmədiyimiz üçün çəkilməkdəyik. Mən işsiz indi çox darıxacağım, bəlkə Azərbaycana indilik səyahət üçün, həm də orada bir həyat əsəri görərsəm, tamamilə qalmaq üçün hərəkəti düşünürəm. Bu fikrə münasibətiniz nədir?

23 oktyabr 1918-ci il

**Qafqaz İslam Ordusu
komandanı Nuru Paşaya**

Çox gizli və şəxsidir

Burada işləyəcəyim mühüm bir iş olmasa, darıxmamaq üçün Azərbaycana gələrək həm orada, həm Şimali Qafqazda işləmək ağıma gəlir. Sənin, hər iki yurdun atisi və bir həyat əsəri göstərib-göstərməyəcəkləri haqqında indiyə qədər ümumiləşdirdiyin fikir nədir? Və mənim oraya gəlib-gəlməməyim haqqında nə düşünürsən? Bir iş görə bilərəmmi?

26 oktyabr 1918-ci il.

Hərbiyyə nəzarəti 1918-ci il noyabr ayının 24-də bir çox zabıt və əsgərlərin Qüzey Qafqazda və Azərbaycanda qalıb hərbi xidmət göstərmək istəyini nəzərə alaraq 5887 sayılı əmr imzaladı. Qafqaz İslam Ordusu komandanı Nuru Paşa Azərbaycan hökuməti ilə bir anlaşma əldə etmişdi. Nuru Paşa ilə Azərbaycan hökuməti arasında bağlanan anlaşmanın önəmli maddələri aşağıdakılardır:

**Azərbaycan hökuməti ilə
Qafqaz İslam Ordusu arasında**

MÜQAVİLƏ

- Azərbaycan xidmətinə girəcək əsgərlər və məmurlar adı keçən hökumətin təbəəsi olacaqdır. Cəza və mükafat baxımından Azərbaycan qanunlarına tabe olacaqlar.

- Əsgərlər daşdıqları rütbədə qalacaqlar. Zabitlər Türkiyədə aldıkları rütbədən bir üst rütbə qazanacaqlar.

- Hər bir əsgərə hər il gediş və gəliş daxil olmaq üzrə 2 ay izin veriləcəkdir. Bu 2 aya aid maaş məzuniyyətdən əvvəl və tam şəkildə ödəniləcəkdir. İzin almış əsgər 1 ay öncədən öz komandirinə məlumat verəcəkdir.

- Hər bir əsgər 1 il öncədən bağladığı müqaviləni poza bilməz.

- Hökumət əgər müqaviləni pozmaq istəyirsə, onda əsgərin maaşının 6 misli qədər təzminat verməlidir. Cəza almışlara təzminat verilməyəcəkdir.

- Maaşlar Osmanlı rütbəsi daşıyan hərbiçilərin aldığı miqdardan aşağı olmayacaqdır.

- Əsgərlərin Türkiyədəki ailələrinə verilən ərzaq və yardımların bundan sonra da verilməsi üçün Azərbaycan hökuməti tədbirlər görəcəkdir. Bunun üçün sərf olacaq məbləğ Azərbaycan hökumətinin borcu olacaqdır və iki hökumət arasında məxsusi həyata keçiriləcəkdir.

Mənbə: Əməkli Kurmay Yarbay Süleyman İzzət. "15 piyada tümeninin Azərbaycan və Şimali Qafqaz hərəkəti və müharibələri" kitabı, səh. 240-241.

“Byulleteni diktaturı” qəzetinin ilk sayı. 2 avqust 1918 –c il.

Azərbaycan könüllülərinin Qafqaz İslam Ordusu tərkibində fədakarlığı

Azərbaycanın istiqlal savaşında döyüşlərdə milli-hərbi qüvvələrimiz və türk ordusu ilə birgə 10 mindən artıq könüllü azəri türkü böyük fədakarlıqlar göstərmiş, tariximizə şərəfli səhifələr yazmışlar. Bəzi sənədlərdə, Rusiyanın mərkəzi mətbuatında, Tiflis qəzetlərində "vəhşi tatar qrupları" kimi təqdim olunan könüllülərimizin döyüş əzmi, müharibə meydanlarında göstərdikləri qəhrəmanlıqların bir hissəsi ərkanı-hərbiyyə polkovniki Rüştinün "Böyük hərbdə Bakı yollarında 5 Qafqaz piyada firqəsi" memuarında əksini tapmışdı. Memuarın Azərbaycan türkcəsində tərcüməsini etmiş Qafqaz Universitetinin müəllimi Fəriz Xəlillinin çapa hazır olan variantından istifadə edərək bəzi seçmələr etmişik. Hesab edirik ki, gələcəkdə könüllülərimizin qəhrəmanlığını qələmə almaq istəyənlər üçün bu, böyük bir kömək ola bilər və məhz ona görə də seçmələri kitabə daxil etməyi məqsədə müvafiq hesab etdik.

...

Mərkəzi Gəncə olmaqla Milli Korpus adı ilə təşkil olunan korpusda canlı qüvvənin sayı 600 nəfərdir. Onun bir hissəsini Osmanlı əsirləri təşkil edir. 250-yə yaxın zabiti olub, 23-ü müsəlman, qalanları rusdur. Bakıya qarşı Kürdəmər stansiyasında 400-ə qədər əsgər var. Cəbhə komandanı knyaz Maqalov adında, polkovnik rütbəsində bir gürcüdür. Gürcülər indiyə qədər həmin cəbhədə saxladıkları 300 nəfərlik qüvvəni də Tiflisə çəkdilər.

...

3-cü ordu komandanı Vehib Paşa Batumidən 02.06.1918-ci il tarixli şifrə ilə Qafqaz İslam Ordusu komandanına belə cavab vermişdi: "Kərim bəy Vəkilovla göndərilən şifrə çatdı. Gəncəyə gəlməyinizə görə "xoş gəldin" deyir və müvəffəqiyyət arzulaıram.

...

Rup komandanlığından gəncəli Rza bəy və yoldaşlarına şifahi təlimat verərək, Osmanlı hökumətinin Qafqaz müsəlmanları ilə birləşməsinin ayrı-ayrı detallarını açıqlayır. Sənəddən aydın olur ki, gəncəli Rza bəy Qarsda fəaliyyət göstərmişdi. Onun öhdəsinə milis qruplarının və teleqraf taqımlarının yaradılması vəzifəsi qoyulmuşdur. "Teleqraf taqımlarından başqa, Sadaxlı və Qazax məntəqələrinin hər birində ən azı 3 min nəfərlik milis qüvvəsi hazırlamaq tapşırılmışdı. "Sadaxlı və Qazax məntəqələrinə gedənlər kapitan Rüşfət əfəndi və Səbri əfəndi ilə əməkdaşlıq edəcək. Gəncə müsəlman rəisləri ilə birgə çalışacaqdır".

...

Yerli əhalidən milis qüvvələrinin yaradılması, onların silahlandırılmasıyla bağlı 3-cü ordu komandanı qrup komandanma şifrəli teleqram göndərmişdi. Hətta Gəncə və ətraf bölgələrin-də kəşfiyyat aparılmasıyla bağlı bir təyyarə göndəriləcəyi ək-sini tapırdı. Gəncə və ətraf müsəlmanların silahlandırılması, milis təşkili və onların hazır vəziyyətə gətirilməsi də tövsiyyə olunurdu. Milis təşkili işi 5-ci Qafqaz diviziyasının Qazaxdakı səlahiyyətli nümayəndəsi Səbri əfəndiyə həvalə olunmuşdur. Borçah və Qazax məntəqəsi əhalisinin silahlandırılması üçün 9800 böyük və 2200 kiçik çaplı rus tüfəngi nəzərdə tutulmuşdu. Bu silahlar Ərzurum, Ərdahan, Qars və Gümrüdəydi.

...

4 iyun 1918-ci ildə Batumi danışıqlarından sonra Osmanlı- ordusunun yeni bir hərbi gücünə ehtiyac duyulduğunda qüvvələrin göndərilməsi məqsədəuyğun bilinmişdir. Bu bərdə Ağstafa və Gəncə arasında nəqliyyatın tənzimlənməsi müsəlman zabitlərindən olan İbrahimzadə Nazim əfəndi məsul olmuşdur. "Məmurlarımız Nazim əfəndi ilə təmasa keçsinlər. Hətta millət vəkillərinə buyruqlar və lazımi təlimat verilməsi lazım bilinmişdir. Diviziyanın minik vasitələri müxtəlif səbəblərlə çatışmasa, satınalma yoluyla tədarük olunacaqdır".

...

Bu gün qərargahda Borçalıdan Emin ağa və İslam Xeyr Cəmiyyətindən azərbaycanlı İsmayıl bəy vardı və rəhbərlik edirdilər. Emin ağa Sadaxlıda diviziyadan ayrıldı. Ancaq digərləri bizimlə birgə gedirdi.

...

Ordu hissələri iki mərhələdə Gəncəyə yetişəcək (I mərhələdə 147 zabit, 2812 siravi, 698 heyvan) və (II mərhələ də 110 zabit, 2763 siravi, 668 heyvan) iyun ayının 11-də və 12-də Qazaxa çatıb. Diviziyanın Qazaxa çatdığı bir vaxtda minlərlə atlı, bölgə ağsaqqalları və burada milis təşkilatına məmur olan kapitan Səbri əfəndi qarşıladılar. Buranın əhalisi həqiqətən mahir çapar idilər. Hücüm dördnalı ilə gedərkən at üzərində məharət göstərir və sonsuz sevinclərini üzə verirdilər. Qazax qəsəbəsi başdan-başa Osmanlı bayraqları ilə bəzədilmiş və bütün dükənlər bağlanmışdı. Gecə gözəl bir ziyafət verildi, əhali tərəfindən milli çalğılar çalındı, oyunlar oynandı". Bunun üçün qida və yemlik ehtiyatı hazırlanmışdı. Azərbaycan Müsavat Partiyası rəhbərliyindən bir şəxs olmaqla lazımi təlimat və kifayət qədər pul olmaqla məbləğ də yollamışdır.

...

Nazim bəy (Qafqaz İslam Ordusunun qərargah rəisi) Müsüslü cəbhəsindən iyun ayının 14-də yazırdı: "Müsüslüdəki rus və gürcü teleqrafçılar bu gecə fərarilik etmişdilər. Buradan Yevlaxa çəkilən teleqrafı da yerinə yetirmədikləri anlaşılandır".

...

Müsəlman Türk Azərbaycan Cümhuriyyətinin müdafiəsi də nəhayət öz ünsürünə, əsl öz övladlarına aid olan azərbaycanlı türk qanını sevgili milləti və məmləkəti üçün axıda bilər. Yoxsa gürcülər və ruslar vəziyyətin ciddiyyətini və təhlükəsini görüncə dərhal aradan çıxmaq yolunu tuturlar.

...

Nazim bəy Nuru Paşaya yazırdı: "Nazim bəy Ramazanadəni də öz qüvvəsi ilə əhalinin köməkçi qüvvələriylə yenə **bir**ləşdirəcək Cavad, yaxud Hacılıdan Sığırılı stansiyasına irəliləməyəm. Bu hərəkətin Kürdəmirin alınmasıyla müvəffəqiyyətlə başa çatacağına ümidim vardır".

...

- Heç olmasa bir türk süvari bölüyünü Müsüslüyə ezam etməyinizi rica edirəm. Osman bəyin əmrinə üç tüfəngli, bir süvari pulemyot bölüyü və 90 atlıdan meydana gələn bir müntəzəm süvari bölüyünə (bunların Azərbaycan qüvvələri olması gərəkdir) ehtiyac var.

...

"Bir Osmanlı təyyarəsinin Qafqaz səmasında uçması düşməyə təsirdən daha çox müsəlmanlara təsir edəcəkdir. Düşmə qüvvələrinin kəşfiyyatı üçün də bizə fayda verə bilər".

...

Qafqaz İslam Ordusu komandanlığından Qazax qəsəbəsindəki kapitan Səbri əfəndiyə verilən əmrdən: "800 atlı ilə bunlara əlavə olunacaq digər atlı və piyadaların hər birinə bir həftəlik qidaları ilə 5-ci diviziyanın əmrinə girmək üçün Ucara göndərilməsi, sabiq podpolkovnik Mehmet bəy Daş Salahlı Ənnağı bəyin atlılarının da igidlik meydanında görülmək istənildiyini onlara təbliği və könüllü süvarilərin komandanlığının Gəncədəki süvari alayına verildiyindən onlarla əlaqə saxlanılmasını və irəli göndəriləcək könüllülərin ikinci həftəyə aid ərzaqlarının da hazırlanması üçün təşəbbüslər edilməsi bildirilmişdir".

...

Qafqaz İslam Ordusunun cəbhəyə gəlişinin məqsədi - Göyçay, Müsüslüdəki döyüslərdə hərbi hissələr 15%-dən çox itki vermişdilər. Bu itkilər diviziyanın Azərbaycandakı mövqelərini ciddi şəkildə sarsıtmışdı. "Cərəyan edən vəziyyətdən məlumatı olmayan ordu komandanı Müsüslü və Göyçay cəbhələrini təftiş etmək üçün qərargahdan lazımı zabitləri, azərbaycanlı general Əliağa Şıxlinskini və məni (5-ci diviziyası ərkani-hərbiyyə rəisini) də yanına alaraq 1918-ci il iyulun 17-dən 18-nə keçən gecə qatarla Gəncədən Müsüslüyə yönələrək hərəkət etdik... Müsüslü cəbhəsinin arxa hissəsində qatardan enildi. 17 iyun məğlubiyyətinin vüsət dərəcəsi və faciələr məlum oldu. Müsüslüdən tədarük edilən miniklə, faytonla axşama doğru Göyçaya gəldik. Burada 10-cu alayın komandiri Osman bəylə görüşüldü. Bəlli oldu ki, dağ topları düşmənin əlinə keçib və bu, fəvqəladə bir hadisədir. Düşməndən başqa fəslin dözülməyəcək dərəcədə istiliyi və buna qatılan susuzluq da taborun məğlub olmasına səbəb olmuşdu. Əsgəri birliklər ancaq müəyyən vasitələrlə, manqaları ilə su daşıya bilirdi". Ordu komandanı Əliağa Şıxlinski Göyçay qəsəbəsi sakinlərini toplayaraq, onları məmləkətləri üçün qanını axıdan Anadolu övladlarına yardım etmələrini şiddətlə tənbeh etməyi qərarlaşdırdı və axşam qaranlığı çökərkən 10-cu alayın qarşısındakı meydanda toplanan camaata İslam Ordusu komandanı belə xitab edirdi: "Azərbaycan və azərbaycanlıları düşməndən qurtarmaq üçün Osmanlı ordusu məmləkətimizə gəldi. Bu orduya canla-başla yardım etməyiniz lazımdır. Silahla yardım edilə bilmirsə, heç olmasa əsgərlərin qida və suyunu daşayın. Bu şiddətli istidə döyüşən zabit və əsgərlərin bir çoxu susuzluqdan ölmüşlər".

Camaat bu xitabı tamam sakitlik və diqqətlə dinlədi və dağıldı. Göyçay görüşündə "Ağdaşda lazım olarsa, 2000-dən çox silahlı toplaya biləcəyi" müzakirə olundu.

...

Bərdədən 500 atlı şənbə günü axşam Yevlax stansiyasında toplanacaq.

...

Ağdaşlılar 2000-3000 silahlı toplayacaqlarını vəd etdilər.

...

İslam Ordusu komandanının əmrindən sonra Gəncədən hərəkət edən 5-ci Qafqaz diviziyasının qərargahı Göyçay qəsəbəsində-azərbaycanlı Sadıq ağa və qardaşı Həsət bəyin evin-də 26 iyun 1918-ci ildə quruldu.

...

Azərbaycan hökuməti Gəncə, Yevlax və Ucarda ərzaq ehtiyatı toplayacağına görə, buradakı hökumət məmurları ilə təmas etmək, ərzağı təhvil almaq, gərəyinə görə sərf və sövq etmək üçün diviziyadan hər birinə bir məmur saxlanılması ordudan əmr edildi. Müsüslü cəbhəsindəki ordu ərkanı-hərb rəisi Nazim bəy geri çağırılmışdı. Bu cəbhədəki əsgəri birliklərə azərbaycanlı podpolkovnik Həbib bəy Səlimov rəhbərlik etməyə başlamışdı.

...

Ağdaş komandanlığına ordu tərəfdən əmr edilmiş və Ağdaşda toplanacaq atlıların 500-dən aşağı olmamaq üzrə ayın 26-da diviziya əmrinə girəcəyi surətdə Göyçaya göndəriləcəkdir.

...

28 iyun 1918-ci il tarixində Cavanşir məntəqəsində toplanılan könüllülərin bu gecə Yevlaxdan Bərgüşad stansiyasına və həmçinin Qazaxdan 200 atlı və 200 piyada könüllünün qatarla Bərgüşad stansiyasına göndəriləcəyi ordudan bildirildi.

...

Qazaxdan 1918-ci il iyunun 29-dan 30-na keçən gecə Göyçaya gəlmiş xeyli könüllü süvarilər var idi. Dərhal bu könüllü süvarilər düşməni dayandırmaq və qovmaq üçün Göyçayın şimalına göndərildi.

Məhəmməd Əsəd bəy Qafqaz İslam Ordusu haqqında

Dünyada məşhur yazıçı kimi qəbul olunan, Azərbaycan türkü Məhəmməd Əsəd bəyin (1905-1942-ci il) Almaniyada nəşr olunmuş "Şərqdə neft və qan" kitabında Qafqaz İslam Ordusu barəsində məlumatlar öz əksini tapıb. Əsəd bəy bir çox ölkələrdə, xüsusilə Bakıda gördüyü, şahid olduğu hadisələri qələmə alıb. Maraqlılığını nəzərə alaraq sözügedən əsərdən bəzi məqamları çap edirik.

...

"İngilis qoşunları düzülmüş şəkildə şəhərdə peyda olur. İngilislər fikirləşirlər ki, təkcə onların iştirakı düşmənin hücumunun qarşısını almağa bəs edəcək. Bütün bunlar 1918-ci ilin avqust ayında baş verirdi. Ancaq hadisələr başqa cür oldu. "Düşmən ordusu"na Nuru Paşa rəhbərlik edirdi. O, şəhəri qurudan mühasirəyə alır, su mənbəyini kəsir. Mühasirədə qalanlar dəniz suyunu distillə etməyə məcbur olurlar".

...

Vaxtaşırı toplardan atəş açılması göstərirdi ki, şəhərdəki vəziyyəti alman-türk ordusuna kimlərsə xəbər verib. Həqiqətən də azərbaycanlıların hündür evlərinin damlarından ingilis qoşunlarının hər bir hərəkəti haqda alman-türk ordusuna xəbər verilirdi.

...

Türklərin baş komandanı ingilis generalına yazılı surətdə təklif etdi ki, Bakını öz taleyinə buraxıb, İrana dönsünlər. Əks təqdirdə şəhərin mərkəzində yerləşən ingilis qərargahını top atəşinə tutacaqlar. İngilislər bilirdilər ki, düşmən onların qərargahının yerini bilir.

İngilis generalı səhər yeməyini gözlədiyi vaxt bilmirdi ki, bu cəhənnəmdən öz zabitləri ilə necə çıxsın.

...

Atəş birdən-birə kəsildi. Telefon zəng çaldı və yad səs ingilis generalından nəzakətlə soruşdu: "Şəhəri qoyub gedirsiniz, yoxsa atəşi davam etdirək?". Bu dəfə general razılaşdı və ani surətdə əsgərlər limana toplaşdı. Müsadirə olmuş gəmilərlə ingilislər şəhəri tərk etdilər.

...

Bakı erməni hissələrinin və kiçik dağınıq partiyaların əlində qaldı. Onlar çalışırdılar ki, mühasirədə olan şəhəri hansısa bir yolla sakitcə tərk etsinlər. Şəhəri

mühasirəyə alanlar da çətin durum qarşısında idilər. Kiçikkalibrli toplardan atəş çoxlu dağıntılar törədə bilərdi.

...

Bunlar həmin hissələr idilər ki, 30 min müsəlmanı qətlə yetirmişdi. Türklər erməni səngərlərinə hücumu keçdilər. Az sonra bəlli oldu ki, onlar boşdur, şəhərə yol açıq idi. Səngərlərdə ancaq kefli ermənilərə rast gəlinirdi.

...

Bundan sonra Nuru Paşa şəhərin alındığını elan etdi və Azərbaycan əsgərlərini, eyni zamanda qərargahda olan Azərbaycan hökumətini təbrik etdi.

...

Üçüncü günün sonunda topdan atəş açıldı. Mənası da bu idi ki, günəş batır və qayda-qanun bərpa olunur.

...

Qayda-qanunun bərpasından sonra yeni hökumət sakinlərin qayğısına qalır, qiymətlərin aşağı salınmasına və şəhərin ərzaqla təmin olunmasına çalışırdı.

...

Sonra rəsmi görüşlər başladı. İlk olaraq Bakını alan Nuru Paşa gəldi. Alman zabitlərinin əhatəsində mehribanlıqla təbrikləri qəbul etdi.

"Bitməyən savaş"

Xəlil Paşanın xatirələri

Bakının azad olunması mütləq yerinə yetirilməsi lazım olan bir tapşırıq idi və bunun üçün də qohumum Nuru Paşanın bu işi həyata keçirməsi lazım bilindi. Əlaqə üçün də ən uğurlu yol Gümrü-Tiflis-Gəncə dəmir yolundan faydalanmaq idi.

Addım-addım Tiflisdən keçib Azərbaycana gedəcək olan ordu hissələrinin hərəkətinə guya Gümrü hökuməti icazə vermiridi. Əslində, bunun iki səbəbi vardı. Birinci səbəb, general Fon Kress tərəfindən gürcülərin ələ alınması üçün, onlarda sərhədlərin toxunulmazlığını təmin etdikləri görüntüsü yaratmaq idi. İkinci səbəb, gürcülərin fabriklərini işə salmaq, şəhərləri işıqlandırmaq üçün gerçəkdə möhtac olduqları neftin ya əvəzsiz, ya da münasib yolla Bakıdan, Azərbaycan hökumətindən alınmasını təmin etmək idi.

Gürcülərdən dəmir yolu xətlərindən nə üçün istifadə etməyimizə maneçilik törətdiklərini soruşdum. Tək istədikləri buymuş: "Gürcülər üçün müqəddəs sayılan mənzərəsi və havasıyla xoş olan, rus çarlarının yaratdıqları saraylarla dolu olan, həmçinin gürcülər üçün maddi baxımdan daha çox mənəvi əhəmiyyət kəsb edən Abastuman-Xausiri bölgələrini geri istəyirdilər".

İmperatorluğun hər tərəfi saraylar, hamamlar və bilməm nələrlə dolub-daşan bir yer... Nə sarayından, nə xanından, nə də altun ulduzlu hamamından bir fayda görməmişdik. Sarayla dolu torpaqlar üzərində qoy iki-üç çar sarayı əskik olsun deyə düşündüm. Mərkəzi qərargahın icazəsini aldıqdan sonra iki nöqtədə bulunan türk birliklərini bir az geriyə çəkdim. Onlar istədiklərinə çatandan sonra bizim üçün yollar açılmağa başladı. Bu arada gürcülərin istədikləri neft də təmin edildi və dəmir yollarında türk birlikləri dolaşmağa başladı. Gürcülərlə anlaşma əldə etdiyimiz zamanda sırada ordunun keçib getməsi üçün vaxt itirməyərək Yerevanın quzeyində Gürcüstana uğramadan Gəncəyə çatan bir yol vardı. Bu yoldan yararlanaraq bir neçə alay və qrup şəklində İslam Ordusu hərəkətə başlamışdı.

Dəmir yolunun açılmasından sonra göndərilən birliklərdən, hərbi qüvvələrdən əlavə qüvvələrin göndərilməsini dayandırdım. Çünki göndərilən və orada olan qüvvələr Bakının azad olunmasını təmin etməkdə yetərliydi. Mən də Gəncə üzərindən Bakıya getdim.

İslam Ordusunun Bakı qarşısında tutduqları mövqe qarşı tərəfə nisbətən hakim durumda idi. Hücum məqsədi ilə gətirilmiş ağır və xəlif batareyaları gərəkli yerlərdə yerləşdirdim. Hücum hazırlıqları içindəykən Tiflisdə bulunan alman generalı Fon Kressdən belə bir teleqram aldım: "Bir və ya bir neçə alman taborunu şəhərin alınmasında vəzifələndirməyiniz və ya şəhərin asayişinin təmini xüsusunda əmriniz altına vermək zərurətindəyəm. Uğurlarınızı arzulayıram".

Alman dostlarımla davranışları canımı sıxmağa başlamışdı. Bir qisminin yaxşı niyyətinin yanında, bir qisminin hər zəfəri özlərinə mal etmək istəyi sinirlərini

pozurdu və bu üzdən də mümkün olduğu qədər təmaslardan qaçırdım. Yoxsa mərkəzi qərargahla aramızda çətin vəziyyətə səbəb ola biləcək bir hadisənin çıxacağından ehtiyat edirdim.

Nuru Paşa ilə birlikdə Fon Kressə yalan xəbərlər göndərməyə başladıq. Fəqət Fon Kressin niyyətimizi anlamış olduğunu bizə qərargahımızdakı xəbərçilərimdən biri söylədi: "Fon Kress bir alman taborunu əmrinizə göndərmək üzrədir".

Anlaşılan idi. Taboru geri göndərmək daha çətin ola bilərdi. Ötən zamanlardan inandığım bir çavuş vardı. Çağıtdırdım, gəldi. Dikilib durdu:

- Çavuş, bir bölük hazırla, həmin əmrinə hazır ol.

Yarım saatdan sonra çavuşun bölüyü hazır idi. Çavuşu kənara çəkdim. Ona belə bir əmr verdim:

- Gürcü sərhədindəki dəmir yolu körpüsü bu gecə dağıdılmalı və teleqraf xətləri kəsilməlidir. Sabah əmrin icrasını tələb edəcəyəm.

Sabah dəmir yolu körpüsünün dağıldığı xəbərini aldım. Bununla da Fon Kressin birliklərinin Bakının zəbtinə qatılmaları ehtimalı ortadan qalxırdı.

İslam Ordusunun Bakı qarşısında tutduğu hakim mövqə ağır və xəfif batareyalar ilə tamamlanmışdı. Bakının düşmənlər yerləşən köksündən vurmağa qərar vermişdim. Bunun üçün də dar bir cəbhə təsbit etdim. Gecə olduğu vaxt birlikləri toplayıb bu əmri verdim:

- Bütün birliklər gecədən düşmən xətlərinə yaxınlaşmalıdırlar. Hava işıqlanmağa başlayan anda basqın şəklində hücumu başlayacağıq. Bütün arkadaşlar, birliklərin başına!

Hava işıqlanmağa başlamışdı ki, piyadaların özlərinə xas hayqırtılarıyla bomba və süngü davasına başlanıldı. Hücum qolunun sağına və soluna hücum edən düşmənin ehtiyat qüvvələri KAMA şəklində irəliləyən birliklərin sağa və sola açıqları atəşlə susdurulurdu.

Öndəki birliklər düşmən cəbhəsini yarmış, şəhərin mərkəzinə doğru irəliləyirdilər. Düşmən zaman-zaman bizə qarşı hücumu keçirdi və fəqət birliklər təkrar onların üzərinə atılaraq hamısını yerə səpirdi. Düşmənin ehtiyat birlikləri şəhərin mərkəzinə doğru çəkilməyə məcbur oldular.

Bakının quzey tərəfində ingilislər dayanıb döyüşürdülər. Bunların mövcudiyətini batareyaların atəşindən anlayırdıq. Sübh tezdən döyüş xətlərinin ön cərgəsində oldum. Bu sırada döyüşdüyümüz igidlərdən biri yalvara-yalvara mənə yaxınlaşdı:

- Komandan Paşam, mən səninlə Ərəbistan ellərindən bəri bərabərəm. Baxın, öz-özünü qorumalısınız. Güllə dəyəcək sənə, başınızı bir az aşağı əyin.

Tutdum, yaşı qırxı keçmiş bu dəliqanlının alnına dodaqlarımı yaxınlaşdırdım. Çiyinini buraxdığımda ovcuma qan damırdı. "Yaralısan, oğlum?" edim.

- Unutmuşam, komandan Paşam, - dedi. Sıçraya-sıçraya irəliləyən doğru hərəkət etdi, bu yandan mauzerindəki qurşunu tamamlayırdı. Və beləcə

imperatorluq dastanla davam edirdi. Yanımda bir əsgəri bədəni parçalanmış vəziyyətdə aparırdılar. Makinalı tüfəng onu biçmişdi.

Axşam qaranlığı düşdüyündən savaşı kəsilməsini əmr etdim. Sabaha qədər son hücum hazırlıqları yapıldı. İlk işıq düşüncə Bakını alacaqdım...

...və **Bakı 1918-ci ilin sentyabrında azad olundu.**

Azərbaycan aydınlarının Qafqaz İslam Ordusu əsgərlərinə müraciəti

**Bakı deyilən milyon və milyardlar şəhərinin qapıları önündə
günlərdən bəri zəfər quşunun qanadlarını tutmaq istəyən türk ordusuna!**

Bu gözəl, köntül açan şəhəri əgər siz almasanız, türkü və ordusunun şərəfini indi içində olduğumuz səngərlərə basdıracaqsınız. Əgər siz bu sərvət və altın şəhəri almasanız, sevgili böyük Vətənimizə ən qiymətli bir hədiyyə etmək fürsətini qaçırmış olacaqsınız. Əgər siz yaşıl dənizin bu məşhur şəhərini almasanız, Qafqaz türkləri və Türküstan müsəlmanlarının qəlbinə saplanmış olacaq zəhərli xəncərin üzərinə "Ehvah!, Türklər imdadımıza yetişmədi" cümləsi yazılacaq, Qafqaz fəryad edəcək, Türküstan ağlayacaq. Əgər siz bu böyük islam şəhərini almasanız, Allah deyənlərin varlığını yox etmək istəyən və yox edən düşmənlər sizi öndən və arxadan vuracaq, qıcıyan dişləri yenə zülmələr etmiş olacaq. Əgər siz dəmir borulardan dünyaya dövlət axıdan və sülhün tərzisində çox ağır gələn bu hərbi şəhərini almasanız, tarixin hüsurunda yerə baxacaqsınız.

Və bu gün dost-düşmən məmləkətlərində, ən kiçik bir evdə, işsiz adamların dillərində belə gəzən Bakı şəhəri hadisə və nəticəsi ilə türklərin nizamsızlığıyla bitmiş olacaq. Düşmənlər şanlı və çox şanlı bir zəfərin cilovunu əllərinə keçirmiş olduqlarını bəlkə də bir az haqlı olaraq elan edəcəklər.

Ey türk əsgəri! Əgər sən bu şəhəri almasan, Bakıda sənin üçün hazırlanan süfrələr qonaqsız qalacaq, sənin üçün tikilən paltarları düşmən geyəcək. Sənin ayağın altında kəsilməli olan qurbanlar düşməne qalacaq. Sənin üçün hazırlanan altın kisələri düşmən yağmalayacaq.

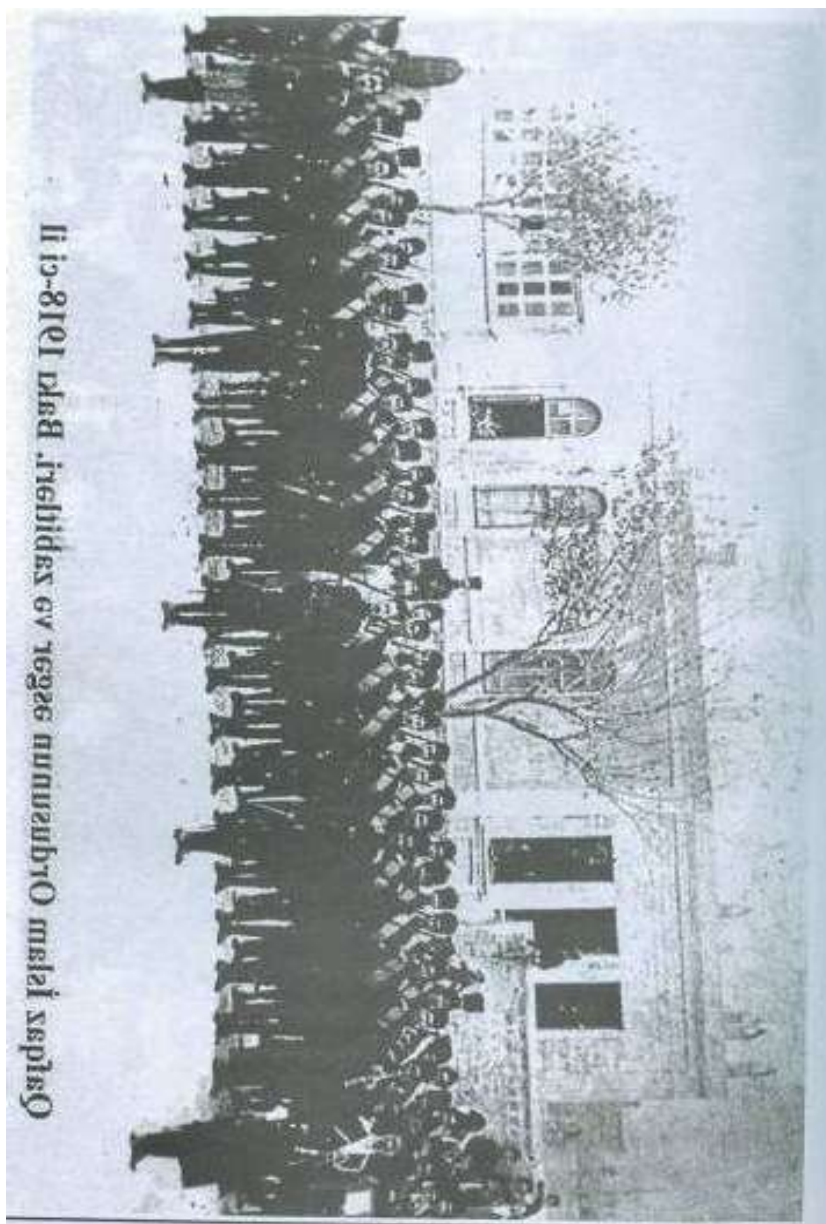
Əgər sən şəhəri almasan, islam gəlinlərinin duvaqlarını kafirlər parçalayacaq, yenə mübarək islam qanları vəhşi işgəncələrlə axıdılacaq. Sən zəfərin üçün duaya qalxan əlləri zalımlar kəsəcək.

Əgər sən bu sarı altın şəhəri almasan, qadınlar saçlarını yolacaq, ağlarını itirəcəklər. İndiyə qədər axan qanlar boş yerə axmış olacaq. Sən də bu tozlu-torpaqlı yerlər içində pərişan və səfil qalacaqsan. Türkün gözlərini ovub iplərə düzən düşmənlərə bayramlar hazırlayacaqsan.

Fəqət sən, ey Türk əsgəri, ingilislərin gücünü öz gücünlə Çanaqqalada qırdın. Ən böyük hərbi gəmilərinin böyük güllələrinə aylarca davam gətirdin. Qətill-Əmmarədə 14 min əsir aldı. Qarsdakı düşmənin çoxunu, erməniləri Azərbaycandan, Qarsdan bəri önünə alaraq gözünü bu şəhərə dikdin. Türk adını yüksəldən Çanaqqala, Qətill-Əmmarədən sonra Qafqaz gələcək və Bakı şəhəri igidlik tacını geyməli olacaq. Bakını al! Vətənimizə bir altın erməğan götür.

Mənbə: Nizaməddin Onk. "Yeni Azərbaycan qurulurkən". "Türk dünyası tarix dərgisi". 1992, aprel. S.34.

Չվեր իսկա՛ն Օրգանա՛նն օճգը՛ և՛ չարվու՛ր. Երկր 1918-՛ւի 11

Əliğa Şıxlinski və Nuru Paşa Gəncədə

Қалқас ізгіш Ордан қолпысу илш (кІГІГІГІГ) Бәс (ізіелігі оған)

Ənvər Paşa

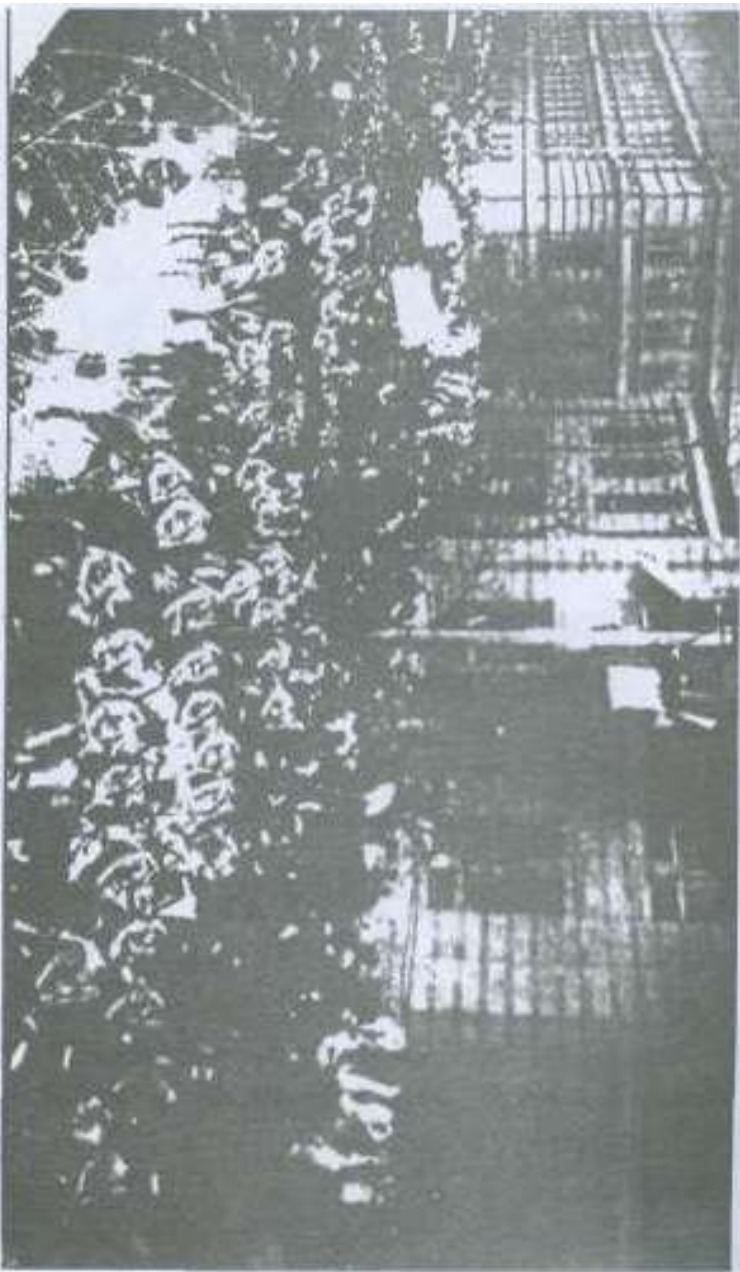

Albay Mürsel Bey (Baku)

Yarbay Cemil Cahit Bey

Արևի օճոյն Լեւոնի մեջն արեւմտեան ճակատին զարկեալ զարկեալ զարկեալ
12 հարկեալ զարկեալ զարկեալ զարկեալ զարկեալ զարկեալ զարկեալ զարկեալ զարկեալ զարկեալ

MÜNDƏRİCAT

1. Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz İslam Ordusu hərəkətinə ideoloji-siyasi yanaşmalar.....	4
2. Ordunun Gəncəyə gəlişi və görülən işlər.....	14
3. Döyüş əməliyyatları mətbuat səhifələrində	24
4. Kürdəmirdən başlanan uğurlu mübarizə yolu.....	36
5. Qafqaz İslam Ordusuna qarşı Almaniya - Rusiya diplomatik təzyiqləri mətbuat səhifələrində	47
6. "Mərkəzi Xəzər Diktaturası"nın yaranması və məğlubiyyəti.....	55
7. Bakının azad olunmasının mətbuatda təcəssümü	69
8. Bakının azad olunması ilə bağlı xarici mətbuatın yazdıqları.....	87
9. Qarabağ hərəkətinin mətbuatda əksi.....	91
10. Türkiyəli ziyalıların, şairlərin Azərbaycana gəlişi	98
11. Qafqaz İslam Ordusunun qeyri-türklərə qarşı dözümlü etnik siyasətinin mətbuatda əksi.....	107
12. Türk ordusunun geri çağırılması və onun mətbuatda işıqlandırılması	115
13. Çap olunmuş sənədlər, arxiv və qəzet materialları	130

Texniki redaktor: **Edqar Hənifəyev**
Dizayner: **Zöhrab Əliyev**
Korrektor: **Aqşin Məsimov**

*Kitab “Nurlan” nəşriyyat- poliqrafiya müəssisəsində
hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.*

Direktor: prof. N.B.Məmmədli

E-mail: nurlan.1959@rambler.ru.

Tel: 497-16-32- 427-44-61; 850-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8\4